

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME V

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2019

MAHMUT TAT'IN ANISINA...

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc.Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Prof.Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc.Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc.Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Dr. Haydar YALÇIN, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2019

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Kâtip Çelebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, İspanya</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Erkan KONYAR	<i>İstanbul Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Doç.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ERTÖY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Öğr. Üyesi Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: V

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2019

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Ersel Çağlıtütüncigil

Kuzey Azerbaycan'daki Türk İslam Eserlerinde Arslan Figürü /
Lion Figure in the Turkish-Islamic Monuments across North Azerbaijan 1

Yasin Taş

XVIII. Yüzyılda İzmir'de Hayırsever Bir Kadın: Mehmet Paşa Kızı Ayşe
Hanım ve Vakfı / A Philanthropist Woman in Izmir in the 18th Century:
Mehmed Pasha's Daughter Ayşe Hanım and her Pious Foundation 33

Mikaül Acıpınar

Tire Dokuma Endüstrisi ve Damga Mukataası (18. Yüzyıl) /
Weaving Industry and Stamp Tax Farm in Tire (18th Century) 65

Mahmut Tat

Erken Modern Manisa'da Prestij, Statü ve Servet Arasında Mihr
(1700-1819) / Mahr: Prestige, Status and Wealth in Early Modern
Manisa (1700-1819) 76

Siren Bora

Yeni Fotoğraflar ve Belgeler Işığında Ali Ulvi (Gerçek) Baba:
Yaşamı ve Eserleri / The Life and the Works of Ali Ulvi (Gerçek)
Baba in the Light of New Documents and Photographs 111

Jan Hladík & Radim Ječný

The Importance of Arms Expenditure and Arms Production in the
Czechoslovak Economy / Çekoslovakya Ekonomisinde Silahlanma
Giderleri ve Silah Üretiminin Önemi 139

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS

Gökhan Kağmcı

Umberto Eco (Editör), *Antik Yakındoğu*, (Çeviren: Leyla Tonguç
Basmacı), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2018, 520 sayfa, 47 resim + 9 harita,
ISBN: 978-605-171-780-7 165

Enes Şanal

Michael B. Barry, *Homage to al-Andalus: The Rise and Fall of Islamic Spain*, Andalus Press, Dublin, 2016, 256 shf., ISBN: 9780993355417 170

Mahmut Halef Cevrioğlu

Joris Oddens, *Een vorstelijk voorland. Gerard Hinlopen op reis naar Istanbul (1670-1671)*, Walburg Pers; Zutphen, 2009, 272 s., res., hrt., ISBN: 9789057306020 175

Arslan Kılıç

A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204, Ed. Yannis Stouraitis, Leiden: Brill, 2018, 490 shf., ISBN: 978-90-04-35551-4 (hardback); ISBN: 978-90-04-36373-1 (e-book) 178

KUZEY AZERBAJCAN'DAKİ TÜRK-İSLAM ESERLERİNDE ARSLAN FİĞÜRÜ

Ersel Çağlıtütüncügil*

Öz

Türk sanatının ve mimari süslemeciliğinin gelişmesinde figürlü bezemelerin ayrı bir yeri vardır. Pek çok bilim adamı, Türk sanatında ve mimari süslemesinde yaygın olarak kullanılan figürlü süslemeleri ve bunların içerdiği sembolik anlamları Türkler arasında kabul gören Şamanizm, Budizm, Manihaizm ve son olarak da İslâm çerçevesinde uzun uzun incelemiştir; bazen birbirini tekrar eden bazen de birbirinden çok farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Biz de bu kısa çalışmamızda, Azerbaycan'daki Türk-İslâm eserlerinde görülen arslan figürlü bezemeleri malzeme ve teknik açıdan ele alarak etraflı bir şekilde tanıtmaya çalışacağız. Böylece Türk süsleme sanatının bir coğrafyasında yer alan ve zaman zaman yayınlarda başka bir yapıya aitmiş gibi tanıtılan kimi süslemelere dikkat çekilmiş olmakla birlikte, bunların mahiyeti ve sembolik anlamları hakkında değerlendirme imkânı sağlanacaktır. Ayrıca Türk sanatının diğer coğrafyalardaki benzer örnekleri ile karşılaştırılarak sanat tarihi bakımından önemi ve yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Süsleme, Arslan, Figür, Sembol

Lion Figure in the Turkish-Islamic Monuments across North Azerbaijan

Abstract

Figured ornaments have a special place in the development of Turkish art and architectural decoration. Many researchers have studied the figurative ornaments commonly used in Turkish art and architectural decoration as well as their symbolic meanings found in Turkish culture of shamanism, Buddhism, Manichaeism and finally Islam. These studies, however, replicate each other and have very controversial opinions. This study analyzes the lion figured ornaments seen in the Turkish-Islamic works in Azerbaijan and examines their styles from a material and technical point of view. Thus, by focusing on the context of geography of Turkish ornament art, it offers a perspective to evaluate the nature and symbolic meanings of ornaments, which have often been perceived as a part of other artistic worlds. By doing

* Doç. Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, ersel.caglitutuncugil@ikc.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-3663-713X

so, the study scrutinizes the importance of these ornaments in art history and compares them with similar examples of Turkish art in other geographies.

Keywords: Azerbaijan, Ornament, Lion, Figure, Symbol

Dünyanın en eski ve zengin tarihine sahip coğrafyalarından biri olan Azerbaycan'da binlerce yıldır sanat eserlerinin üzerlerini süslemek bir gelenek olmuştur. Bölgedeki Türk-İslâm eserlerinde görülen figürlü bezemelerin bir bölümünü teşkil eden arslan tasvirlerinin malzeme ve teknik açıdan ele alınıp etraflı bir şekilde tanıtılması Türk sanatı ve mimari süslemeciliği üzerine çalışanlar için önemli olacaktır kanısındayız. Ayrıca bilinen örneklerle yenilerinin katılmasıyla mevcut sayının artması Türk mimari süsleme sanatında gelişim çizgisinin daha sağlıklı bir şekilde belirlenmesine katkı sunacaktır¹.

Azerbaycan'daki Türk-İslam mimarisi ve süslemesine yönelik gerek Rusça gerekse Türk dilinde yapılmış yayınların sayısı küçümsenmeyecek kadar çoktur. Fakat sanat eserlerinin çokluğu ve nitelikleri dikkate alındığında, bu çalışmaların yeterli olmadığı görülecektir. Üstelik yeraltı ve yerüstü kültür varlıklarının, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde yok edilmesine ilaveten, hatalı restorasyon veya başka sebeplerle ortaya çıkan tahripler de Azerbaycan'da yapılacak her çalışmanın önemi bir kat daha artmaktadır. Bu coğrafya'da milattan önceki devirlerden başlayarak kayaların, mağara duvarlarının, mimari eserlerin ve küçük el sanatı ürünlerin üzerlerinin figürlerle süslediği görülmektedir. Bu süslemeler arasında arslan tasvirlerinin yer aldığı pek çok örnekle karşılaşmak mümkündür. Ancak bu çalışmadaki amacımız böylesine geniş bir zaman dilimi içerisindeki eserlerin hepsini tek tek ele alıp tanıtmak değildir. Buradaki birinci önceliğimiz, ilgi alanımızın da bir gereği olarak, bölgenin İslam sonrasına ait belli başlı örneklerini ve karakteristik özellik sergileyenlerini incelemektir. Aşağıda tüm detayları ile veremeye çalışacağımız bu figürleri elimizden geldiğince kale, saray, cami ve türbe gibi birbirinden farklı işlevleri olan yapı türlerinden seçmeye çalıştık. Söz konusu bu bezemeler çoğunlukla taş, daha az olarak da alçı ve sıva üzerine uygulanmıştır. Yerine göre koruyucu, tılsım, güç, kuvvet ve aydınlık sembolü olurken, yerine göre de basit bir süsleme unsuru gibi değerlendirilmişlerdir.

Bayıl Kalesi'ndeki Arslan Figürleri

Sualtı Şeheri, Bayıl Şeheri, Bayıl Daşları, Sebayıl, Hanekah, Kömriükhana gibi çeşitli adlarla da anılmakla birlikte, arkeoloji-sanat tarihi literatürüne *Bayıl Kasrı* olarak geçen yapı, Bakü Körfezinde, bugün tamamen Hazar Denizi'nin suları altında

¹ Daha önce doktora tezimiz sırasında birkaç kez inceleme imkânı bulduğumuz bu süslemelere, aradan geçen yıllar sonunda daha önceki bilgi ve belgelerimize yeni gözlem ve bulgular da ekleyerek tekrar dönmek ve gündeme getirmek istedik.

kalmıştır (Res.1). Yamuk dikdörtgen planlı bu kale kitabesine göre 1232-1234 yılları arasında inşa edilmiştir². Söz konusu kalenin Rusça kitaplarda yayımlanan planı ve bu konudaki bilgiler, bazı Türkçe kaynaklara tercüme edilirken yanlışlıkla “Bakü Kalesi”ne ait bilgiler olarak aktarılmıştır³. Bu yüzden, ülkemizde söz konusu plan ve bilgiler de Bakü Kalesi olarak tanınmakta; kaleye ait ünlü kitabe parçaları da Bakü Kalesi'nin kitabeleri olarak bilinmektedir.

Resim 1. Bayıl Kalesi'nin üzerinde yer aldığı adanın sular çekildikten sonraki hali (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Place_of_Bayil_castle_in_Baku_Bay.jpg : 14.11.2018).

- ² Azerbaycan bilim çevrelerinde “Bayıl Kası” adıyla tanınan ve günümüzde mevcut olmayan bu kalenin ne sebeple deniz suları altında kaldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 1369’da bölgede meydana gelen şiddetli depremde adanın denize gömüldüğü görüşü hâkimdir. Hazar Denizi’nde, su seviyesinin ne zaman alçalmaya başladığı ve kaleye ait kalıntıların ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak, XX. yüzyılın başlarında çekilen resimlerinde, adadaki yapıların kısmen yüzeyde olduğu görülmektedir. Kalenin mimari özellikleri, inşa tarihi ve süslemeleri hakkında detaylı bilgi, çizim ve fotoğraf için bkz. Z.A. Saray, “Azerbaycan Güzel Sanatları Hakkında”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.35-36, İstanbul 1934, s.388; Sadıq A. Dadaşev & Mikayil Useynov, *Arkhitektura Azerbaydjana*, Moskva 1948, s.15; Mikayil Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, Moskva 1963, s.65-69; Leonid Bretanitsky & Boris V. Vejmar, *Iskusstvo Azerbaydjana IV-XVIII Vekov*, Moscow 1976, sv. res.23-24; Leonid Bretanitsky, *Hudojestvennoe Nasledie Perednego Vostoka Epohi Feodalizma*, Moskva 1988; Cafer Gıyasi, *Nizami Dövrü Me'marlık Abideleri*, Bakı 1991, s.161; Rasim Efendiyev, *Azerbaycan Halk Saneti*, Bakı 1984, s.39; K.C. Kerimov vd., *Azerbaycan İnceseneti*, Bakı 1992, s.65-66; Farid Mamedov & Cafer Gıyasi, *Azerbajian Fortresses-Castles*, Bakı 1994, s.199; Yüksel Sayan & Ersel Çağlıtütüncügil, “Bakü-Bayıl Kalesi (Kası) ve Kitabeleri Hakkında”, *Sanat Taribi Dergisi*, S.XV/2, İzmir 2006, s.51-58; Ersel Çağlıtütüncügil, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007, s.97-102.
- ³ Oktay Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979, s.50-53; Oktay Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996, s.105-106; Nusret Çam, “Azerbaycan Bölgesinin Osmanlı Öncesi Türk Sanatındaki Yeri Genel Bakış”, *Kardaş Edebiyatlar*, S. 6, Erzurum 1983, s.38; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s.30; Sayan & Çağlıtütüncügil, “Bakü-Bayıl Kalesi (Kası) ve Kitabeleri Hakkında”, s.49-71.

Resim 2. Bayıl Kalesi'nin 1904 yılında görünüşü

(http://www.visions.az/uploads/articles/journal_may_june/article_stone_bound/large/stone_bound_01_big.jpg: 14.11.2018).

Resim 3. Bayıl Kalesi'nin 1946 yılındaki kazısından bir görüntü.

(https://scontent-prg1-1.xx.fbcdn.net/v/t1.0-9/12239591_1188207631207941_791793292_4809750447n.jpg?nc_cat=111&nc_ht=scontent-prg1-1.xx&oh=d2ce3581ee3da685dfc4c5cf02bc4ed7&oe=5D4A2859: 14.11.2018).

1939-1969 yılları arasında arkeologlar tarafından denizden ve duvar yıkıntıları arasından kaleye ait çok sayıda kitabe parçası çıkarılmıştır (Res.2-3)⁴. Eni 70 cm'yi aşan bu kitabe parçalarının sayıca 700'den fazla olduğu belirtilmektedir⁵. Bazıları tek veya panolar halinde figürlü süslemeler içeren bu Farsça kitabe parçaları XIII. yüzyıl Türk sanatı için önemli sayılabilecek örneklerdir. Zaten yapıya ait elimizdeki tek mevcut süsleme malzemesi de bu taşlardır⁶.

Bayıl Kalesi'nin iri sülüs harflerden oluşan kitabelerinin bugün önemli bir miktarı *Şirvanşahlar Sarayı* avlusunda, ikişer tanesi de *Bakü Tarib Müzesi* ve *Bakü Pazar Yeri* olarak bilinen revaklı bir yapının avlusunda sergilenmektedir. Kitabeyi oluşturan harfler arasında değişik pozisyonlarda işlenmiş çeşitli insan ve hayvan tasvirleri vardır. Özellikle yırtıcı hayvanların konu edildiği taşlar ayrıca ilgi çekici örneklerdir. Önemli bir kısmı hayli aşınmış veya kırık durumdaki bu figürlerden bazılarında hayvanın sadece baş kısmı işlenirken; bazılarının da bir bütün halinde resmedildiği görülmektedir. Teker teker canlandırılan bu hayvanların bazen kitabenin okunuşu yönünde, bazen de tersi istikamete yönlendirildikleri tespit edilmektedir.

Başı ve gövdesi ile birlikte bir bütün olarak işlenen hayvanlar ya yürürken ya da otururken gösterilmiştir. Böyle taşlardan birinde de arka ayaklarını altına toplamış, hareketsiz bir biçimde otururken canlandırılmış bir arslan tasviri vardır (Res.4). Figürlü kitabe levhaları arasında en iyi şekilde korunarak günümüze ulaşabileni de belki de bu taştır. Sadece baş kısmından bir bölüm kırık ve kayıptır. Geri kalanı hayli sağlam durumdadır. Buradaki arslanın iri harflerle birlikte taş levhanın üst kesimine ustaca ve hesaplı bir biçimde yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Taşın geri kalan bölümü kitabeyi oluşturan iri sülüs harflerle doldurulmuştur. Kitabenin okunuş yönünde, bir diğer ifade ile sağdan sola doğru yönlendirilmiş bu yüksek kabartma arslan figürünün baş kısmı izleyiciye dönük olarak cepheden, gövdesi ise profilden gösterilmiştir. Adeta poz verir gibidir. Yüzü büyük ölçüde aşınmış olmasına rağmen başında iki sivri kulak, yassı bir burunla birleşen yay gibi kaşlarla birlikte küçük bir ağız ve göz çukurları belli belirsiz şekilde seçilebilmektedir. Hayvan ön ayaklarını ileri doğru uzatmıştır. Düz biçimde işlenmiş

⁴ Kitabe parçalarının bilimsel yöntemlerle konunun uzmanları tarafından o zamanlarda çıkarılmasına karşılık, bu taşların denizden çıkarılma işlemi çok daha eskilere dayanmaktadır. Nitekim 1782'de Rus haritacıları tarafından çizilen Bakü Limanı haritasında Bayıl Taşları'nın denizden çıkarılmaya başlandığı da kaydedilmiştir. Bundan başka denizin içindeki yapı kalıntıları hakkında 1848'de Bakü'de bulunan Rus şarkiyatçısı İ. N. Berezin ve Azeri bilim adamı Abbasgulu Ağa Bakıhanov da bilgiler vermiştir.

⁵ Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, s.67; Rasim Efendi, *Azerbaycan Dekoratif - Tatbiki Senetleri (Orta Asırlar)*, Bakı 1976, s.23; Gıyasi, *Nizami Dövrü Me'marlık Abideleri*, s.161; Kerimov vd., *Azerbaycan İncəsənəti*, s.65; Aydın Taşçı, "Selçuklu Mimarî Süslemesindeki Alçı ve Taş Kabartma İnsan Figürlerinin Köken ve Gelişimi", *Vakıflar Dergisi*, 27, 1998, s.49, 55, Res.5-5a.

⁶ Yapının süslemeleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Çağlıtütüncügil, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, s.97-102.

kuyruğu arka bacakların arasından geçtikten sonra sol arka bacağı ile vücudu arasından yukarı doğru yükselerek sırtının üstünde nihayetlenir. Son derece realist bir üslupla ele alınmış figürün vücudundaki yele ve tüy gibi detaylar belirtilmemiştir. Baş yapısından bunun dişi bir arslan olduğunu düşünebiliriz.

Resim 4. Bakü Bayıl Kalesi arslan kabartması

Resim 5. Bakü Bayıl Kalesi. Arslan kabartmalı kitabe levhalarından biri

6

Bayıl Kalesi'nin kitabeli taş levhaları arasında karnı yere değercesine gerinerek yürüyen bir başka yırtıcı hayvan tasviri daha vardır (Res.5). Buradaki figürün başı ve vücudunun yarısı eksik ve kayıptır. Figürün hareket halinde olduğunun bir diğer kanıtı da günümüze ulaşan arka ayaklarının asimetrik duruşudur. Kaslı bir yapı ve iri pençelerin bulunduğu kıvrık vücudunun özel duruşu bilhassa dikkat çekmektedir. Figür, önemli bir kısmını iri sülüs harflerin doldurduğu taşın üst kenarına yakın bir bölgeye, son derece zarif ve kıvrık bir yapı ile yerleştirilmiştir. “C” şeklindeki kuyruğu yukarı doğru kıvrılarak uzanmaktadır. Kalçaların gövde ile birleştiği yerde kıvrımlar dikkat çekmektedir. Buradaki hayvan tasvirinin aslına uygun şekilde işlenmiş gövdesinin şeklinden büyük ihtimalle dişi bir arslan, belki de bir pars ya da leopar olduğu hiç şüphe edilmeyecek biçimde bellidir. Bir diğer ifade ile burada yırtıcı bir hayvanın arka yarısı, yani gövdesinden bir bölüm mevcuttur.

Kitabedeki kimi harflerin aralarında görülen hayvan başı biçimindeki süsler de bilhassa kayda değer örneklerdir (Res.6). Tek tek betimlenmiş veya bir dalın ucuna tezyini biçimde eklenmiş bu figürlerin bazılarında yırtıcı bir hayvanın, büyük ihtimalle de dişi bir arslan başının yer aldığı açıkça bellidir. Bazıları da hayli aşınmış durumdadır ve bu örnekleri artık teşhis etme imkânı neredeyse kalmamıştır. Buna rağmen söz konusu figürlerde dahi Türk devrinin tasvir karakteri belli belirsiz olsa da seçilebilmektedir. Yuvarlak yüzlü, çekik veya yuvarlak gözlü, yay gibi kaşlara sahip, sivri kulaklı başların genel hatlarında kedi cinsinden yırtıcı bir hayvanın,

büyük olasılıkla da dişi bir arslan, pars, leopar ya da kaplanın çizgilerini görmek mümkündür. Bir dönem *Selçuklu* ve *Atabey Şemseddin İldeniz*'in hâkimiyeti altında yaşamış Şirvanşahlar'ın Bakü'de yaptırdığı bir eserin taşlarında böylesine kuvvetli Türk etkilerini bulmak son derece normaldir⁷.

Resim 6. Bakü Bayıl Kalesi arslan başı kabartmalarından bazıları

Bakü Cuma Camii Minaresindeki Arslan Figürleri

İlk inşası XII. yüzyıla⁸ kadar indirilen Cuma Camii'nin bugün ayakta olmayan harimine XV. yüzyılda bir de taş minare eklenmiştir⁹. Bu minarenin birbirini

⁷ XI-XIII. yüzyıllar arasında Bakü siyasi tarih, sanat ve kültür bakımından en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. XI yüzyılın ortalarında sahneye çıkan Büyük Selçuklu Devleti (1038-1157), Orta Asya, İran, Suriye ve Küçük Asya'yı hâkimiyeti altında birleştirirken, Azerbaycan'ı da kendi toprakları arasına katmıştır. VI. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'a göç eden ve Bakü'ye belirli aralıklarla baskınlar düzenleyen Türklerin şehri gerçek anlamda ele geçirmesi, 1066 yılında, bu devlet zamanında, Selçuklu emiri Karatekin tardıpnat afından gerçekleştirilmiştir. Bu süre zarfında Şirvan bölgesini ve çevresini vergiye bağlayarak vassal durumuna getiren Selçuklular, Şirvanşahlar sülalesinin bölgedeki hâkimiyetini yine de zayıflatamamıştır. Özellikle XI. yüzyılın sonunda, Şirvanşahların siyasi yükselişinin başlangıcı dikkati çekmektedir. XII. yüzyıla kadar da devam eden bu yükseliş Atabeylerin bölgeye gelişi ile birlikte son bulmuştur. XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Atabey Şemseddin İldeniz Bakü de dâhil olmak üzere bütün Şirvanı ele geçirerek Şirvanşahların bölgedeki hâkimiyetine kısa süreliğine de olsa son vermiştir. Rasim Efendizade, *Arbitektura Sovetskogo Azerbaydjana*, Moskva 1986, s.13; Sara Aşurbeyli, *İstoria Goroda Bakü - Period Srednevekoviya*, Bakü 1992, s.88-92; Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi - Orta Asırlar Devri*, Bakü 2006, s.39-40, 62-64; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti 1136-1225. Yıllar*, Bakü 2007, s.140; Kamil Ferhadöglü, *Bakü İçerişehri*, Bakü 2006, s.18; Kazım Paydaş, "Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25/S.40, Ankara 2006, s.115; Vaqif Piriyevev, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Bakü 2006, s.28; Ziya Valışov, *Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s.22-23; Ahmed Zeki Velidi, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Bakü 2009, s.27-28; Abbasqulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstani - İrem*, Bakü 2010, s.80, 82.

⁸ Ersel Çağtütüncügil, "Bakü Cuma Camii", *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, III/2, İzmir 2017, s.59.

belirgin şekilde takip etmeyen geometrik süslemelere sahip şerefe korkuluklarını oluşturan taş levhalarından ikisinde bizim konumuzu ilgilendiren iki çift arslan kabartması dikkati çekmektedir (Res.7)¹⁰. Burada ilk önce akla şu soru gelmektedir. Acaba söz konusu levhalar başka bir yapıdan alınarak mı buraya getirilmişlerdir, yoksa burası için özel olarak mı imal edilmişlerdir? Bu sorulardan ikincisine olumlu bir yanıt verebilmek biraz güçtür. Biz bunların ilk yerlerinde olmadıklarını tahmin etmekteyiz. Çünkü figürlü taş levhalar ile her biri farklı geometrik süslemeye sahip diğer levhalar arasında doku, nitelik ve biçim farkı açık bir biçimde belli olmaktadır¹¹. Kitabede geçen tamir ifadesinden de hareketle, söz konusu figürlü levhaların çok yakın sayılabilecek bir dönemde, 1823/24¹² veya daha sonraki bir tarihte gerçekleştirilen onarımlardan biri sırasında buraya yerleştirildiklerine ihtimal vermekteyiz.

Birbirini tamamlayan ve eş oldukları anlaşılan bu iki ayrı parça halindeki korkuluk levhalarının her birinde altı üslü yerleştirilmiş ikişerden dört arslan figürü bulunmaktadır. Sade bir zemin üzerinde karşılıklı duracak şekilde ve arka ayakları üzerinde havaya doğru kalkmış vaziyette işlenmiş bu arslanlar tamamen profilden gösterilmiştir. Birbirlerinden içi zikzaklarla doldurulmuş geometrik bir şeritle ayrılmış olan arslanlar aradaki hayvan başlarına yönelmişlerdir. Pek çok detayın işlenmediği bu hayvan başlarının genel yüz hatları ve boynuzlu oluşu toynaklı bir hayvan, büyük olasılıkla da bir boğanın baş çizgilerini vermektedir. Arslanların başları ileride, ağızları hafif aralanmış bir şekildedir. Dışarı doğru sarkan ince uzun kıvrık dilleri vardır. Sert bir ifadesi olan bu arslanların her birinin başında iki adet sivri kulak ayrıca birer de göz mevcuttur. Gayet kaba ve stilize işlenen gövdelerde adale, ye ve tüy gibi detaylar belirtilmemiştir. Pençeler açık olmakla birlikte primitif bir anlatıma sahiptirler. Yukarı doğru kıvrılarak yükselen kuyrukları hayvanların sırtları üstünde son bulur. Burada Türk sanatının geleneksel üslubundan çok, yabancı özellikler etkili olmaya başlamıştır. Diğer bir ifade ile bu tasvirlerde yerli geleneklerle karışarak ortaya çıkan bir görüntü sezilmektedir.

⁹ Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, s.167; Aşurbeyli, *İstoria Goroda ...*, s.162; Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s.114; Gıyasi, *Nizami Dövrü Me'marlık Abideleri*, s.45, Çağltütüncügil, "Bakü Cuma Camii", s.60.

¹⁰ Minaredeki diğer süslemeler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Çağltütüncügil, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, s.122-125; Çağltütüncügil, "Bakü Cuma Camii", s.47-48.

¹¹ Korkuluğu oluşturan diğer parçalar üzerindeki süslemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çağltütüncügil, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, s.123, 125.

¹² Çağltütüncügil, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, s.125; Çağltütüncügil, "Bakü Cuma Camii", s.47-48.

Resim 7. Bakü Cuma Camii minare şerefe korkuluğundaki arslan kabartmaları

Gence İmamzade Türbesi Avlu Taçkapısındaki Arslan Figürleri

*Göy İmam Türbesi*¹³ olarak da tanınan yapı, şimdiki Gence şehrinden 7 km uzaklıkta, *Eski Gence* şehrinin harabelerinin kuzeyinde, düz bir arazi üzerinde yer alır. İmamzade Türbesi'nin inşasını gösteren bir kitabe veya belge bugün için mevcut değildir. Buna yapının defalarca tamir görmesi de eklenince, inşa tarihini tam olarak belirlemek güçleşmektedir. Türbeyi tarihlendirmek için şimdilik eldeki tek veri kubbe eteğindeki onarım kitabesi ile mimari özellikleridir. Türbe'nin kubbe eteğindeki H.1294/M.1878-79 tarihli onarım kitabesinde ilk yapının, H.120/M.737-38 yılında ölen, İmam Muhammed Bağır'ın oğlu İbrahim'in mezarı üzerine inşa edildiği ifade edilmektedir. Ancak bugünkü mevcut yapının ve taçkapının ise XVII. yüzyıldan kaldığı düşünülmektedir¹⁴. Kubbe ve güney eyvanının kemer köşeliğinde bulunan sırlı tuğla süslemeler ile taçkapı ana nişindeki figürlü alçı süslemelerin de sonraki bir dönemde, 1878-79 yılında gerçekleştirilen onarımlar sırasında eklendiği anlaşılmaktadır¹⁵. Halk arasında *İmamzade Ziyaretgâhı* adıyla da anılan bu yapılar topluluğu, taçkapılı bir duvarla çevrelenmiş avlu içerisindedir (Res.8). Yapının çevresinde, mescit, tekke, türbe ve mezar taşlarından oluşan bir kompleks yer almaktadır. İmamzade Türbesi, günümüzdeki görüntüsü ile merkezde yer alan ve üstü kubbeyle örtülü bir türbe ile bu türbenin kuzey, güney ve batı tarafına bitişik, kare ve dikdörtgen mekânlardan oluşan bir plana sahiptir.

¹³ Bu ad, türbe kubbesinin mavi renkli çinileri ile bağlantılıdır.

¹⁴ Kimi araştırmacılar, türbenin kubbeli merkez bölümü XIV. yüzyılın sonu veya XV. yüzyılın başından kaldığını, doğu tarafındaki taçkapının ise XVII. yüzyılda yapıldığını belirtmişlerdir. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, s.259-260.

¹⁵ Araştırmacılar, 1878/79'daki onarımından önce çekilmiş bir fotoğrafa dayanarak, burada daha önceleri sırlı tuğla veya çini ile yapılmış, küfi yazıların da bulunduğu çeşitli süslemelerin yer aldığını, bu süslemelerin de muhtemelen XV. yüzyıldan kaldığını belirtmekte; ancak, anılan tarihteki onarımda bunların tamamen değiştirildiğini söylemektedirler. Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, s.260.

Resim 8. Gence İmâzade Türbesi. Avlu Taçkapısı

Avlu taçkapısının ana eyvan dip duvarında, sivri kemerli giriş açıklığının hemen üzerinde, alçıdan yapılmış figürlü kabartmalar dikkat çekmektedir. Süslemede malzemeden çok işlenen konu bizim için önem taşımaktadır. Buradaki figürlü bezeme, merkezde yer alan hayat ağacı ile bu ağacın iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş aslan ve güneş motiflerinden oluşmaktadır (Res.9). Karşılıklı duran kabartma arslan-güneş çiftlerinin varlığı belli belirsiz bir şekilde seçilebilmektedir (Res.10). Oysa bunlara göre hayli sağlam durumdaki ağacın sadece altta yer alan ve vazı olması muhtemel görünen bölümü tahrip olmuştur. Yukarı doğru daralarak yükselen gövdenin içi çeşitli çiçek ve bitki motifleri ile doldurulmuştur. Bu süslemeler, merkezde yer alan karanfil benzeri bir çiçek ile bunun çevresini saran kıvrık dallardan meydana gelmektedir.

Hayat ağacının iki yanında yer alan simetrik süslemelerden sağdakinde sadece güneş motifinin bir bölümü günümüze kadar sağlam kalabilmiştir (Res.11). Buradaki izlerden güneş motifinin merkezdeki daire şekilli bir göbekten çıkan, ucu sivri ışın demetlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Arslan figüründen geriye ulaşan tek ipucu kuyruk kısmıdır. Onun da üst yarısı sağlam kalabilmiştir. Diğer yarısının ise belli belirsiz bir biçimde izi seçilebilmektedir. Mevcut izlerden, kuyruğun soldaki şemayı aynen tekrar ettiğini söyleyebiliriz.

Resim 9. Gence İmamzade Türbesi avlu taçkapısı giriş açıklığı üzerinde yer alan arslan-güneş kabartmaları

Ağacın sol tarafında yer alan arslan ve güneş tasvirinden geriye kalan arslan figürünün çok az bir bölümü ile güneş motifinin belli belirsiz izleridir (Res.11). Kuyruk kısmının tamamıyla arka bacağına ve vücudun bir bölümü belli belirsiz olarak seçilebilen arslan figüründe soldaki şemanın aynen tekrar edildiği anlaşılmaktadır. Bu haliyle, hayvanın kuyruğunun havada resmedildiği ve vücudunun üstünden geriye doğru kıvrıldığı anlaşılmaktadır.

Resim 10. Gence İmamzade Türbesi avlu taçkapısı giriş açıklığı üzerinde yer alan hayatağacı kabartması

Resim 11. Gence İmamzade Türbesi avlu taçkapısı giriş açıklığı üzerinde yer alan arslan-güneş kabartmasından ayrıntı

Bakü Kalesi, Goşa/Çifte Kapıdaki Arslan Figürleri

Bakü'de, Hazar Denizi'nin batı sahilinde bulunan *İçerişeheri* içine alan sur duvarlarından oluşan bugünkü Bakü Kalesi¹⁶ düzgün olmayan yamuk dikdörtgen planlıdır. Kalenin altı kapısı vardır¹⁷. Bu kapılardan biri olan *Goşa Kapı* da bugünkü kale surlarının kuzeyinde yer alan, yarım daire planlı iki kulenin arasındadır (Res.12). Ana caddeye bakan cephesinde bulunan kitabeğe göre, *Şamahı* ya da *Şah Abbas Kapıları* adıyla da tanınır. Kapılarda, girişlerin hemen üzerinde figürlü kabartmalar görülmektedir¹⁸.

¹⁶ XIX. yüzyılın başlarında şehir hala bu kalenin kuşattığı alandan ibaretti. 100 yıl öncesine kadar bütün şehri içinde toplayan bu surlar günümüzde yarı yıkık durumdadır. Kalenin güney ve doğu surları ayakta değildir. Kuzey ve batı surları ise tamamen sağlam durumdadır. Yıkılan surların uzunluğu 250 m iken, ayakta kalan surlar 400 m civarındadır. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında çekilen resimlerinde harap görünen sur duvarlarının üst kısımları 1952-1953 yıllarında gördüğü esaslı onarımlarla yenilenmiş ve kaleye bugünkü şekli verilmiştir. Saray, "Azerbaycan Güzel Sanatları Hakkında", s.392.

¹⁷ Bugün 6 adet olan kale kapılarının sayısı hakkında yazılı kaynaklar farklı rakamlar vermektedir. Sarabski beş olan kapı sayısının herhangi bir kaynak göstermeksizin geçmişte dört adet olduğunu belirtmektedir. Benzer bilgileri Alexandre Dumas da ifade etmektedir. Ayrıca bu bilgilerden kapıların vaktiyle üçü büyük, biri küçük dört beden ve 11 yarım silindirik kule ile desteklenen açıklıklar olduğu öğrenilmektedir. Kapılardan üçü deniz tarafına açılmaktaydı. Dördüncü kapı kuzey kısmında yer alan *Şamahı Kapısı*ydı. Beşinci açıklık ise kalenin güneybatı kısmında bulunan *Sahyan Kapısı*ydı. Kapılardan birisi (deniz tarafındakilerden?) kalenin en önemli girişiydi ve *Havan Kapısı* olarak adlandırılıyordu. Sözü edilen kapıların neredeyse tamamı, XIX. yüzyılın sonlarında yıkılıp ortadan kalkmıştır. İçlerinden sadece Şamahı (Şah Abbas) Kapısı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Ancak bu kapı da sonradan önemli bir değişiklikte çifte açıklık haline getirilmiştir. Alexandre Dumas, *De Voyage -Le Caucase-*, Paris 1865, s.20-21; Alexandre Dumas, *Le Caucase impressions de voyage, Éditions: Le Joyeux Roger*, Montréal 2006, s.61; Hüseyinkulu Sarabski, *Köbne Bakı*, Bakı 1958, s.14; Evliya Çelebi, *Enliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.I-II, İstanbul 1966, s.614; Şamil S. Fetullayev, *Arhitektura Enstiklopediya Baku*, Bakı-Ankara 1998, s.73.

¹⁸ Kapının süslemeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Çağltütüncügil, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, s.103-104.

Süslemelerin bulunduğu kapı XVI. yüzyıla aittir¹⁹. Kapı, bugünkü görünümünü XIX. yüzyılda kazanmıştır. Anılan dönemde, petrol nedeni ile bir liman şehrine dönüşen ve ün kazanan Bakü'nün büyüyerek sur duvarlarının dışına taşması, kale surlarının da ileri doğru alınmasına neden olmuştur. XIX. yy. sonlarında kale duvarlarının ikinci sırasının yıkılmasından sonra, Bakü Şehri Hükümeti Zülfikar Han Kapısı olarak adlandırılan ikinci sıra kapısını, 1887 yılında Şamahı Kapısı'nın yanına yerleştirdi. Böylece bu kapılar Goşa Kale Kapısı (Çifte Kapı) ismini aldı. Ustası belli olmayan ve XVI. yüzyıldaki onarımların birinde eklendiği anlaşılan kapı üzerindeki süslemelerin ise XIX. yüzyılda gerçekleştirilen genişletme işlemi sırasında yeniden elden geçirildiği düşünülmektedir.

Resim 12. Bakü Kalesi Goşa Kapı/Şah Abbas Kapısı

Birbirinin aynı olan bu kapılar, düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir (Res.13). Yuvarlak kemerli giriş açıklıklarının hemen üstünde, palmet görünümü verilmiş, dilimli kemerlerle bağlanan sekiz konsol üzerine oturan çıkma şeklindeki bir unsur yer almaktadır. Üç cepheli bu çıkmaların caddeye bakan ön yüzü simetrik olarak yapılmış, kabartma aslan ve boğa başı tasvirleri ile süslenmiştir. Kompozisyon, ortada yer alan boğa başına yönelmiş iki aslan figüründen oluşmaktadır. Ayrıca, boğa başının iki yanında güneşi sembolize eden birer küçük rozet yer almaktadır. Figürler, ayrıntıcı bir üslupla ele alınmış olup, boğa başı cepheden, aslanlar ise profilden tasvir edilmiştir. Boğa başında kulak ve boynuzlar kabartma, göz ve burun ise kazıma olarak belirtilmiştir.

¹⁹ 1501 yılında Şah İsmail'in tahrip ettiği bu kale, 1518 ve 1578 yıllarında İranlılar tarafından tekrar elden geçirilerek onarılmıştır. Kapılardan doğudakinin caddeye bakan cephesinde bulunan kitabede, kale surlarının 1518 yılında İran Şahı Şah Abbas'ın emriyle tamir edildiği belirtilmektedir. Saray, "Azerbaycan Güzel Sanatları Hakkında", s.392-393; Mirza Bala, "Baku", *İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1979, s.259-260; Velidi, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, s.29.

İki yanda duran aslan figürleri birbirini tekrar etmektedir. Her iki figür de yürüyüş halinde olup, ön ayak ileri doğru atılarak hafifçe yukarı kaldırılmıştır. Kuyruk da havaya kaldırılarak hafifçe geriye doğru kıvrılmıştır. Göz, burun, pençe ve diş gibi uzuvların yanı sıra boyun bölgesinde süslemeli birer tasmanın bulunması, figürlerin ayrıntıcı bir üslûbla ele alındığını göstermektedir.

Resim 13. Bakü Kalesi Goşa Kapı Giriş Açıklığı Üzerinde Yer Alan Arslan-Boğa Başı Kabartmalarından Ayrıntı

Şeki Han Sarayı Arslan Figürleri

XVIII. yüzyılın önemli sivil mimarlık örneklerinden bir de Han Sarayı'dır. Sarayın inşa tarihini gösteren kitabeler günümüze ulaşmamıştır. Yapının muhtemel inşa tarihi olarak Nuha Hanı *Muhammed Hasan Han*'ın hüküm sürdüğü dönem olan 1797 yılı kabul edilebilir. Büyük bir ihtimalle sarayın yapım tarihi 1762-1797 yılları arasında olmalıdır²⁰. Sarayda korunan resimler birbirlerinden farklı zamanlarda yapılmıştır. Sanatsal açıdan en değerli olanları kısmen XVIII.yy'a ait olan birinci kat salonunda ve ikinci kat salonunda bulunanlardır²¹.

Şeki Han Sarayını süsleyen kalemî süslemelerde 5 farklı ustanın adı geçmektedir²². Büyük bir ihtimalle en erken tarihli olanı da ikinci katın salonunda yer alan *üstad Abbasgulu*'nun adını taşıyan kitabe olmalıdır. Bu kitabe ayna üslubunda, usta adının iki kez tekrarlandığı bir kompozisyon ile yazılmıştır (Res.14).

²⁰ Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, s.316.

²¹ Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, s.319; A. Salamazade vd., *Şeki*, Bakı 1988, s.127.

²² Useynov vd., *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, s.320; Salamazade vd., *Şeki*, s.128.

Resim 14. Şeki Han Sarayı ikinci kat salonunun tavanında yer alan usta kitabesi

Resim 15. Şeki Han Sarayı ikinci kat salonunun tavanında yer alan usta kitabesi ve arslan figürlü süslemelerden ayrıntı

Resim kompozisyonlarının ana türü nişleri, duvarları ve tavanları kaplayan panolar şeklindedir (Res.16). Saraydaki bu kalem işi süslemeleri geometrik ve bitkisel motifler, canlı tasvirler (insan, hayvan ve fantastik yaratıklar) ve konulu resimler şeklinde başlıca 4 ana grupta ele almak mümkündür. Bunlar arasında figürlü bezemeler önemli bir yer tutar. Genellikle av, savaş ve dinle ilgili konular sahnelenmiştir. Ancak bunların yanı sıra doğal çevreyi yansıtan ağaç, çiçek, yaprak, insan ve hayvan motifleri ile süslü pano ve resimlerle de karşılaşılmaktadır. Kısacası

hayvan, insan, bitki, savaş ve av sahneleriyle dolu bu resimlerde bir yandan batı sanat üslubunun, bir yandan da İran ve Asya bozkırlarındaki göçebe geleneklerinin etkisi olduğunu açıkça ileri sürebiliriz.

Resim 16. Şeki Han Sarayı kalem işi süslemelerden genel görünüş

16

Figürler bazen gerçek bir sahnede bazen de sanatçının kurduğu bir düzen içinde yer almaktadır. Buradaki aslanlar ise yapının duvarlarını ve tavanlarını kaplayan nişlerin ve bitki motiflerinin aralarını süslüyor ve dolduruyor. Değişik yönler etrafında oldukça karmaşık bir düzene göre yerleştirilmiş bu figürler arasında genellikle avlanırken gösterilmiş aslan tasvirleri ayrıca dikkat çekmektedir (Res.15, 17).

Resim 17. Şeki Han Sarayı arslan figürlerinden ayrıntı

Değerlendirme

Bilindiği üzere Azerbaycan dünyanın en köklü geçmişe ve zengin tarihe sahip ülkelerinden birisidir. Buradaki sanat eserlerinde yer alan süslemeler üzerine yapılan araştırmalar göstermiştir ki pek çok canlı tasviri (insan, hayvan, fantastik yaratık vs.) daha erken devirlerden başlayarak bir gelişim süreci geçirmiş ve son zamanlara kadar tekrar tekrar işlenmiştir. Makalemiz kapasımda belgelenmesini ve değerlendirmesini yapmaya çalıştığımız bölgenin Türk-İslam eserlerindeki vahşi hayvan kabartmalarına baktığımızda ise arslan figürlerinin en yaygın örnekleri teşkil ettiğini görürüz.

Arapların *asad*, Farsların *şir* olarak adlandırdıkları bu yırtıcı hayvana muhtelif Türk lehçelerinde *arslan*, *arşlan*, *arsulan*, *astlan*, *aristan*, *areslan*, *arstan* ve *arsul* şeklinde tesadüf edildiği görülmektedir²³. Bunları, kaplan ve pars figürleri takip eder. Çok değişik türde ve sayıda olsalar da bu figürlerle birlikte zaman zaman hayat ağacı, güneş ve boğa başlarından oluşan tasvirler de görülmektedir. İncelediğimiz eserlerdeki arslan figürleri XIII-XIX. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Bayıl Kalesi, Bakü Kalesi, Gence İmamzade Türbesi ve Şeki Han Sarayı örneklerin doğrudan kitabeleri yoktur. Bu örnekler yapının inşa veya onarım tarihine bakılarak dolaylı yollardan ya da bir takım varsayımlarla tarihlendirilmektedir. Buna karşılık içlerinde tarihli olanlar da vardır. Bakü Cuma Camii minaresindekiler gibi. Bu durum kitabe olmasa da süslemelerin işleniş tekniği ve üslubuna bakılarak az çok yapıma dönemlerinin tahmin edilebileceğini göstermektedir. Özellikle geç dönem örnekleri düz yüzeyledir ve yerel örneklerin birer taklidi gibidirler.

Yapılardaki arslan figürleri rastlantısal motifler değildir. Ancak bunların ikonografik çözümlemesini yapmadan önce biçim ve üslupsal özelliklerine kısaca değinmekte fayda vardır. Bu arslanlar, tasarım ve ayrıntılarda İslam öncesi ve sonrası Türk geleneğine sahip çıktığını, bunun uzun yıllar bölgede kesintisiz bir şekilde devam ettirildiğini gösteren önemli örneklerdir. Genellikle kitabe, taçkapı ve minare gibi öğelerin üzerlerinde karşılaştığımız bu figürlerle mescit, türbe, kale ve konut türü yapıların cephelerini süslendiği anlaşılmaktadır. Böylece cephenin en göz alıcı bölümlerinde kendilerine yer edinmişler, buldukları kesime önemli bir hareketlilik kazandırmışlardır.

Malzeme genellikle taş, bazen de alçı ve renkli boyadır. Figürlerinin bir kısmı zaman içinde harap olmuş ve ortadan kalkmıştır. Bir kısmı da tamir ve tadilatlar nedeniyle değişikliğe uğramıştır. Bazen realist bazen de çok kaba ve stilize olarak ele alınan bu bezemelerde bazı üslupsal ve simgesel farklılıklar vardır. Stil ve teknik bakımından Orta Asya, Sasani ve Azerbaycan'ın yerli kültürlerinden etkiler taşırlar. Bunlar arasında Orta Asyalı bağlantılar ağırlıktadır.

²³ Bu adlandırmada kelimenin asıl kökünün *arış* olduğu, tıpkı *sırtlan* ve *kaplan* kelimelerinde olduğu gibi *-lan* eki ilave edilerek bu şekle dönüştürüldüğü ileri sürülmektedir. Fuat Köprülü, "Arslan", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1941, s.598.

Hayvan Üslubunun²⁴ karakteristik uygulaması olan eğri kesim tekniği ve biçimleniş Azerbaycan örnekleri içinde büyük ölçüde geçerli olmuştur. Bakü Bayıl Kalesi'nde (1234-35) ve Gence İmamzade Türbesi'nin avlu taçkapisında (1878-79) bulunan örnekler bu grup için tipiktirler. Ancak Bakü Kalesi Şah Abbas (Goşa) Kapısında (XVI.yy) ve Bakü Cuma Camii minaresinde (1823) yer alan arslanların biçimleniş ve yüzey özelliklerini aynı etkilerle açıklamak pek mümkün değildir. Sözünü ettiğimiz hususlar dikkate alındığında başka etki ve özellikleri aramak yerinde olacaktır. Konuya bu açıdan bakıldığında Orta Asya geleneklerinden çok Roma veya Azerbaycan'ın diğer kültürlerine ait kabartmalarla ilişki kurulabilir.

Figürler çok büyük boyutlu değildir. Çoğu zaman yüksek kabartma olarak işlenmişlerdir. Bir başka ifade ile heykel tarzında işlenmiş örnekler yoktur. Hayvanlar simetrik veya tek başlarına canlandırılmışlardır. Ancak Bakü Bayıl Kalesi'nde olduğu gibi sadece mask şeklinde olan örneklerle de karşılaşmak mümkündür. Sağa veya sola dönük olarak tasvir edilen bu arslanlar çoğunlukla hareket halinde olup heybetli bir görünüme sahiptirler. Hemen daima başlar cepheden, gövdeler profilden gösterilmiştir. Genellikle koşan, sıçrayan, yürüyen ve oturan bu arslanlar adeta poz verir gibidir. Adale ve yele gibi ayrıntılar zaman zaman belirtilmiştir. Ayakların asimetrik duruşu ortak özelliklerdir. Hareketli, ilerleyen durumda işlenen örneklerde bazen karnı yere değercesine gerinerek yürüyen hayvanın ön bacağından biri ileri doğru adımlarken diğeri gövdeye doğru çekilmiştir. Durağan figürlerde ise dirseklerinden kırılan arka ayakların üzerine oturur durumdaki hayvanın ön ayakları gergin bir şekilde ileri doğru uzatılmıştır. Bazen de Bakü Cuma Camii minaresindeki örnekte olduğu gibi arka ayaklarının üzerinde, adeta şaha kalkmış bir atı anımsatan betimlemelerle karşılaşmaktadır. Yüz tipleri genel şemaya uymaktadır. Yüzlerde Türk sanatından tanıdığımız ciddi bir ifade hâkimdir. Baş detayları büyük oranda benzerlik göstermektedir. Her bir başta yuvarlak yüz çehresi, iki adet sivri kulak, yay gibi kaşlarla birleşen yassı bir burun, küçük bir ağız ve ayrıca hafif çukurluk içine yerleştirilmiş iki küçük yuvarlak göz dikkat çekmektedir. Kuyruklar kimi zaman arka ayakların arasından geçerek, kimi zaman da direkt yukarı doğru kıvrılarak yırtıcıların sırtları üstünde son bulur.

²⁴ Arthur Pope, *A Survey of Persian Art*, London-New York 1938; Alessio Bombaci, *Introduction to The Excavation at Ghazni*, Afghanistan 1959; Tamara Talbot Rice, *Scythian*, London 1965; Tamara Talbot Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, London 1965; Eustace Dockray Philips, *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London 1965; Karl Jettmar, *Art of The Steppes*, New York 1967; Gregory Borovka, *Scythian Art*, New York 1967; Mikhail P. Gryaznov, *The Ancient Civilization of Southern Siberia An Archeological Adventure*, New York 1969; Gönül Öney, "Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.I, Ankara 1969, s.187-191, s.187-191; Nejat Diyarbakirli, *Hum Sanatı*, İstanbul 1971; Michael Ivanovitch Rostovtzeff, *The Animal Style in South Russia and China*, New York 1973; Esther Jacobson, *The Art of The Scythians*, Leiden 1995; Kenan Bilici, "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu (Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme)", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, S.II, İzmir 1983, s.19-27; Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul 1998, s.76.

Mimari ile birlikte görülen arslan figürlerine çeşitli anlamlar yüklenmiş olabileceği gibi, bunlara boş alanları dolduran, sadece yapıları süslemek amacıyla işlenmiş motifler olarak da bakmak mümkündür. Bölgenin İslam sonrası inancına ait bu örnekler, aynı zamanda İslam öncesi Ateşperest, Şamanist, Budist ve Manihait kültürlerinin bir devamı niteliğinde olup²⁵, daha sonrasında İslami düşüncelerle özdeşleşerek ve yoğrularak varlıklarını sürdürmüş olmalıdır. Ele aldığımız figürlere yüklenen anlamları da bu çerçeve içinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Türk Sanatının doğduğu, geliştiği ve ilk eserlerini verdiği yer Orta ve İç Asya'dır. Bu nedenle Azerbaycan'daki Türk eserlerindeki figürlü süslemeleri de bunlardan kopuk düşünmek yanlış olur. Bunun yanı sıra 8. yüzyılda Emevi halifelerinin saraylarını süsleyen çeşitli heykel, insan ve hayvan tasvirleri, Akdeniz'in antik uygarlıkları ile Mezopotamya ve İran'ın eski kültürleri de bu figür sanatının ilham kaynakları olmuştur²⁶. Arslan figürleri ve taşıdığı sembolik değerler Türklerin de içinde bulunduğu bir kültür ortamında az ya da çok birbirlerine benzer şekilde ele alınıp işlenmiştir. Bu figürler Asya'da çok eski bir gelenektir. O nedenle Türk kültür çevrelerinde kullanılan arslan motifinin de kaynağı genel olarak İç Asya ve Uzak Doğu sanatlarına dayandırılır. Özellikle motifin ifade ettiği sembolik anlam bu bölgelerin tasavvuruna yakındır. Ancak arslanın eski Türk devletlerinin yaşadığı coğrafyalardan hangilerinde bulunduğu sürekli tartışma konusu olmuştur. Kimi araştırmacılar bu hayvanın Ceyhun Nehri'nin doğusundaki memleketlerde mevcut olmadığından, bir diğer ifade ile Türklerin yaşadıkları bölgelerde arslanın bulunmadığından söz etmektedir²⁷. Bu görüşe paralel olarak Türk kültür çevrelerinde arslan motifinin 6. yüzyıldan itibaren, Budizmle tanışıldıktan sonra öğrenildiği ve kullanıldığı düşünülmektedir²⁸. Dolayısı ile erken örnekler üzerindeki hayvan figürlü sahnelerde karşımıza çıkan yırtıcı memelilerden arslan olarak bahsedilmemekte, bunlar daha çok *kaplan* ya da *pars* olarak nitelendirilmektedir²⁹. Çoğunlukla kabul edilen bu genel görüşe rağmen söz konusu hayvanları arslan

²⁵ Azerbaycan'da yaşayan eski halklar dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi tabi güçlere, güneşe, aya ve ateşe tanrı gözüyle bakıp, bunlara tapınmaktaydı. Rasim Efendi & Toğrul Efendi, *Azerbaycan Beşek Saneti*, Bakı 2002, s.37.

²⁶ Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s.33.

²⁷ Köprülü, "Arslan", s.598-599; Emel Esin, "Tonga-Alp-Er (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.I/13, Erzurum 1985, s.141; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I, Ankara 2003, s.305.

²⁸ Emel Esin, *Türk Kosmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, s.140.

²⁹ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkîyat Mecmuası*, VIII, Ankara 1942, s. 136, 139, 140, 147, 155, 158; Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s.19, 57, 80, 81, 97, 127 vd., res.9, 41, 65-68; Emel Esin, "Türk ul-Acem'lerin Eseri Samarra'da Cavsak ul-Hakani'nin Duvar Resimleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, s.333; Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s.114, 115, 122.

olarak gören çalışmalar da vardır³⁰. Buna bağlı olarak da araştırmacılar tanımlamalarında arslan adlandırmasını kullanmaktadırlar. Bazen de Türk dünyasının belirli bir bölgesinde arslanın *kurt/böri* yerine geçtiği tahmin edilmektedir³¹. Kanımızca bu konudaki bilgilerimiz artmadıkça söz konusu husus tam aydınlığa kavuşmayacaktır. Ancak bu yazıdaki birinci önceliğimiz bu yırtıcı hayvan figürlerinin arslan mı, yoksa kaplan mı? olduklarına bir açıklık getirmek değildir. O halde konuyu kısaca toparlayacak olursak Türklerin eski memleketlerinde arslan bulunmamakla beraber, bu tür yırtıcı hayvanları çok eskiden hâkimiyet veya komşuluk ilişkileri nedeniyle sıkı ilişki içinde buldukları milletlerden tanıyor olmalıydılar. Konunun daha anlaşılabilir olması için söz konusu eserler üzerinde yer alan yırtıcı hayvan tasvirlerinin doğadaki görünüşlerine az ya da çok benzetilerek tasvir edildiklerini unutmamak gerekir³². Hayvanların birbirlerine olan benzerliği sanat eserlerine de yansımış olmalıdır. Ancak sanatçıların zaman zaman hayvan figürlerini doğadaki yapılarından uzaklaştırarak, özgür bir form anlayışıyla ele aldıkları da bir gerçektir. Hal böyle olunca durum daha da içinden çıkılmaz bir şekil almaktadır. Bu konuda asıl yapılması gereken, yırtıcılar hakkında yeterli anatomi bilgisine sahip olmadan ve bazı ayrıntıları fazla önemsemeyen kesin tanımlamalarda aceleci ve dikkatsiz davranmamak en doğru yaklaşım yöntemidir. Böylece bir terminoloji, dolayısı ile de tanımlama karmaşasının ortaya çıkmasının önüne geçilmiş.

20 Türkler arasında arslanın hem İslam öncesi hem de İslam sonrasında pek çok anlamı vardır. O bazen bir tanrıyı, bazen hükümdarın kendisini veya oturduğu tahtı, bazen de arma, güç, yiğitlik, cesaret, koruyucu ve bekçi gibi bazı tasavvurları simgeliyordu. O nedenle Türk mitolojisinde, kozmolojisinde ve semboller dünyasında pek çok kültürlerde olduğu gibi mühim bir rol oynamaktaydı. Hatta öyle ki bazı Türklerin kendilerinin bir kurt ya da arslan soyundan geldiğini iddia ederek bununla ilgili efsaneler ürettikleri dahi bildirilmektedir³³. Ormanların ve hayvanların kralı arslanın insan ve diğer hayvanlardan daha kuvvetli ve cesur olması, pek çok zorluğa rahatça göğüs gerebilmesi birçok büyü gücü bünyesinde toplamasına ve kutsal bir hayvan sayılmasına yol açmıştır. İşte bu sebeplerden dolayı onun yenilmesi³⁴ veya resmedilmesi ile sahip olduğu büyü gücünün karşı

³⁰ Josef Strzygowski, “Türkler ve Orta Asya San’atı Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1935, s.21, Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, *Anadolu (Anatolia)*, XIII, Ankara 1971, s.32, 36; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.113, 114.

³¹ Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Y. Sağlam, Ankara 2015, s.34.

³² Köprülü, “Arslan”, s.598; Rice, *Sycthian*, s.129,137, 163, 165, 176, fig.27, 35, 43, 55, 56, 58, 65; Sergei Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Çev. M.W. Thompson, London 1970, s.233-266; Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s.19, 57, 80, 81, 88- 91, res.9, 41, 65-68, 78-81.

³³ Köprülü, “Arslan”, s.602-603; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Taribine Giriş*, İstanbul 1946, s.102, Abdülkadir İnan, *Tarih ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972, s.65.

³⁴ Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s.502.

tarafa geçeceğine inanılmış, figürlü sahnelerde sembol olarak kullanılmıştır. Diğer yandan arslan, bazı Türk-İslam devletlerinde hukuki bir timsal ve taht simgesi olarak kabul görmüş hayvanlardandır³⁵. Çoğu zaman gücü, kuvveti, yiğitliği, iyiliği, güneşi, aydınlığı ve şifayı³⁶ sembolize eden figürler olarak yorumlanan arslana Türklerde eski çağlardan beri erkek adı ve unvanı olarak da tesadüf edilmektedir³⁷. Bütün bunlardan arslanın Türk dünyasında yaygın bir güç ve dolayısı ile hükümdar simgesi olduğu açıktır. Nitekim Cüveynî'nin ünlü eseri Cihangüşa'da "...*Mengü Kaan, Emir Argun'un yönetimi altında bulunan bölgeleri tekrar ona bıraktı ve ona yarlık ve arslan başlı payza verdi.*"³⁸ türünden bir ifadenin yer alması arslanın bir hükümdarlık işareti olduğunun ve halkın nazarında önemli bir yer tuttuğunun açık göstergesidir. Esreleri bu tür hayvan figürleri ile süslemekle de böyle bir etkinin yaratılmak istendiği söylenebilir.

Ayrıca arslan motifi koruyucu ruh ve bekiçi özelliği ile de dikkati çeker³⁹. Söz konusu özelliği sayesinde değişik kültür çevrelerinde ve farklı zamanlarda karşımıza çıkmakta, üzerinde bulunduğu eserleri kötü ruhlardan korumak amacıyla işlenmiş oldukları düşünülmektedir⁴⁰. Bazı hükümdarların koruyucu mahiyette veya

³⁵ Köprülü, "Arslan", s.598, 606, 607; Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya...", s.104, 133; Semra Ögel, "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü", *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s.534; Emel Esin, "Türk Sanat Tarihinde Kara-Hanlı Devrinin Mevkii", *VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 20-26 Ekim 1961, Ankara 1967, s.114; Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.38, 39; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.VI, Ankara 1984, s.313; Aynur Durukan, "Akhan'ın Süsleme Programı", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnâl'a Armağan*, Ankara 1993, s.149; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.114, 116, 118, 119, 136, 137; Esin, *Türk Kosmolojisine Giriş*, s.140; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2011, s.177-178.

³⁶ Köprülü, "Arslan", s.598; Ögel, "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü", s.530; Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.39; Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s.165; Emel Esin, *Türk Kosmolojisi (Erken Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul 1979, s.67; Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986, s.4; Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1988, s.172, 173; Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ...*, s.40; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.115, 123, 132, 133; Efendi vd., *Azerbaycan Bezek Saneti*, s.36; Mehmet İbrahimgil, "Makedonya'da Türk Mimarisinde Görülen Sembolik Motifler", *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı*, Ankara 2002, s.140.

³⁷ Köprülü, "Arslan", s.598, 600-601, 603-604; Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, s.104; Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.38; Emel Esin, "Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 15-20 Ekim 1973 Türk Sanatı Tarihi Tebliğleri*, C.3, İstanbul 1979, s.709, 711; Esin, "Tonga-Alp-Er ...", s.141; Esin, *Türk Kosmolojisine Giriş*, s.140; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.114, 115, 122, 123; Friedrich Sarre, *Küçükasya Seyahati 1895 Yazı*, İstanbul 1998, s.84; Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, s.31, 34, 35.

³⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.426.

³⁹ Esin, "Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi", s.721; Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ...*, s.38-40.

⁴⁰ *Meyers Lexikon*, VII, Leipzig 1927, s.1225-1226; Köprülü, "Arslan", s.598-599; Ögel, "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü", s.530, 533, 534; W. Hartner & R. Ettinghausen, "The

çevresindekilere heybetlik hissi vermek amacıyla yanlarında arslan bulundurmaları da bu fikri kuvvetlendirmektedir⁴¹.

Özellikle merkezde yer alan bir hayat ağacının iki yanına yerleştirilmiş arslan figürlerini Şaman inanışlarıyla açıklayabiliriz. Orta Asya'da evrenin ve dünyanın merkezi kabul edilen hayat ağacının, şamana gökyüzüne tırmanmasında merdiven görevi görerek kolaylık sağladığına inanılır⁴². Ağacın altında ve üstünde yer alan yaratıklar ise koruyucu ve refakat edici ruhlardır. Muhtemelen burada da aynı sembolik anlamlarla hayat ağacının yer aldığı yapılar evrenin merkezi, arslanlar da onları koruyan ruhlar ve bekçiler olarak kabul edilmiş olabilirler. Nitekim Gence İmamzade Türbesi'nin avlu taçkapısında yer alan arslanlar da yapının adına yapıldığı ileri sürülen kişinin tarihi kimliği ve fonksiyonu göz önüne alındığında bu görüşü doğrular bir nitelik taşıyor olmalıdır.

İslam'ın kabulünden sonra arslan Türk kültür çevresinde önemli bir astroloji/burç sembolü olmuştur. Çünkü o aynı zamanda güneşi de ifade etmektedir⁴³. Bu hususun güneşin kutsallığı ile ilişkili bir durum olduğu muhakkaktır. Özellikle mimari yapılar üzerindeki arslan-güneş çifti ile astrolojik bir olay olan güneşin arslan burcuna girmesi, bir başka ifade ile bahar bayramı *nevruz*'un başlamasının sembolize edildiği şekilde de bir yorum getirilebilir⁴⁴. Böylesine bir düşüncede aslan-güneş birlikteliğinin biçimsel özünü nereden aldığını söylemek güçtür. Ancak Gedebey'de ele geçen ve M.Ö. I. bine tarihlenen tunç kemerdeki arslanların herbirinin üzerinde, geçmişte güneşi temsil ettiği düşünülen birer sivastikanın bulunuyor olması buna bir açıklık getiriyor olabilir⁴⁵. Belki de stilize edilerek sade bir biçimde resmedilen bu şekil zamanla bugünkü şekline dönüşmüştür.

Daha evvel yukarıda söylediklerimizden yola çıkarak arslan-güneş birlikteliğini içeren tasvirlerdeki arslanların, İslam öncesi inanışlarına uygun olarak göksel veya orta dünyadan göğe (üst dünya) geçişi sağlayan bir varlık olarak da

Conquering Lion, the Life Cycle of a Symbol”, *Oriens*, XVII, 1964; Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, s.1, 31, 41; “Akhan'ın Süsleme Programı”, s.149; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.113, 114, 116.

⁴¹ Köprülü, “Arslan”, s.509-600.

⁴² Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Belleten*, XXXII/125, Ankara 1968, s.34-36; Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, s.36-38; Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ...*, s.45; Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, s.4; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, Ankara 1995, s.465-495; Cemal Şener, *Şamanizm*, İstanbul 1996, s.18; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2002, s.111-119.

⁴³ Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.116, 117, 126, 132; Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Ankara 2002, s.106; Efendi vd., *Azerbaycan Bezek Seneti*, s.36.

⁴⁴ Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, s.39, 40; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.122, 131, 132.

⁴⁵ Efendi vd., *Azerbaycan Bezek Seneti*, s.30-36, 71.

düşünüldüklerini ileri sürebiliriz⁴⁶. Arslanla hükümdar ve taht arasındaki ilişki arslan-güneş tasvirlerini siyasi bir simge haline dönüştürmüş, üzerinde yer aldığı eserle ilgili hükümdarın ilahi gücünü sembolize eder hale gelmiş olabilir. Nitekim kimi inşa ve onarım kitabelerinde devrin sultanının gücünü ve temsil ettiği makamı yansıtan ifadelerin yer alması bu tezimizi destekler yöndedir.

Türk kozmolojisinde arslan, On İki Hayvanlı Takvimle de ilişkilendirilmektedir. Yılların hayvan şeklindeki simgelerle gösterildiği bu takvimdeki sembollerden birinin de kaplanın yanı sıra arslan olduğu da ifade edilmektedir. Ancak Türkler arasında eskiden beri kullanılan bu takvimdeki yıl sembolleri arasında arslanın da bulunduğu yönündeki bilgilerin yanlışlığı bazı araştırmacılar tarafından daha önceki yıllarda kanıtlanmıştır⁴⁷. Bu husus, On İki Hayvanlı Takvimde karşımıza çıkan yıllarla ilgili adlandırmalara arslanın sonradan eklendiğini göstermektedir. Sanırız bu durum arslanın Budist devirde önem kazanması ile ilişkilidir. Anlaşılan o ki Türkler bu devirden sonra kaplan yerine arslan sembolünü kullanmakta hiç bir sakınca görmemişlerdir. Benzer bir durum dört yön tasavvurunda da karşımıza çıkmaktadır. Burada da batı yönünün sembolü olan kaplan zamanla arslana dönüşmüştür⁴⁸.

İslam toplumlarında manevi dünyanın sultanlarının da zaman zaman arslanla ilişkilendirildiklerini görmekteyiz. Bu bağlamda özellikle Şiiler arasındaki arslan motifi yaygın olarak Hz. Ali inancı ile özdeşleştirilmiştir⁴⁹. Hatta öyle ki *Şir-i Hurşid* olarak adlandırılan arslan-güneş birlikteliğinin dahi Hz. Ali'yi temsil ettiği düşünülmektedir⁵⁰. İslam tasavvurunda arslanla ilişkilendirilen sadece Hz. Ali olmamıştır. Aynı zamanda Hz. Hamza'nın da sembolü bir arslandır⁵¹. Diğer yandan Hz. Ali ve Hz. Hamza'nın yanı sıra bazı menkıbelerde, velilerin arslana bindikleri

⁴⁶ Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.37.

⁴⁷ Vasili Viladimiroviç Barthold, *Orta Aya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1926, s.80, Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, s.25, 104; Köprülü, "Arslan", s.598; "Akhan'ın Süsleme Programı", s.147, 148; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.115; Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.106.

⁴⁸ Annemarie von Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamları", Çev. Semih Tezcan, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.3, S.1, Ankara 1968, s.107-108; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.115.

⁴⁹ Silvia Naef, *İslam'da "Tasvir Sorunu" Var mı?*, Çev. Can Belge, İstanbul 2018, s.52.

⁵⁰ Nazmi Sevgen, "Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezartaşları", *Tarih Dünyası*, I/8, İstanbul 1950, s.334, Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.40-41; Beyhan Karamağaralı, "Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.21, S.1, Ankara 1973, s.249; Şerare Yetkin, "Hacı Bektaş Tekkesi Müzesinde Bulunan Figürlü Teber", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.11, İstanbul 1982, s.179-180; Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul 1985, s.48; Beyhan Karamağaralı, "İçice Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara 1993, s.261; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.125-126; Gündegül Parlar, "Figürlü Selçuklu Sikkelerinde İnanç Felsefesi", *Sanat ve İnanç*, İstanbul 2004, s.170.

⁵¹ Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.126.

veya şekil değiştirerek birer arslan olabildiklerine inanılmaktaydı⁵². Aynı şekilde Bektaşî tarikatında da kutsal bir anlam ifade eden arslan, gerek Anadolu gerekse Balkanlar'daki bütün Bektaşî tekkelerinde pek çok malzeme üzerinde büyük bir beğeni ile kullanılmıştır⁵³.

Arslan figürlerinin çeşitlilikleri yanı sıra bazı üslupsal ve simgesel özellikler bakımından yakın benzerlerini bölgenin mimarisi dışında taş, alçı, minyatür, çini, dokuma, maden gibi çeşitli malzemelerle yapılmış el sanatları ve mezar taşı örneklerinde de bulabilmekteyiz⁵⁴. Bölgede arslan figürüne ilk olarak M.Ö. bin yılına tarihlenen ve Gedebey'de ele geçen tunç kemerde rastlanmaktadır⁵⁵. Bu figür sonraki dönemlerde sanat eserleri üzerinde sık sık rastlanan tasvirlerden biri olmuştur. Özellikle orta çağa ait eserler bu figürün güzel örneklerini barındırmaktadır. Beylegan'da ele geçen XII-XIII. yüzyıl seramik tabakta, Bakü'de XIX. yüzyıla tarihlenen konutların kapı etrafında ve balkon konsollarında, hatta çeşitli dönemlerin halılarında yer alan arslan tasvirleri buna iyi birer örnektir⁵⁶. Bugün Ermenistan'ın işgali altında bulunan ve kaynaklardaki fotoğraflarından bilgi edindiğimiz Ağdam-Haçin *Dorbathı Köyü Türbesi*'nin (1314) arslanlı hayvan sahneleri de ayrıca ilgi çekmektedir. Burada grifonla arslan, öküzle arslan, ceylanla arslan, karşılıklı duran iki tavşan ve geyiği sırt üstü yıkıp parçalayan arslan tasvirlerine yer verilmiştir⁵⁷. Buradaki arslanlar daha çok İslâmiyet'ten önceki örneklerde olduğu gibi toynaklı hayvanların üzerine sıçrayarak, zafer kazanan hayvan olarak gösterilmiştir.

Bu tür süslemeler Azerbaycan dışında Anadolu'da, Türklere ait pek çok dini ve sosyal işlevli yapıların süsleme programında da önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler dönemi ait taş, alçı, minyatür ve çini gibi çeşitli malzemeler üzerinde ısrarla işlenen motifler bu bölgede de benzer veya farklı üslupsal ve simgesel özelliklerle ele alınmıştır⁵⁸. Bunların hepsini burada tek tek

⁵² Fuat Köprülü, "İslam Sûfi Tarikatlerinde Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, S.1, Ankara 1970, s.151-152, dpt.36; Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, s.7.

⁵³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli "Vilayetnâme"*, İstanbul 1958, s.7; Malik Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, İstanbul 1967, s.83; İbrahimgil, "Makedonya'da Türk Mimarisinde ...", s.139.

⁵⁴ Efendi, *Azerbaycan Dekoratif - Tatbiki Sanetleri*, res.22, 34, 38, 64, 115; Efendi vd., *Azerbaycan Bezek Saneti*, s.30, 32, 34, 44, 67, 78; Ersel Çağlıtütüncigil, "Av Sahneli Azerbaycan Mezar Taşları, Dede Korkut ve Türk Av Kültüründeki Yeri", *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası 19-23 Ekim 2015 Çeşme-İzmir Bildiriler Kitabı*, C.I, İzmir 2016, s.319, 325, res.11, 20.

⁵⁵ Efendi vd., *Azerbaycan Bezek Saneti*, s.30-36.

⁵⁶ Efendi vd., *Azerbaycan Bezek Saneti*, s.36, 44, 67.

⁵⁷ Efendi, *Azerbaycan Dekoratif - Tatbiki Sanetleri*, s.21-24.

⁵⁸ Zeki Oral, Kubadabad Çinileri", *Belleten*, XVII/66, Ankara 1953, s.209-222; Oktay Aslanapa, *Türk Çini ve Keramik Sanatı*, İstanbul 1965; Semavi Eyice, "Kırşehir'de H.709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezar taşı, Anadolu'da Tasvirli Türk Mezar taşları Hakkında Bir Araştırma", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s.208-243; Öney, "Anadolu Selçuklularında Heykel ...", s.187-191; Gönül

sıralamanın bir anlamı yoktur. Çoğu kez simetrik, bazen de tek olarak kullanılan arslan figürleri yüksek kabartma veya heykel olarak görülür. Karşılıklı işlenen örneklerde genellikle birbirine doğru veya aksi istikamette yürür şekilde tasvir edilmişlerdir. Başlar gövdeye oranla büyük tutulur ve yüz ifadeleri karikatürleri anımsatmaktadır. Arslan başı şeklinde çörtlenler ve konsollarla da sık sık karşılaşırız. Anadolu'daki tüm bu örneklerde eğri kesim tekniğinin görülmesi, bazen kuyruk uçlarının ejder başıyla sonlandırılması Avrasya Hayvan Üslubunun etkileridir.

Topkapı Sarayı 2153 numaralı albümden bir minyatür ile Kelile ve Dimne hikâyelerini bunlara örnek gösterebiliriz⁵⁹. Minyatürler dışında bir İznik çini⁶⁰ tabağında ve madeni⁶¹ eserdeki mücadele sahnesinde de arslan figürlerini görebiliyoruz.

Arslan heykellerine ise Anadolu Selçuklu döneminin kervansaray, kale, saray gibi sivil yapılarda rastlarız. Burada da bu figürlerin sarayı, kaleyi veya şehri kötülükten, düşmandan ve hastalıktan koruduğuna inanılır⁶². Çok kaba ve stilize bir şekilde işlenen bu heykeller mimariyle birlikte görülürler. Kimileri devşirme, kimleri de Bizans örneklerini taklit eder. Yele ve adale gibi detaylar belirtilmez. Kayseri İç Kalesi'nde (1224), Divriği Kalesi ana burcunda (1236-42), Denizli Çardak Han taçkapısında (1230), Sivas ve Tokat Müzelerinde bulunan örnekler arslan karikatürüne benzeyen şekilleri ile tipiktirler⁶³.

Arslan başı çörtlen ve konsollarda başlar boyun kısmından yapıya birleştirilmiştir. Bazı örneklerde Avrasya hayvan üslubunun eğri kesim tekniği dikkati çeker. Alanya Alara Han (1229-32), Denizli Ak Han (1253-54), Diyarbakır Ulu Camii (1158-1178) gibi eserlerde görülen arslan başı şeklindeki konsollar,

Öney, "Anadolu'da Selçuklu Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları", *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara 1969, s.283-312; Beyhan Karamağaralı, "Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara 1971, s.75-109; Can Kerametli, "Anadolu Selçuklu Devri Duvar Çinileri", *Türkiyemiz*, S.10, İstanbul 1973, s.2-10; Mehmet Önder, "Selçuklu Devri Kubad-Abad Sarayı Çini Süslemeleri", *Kültür ve Sanat*, S.5, İstanbul 1977, s.104-107; Mehmet Önder, "Selçuklu Devri Kubad-Abad Sarayı Çini Süslemeleri", *Antika*, S.19, İstanbul 1986, s.19-21; Bilici, "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu", s.19-27; Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, s.113-136; Gülşen Baş, "Diyarbakır'daki Mimari Yapılarda Figürlü Kabartmalar", *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu 21-23 Nisan Erzurum Bildiriler*, Erzurum 2006, s.47-56; Gülşen Baş, *Diyarbakır'daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*, Ankara 2013, s.322-331; Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, Ankara 1986; Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ...*, s.101-103.

⁵⁹ Beyhan Karamağaralı, *Muhammed Sıyah Kalem'e Atfedilen Minyatürler*, Ankara 1984, Res.131.

⁶⁰ Nurhan Atasoy & J. Raby, *İznik Seramikleri*, London 1989, res.778.

⁶¹ Ülker Erginsoy, *İslâm Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1978, çiz.77.

⁶² Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları", *Belleken*, XXXIV/133, Ankara 1970, s.83; Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ...*, s.38-39.

⁶³ Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü"; s.1-6.

Kayseri Sahibiye Medresesi (1267), Kayseri Karatay Han (1240), Kayseri Huand Hatun Medresesi (1237-38) çörtlenleri Selçuklu arslanlarının özelliklerine sahiptir⁶⁴.

Gence İmamzade Türbe taçkapisında olduğu gibi Anadolu'da da sırtında güneş taşıyan arslan figürlerinin yanı sıra merkezde yer alan hayat ağacının iki yanına işlenmiş figürlerle de karşılaşmaktadır. Örneğin Cizre Köprüsü'nde (1164)⁶⁵, Antalya-Burdur kervan yolu üzerindeki İncir Han'ın ahır taçkapisında (1238/39)⁶⁶ ve Silvan Kalesi'nin doğu burcunda (1203)⁶⁷ yer alan figürler, sırtlarının üzerinde görülen güneş tasvirleri ile Azerbaycan örneklerini çağrıştırmaktadır. Aynı şekilde II. Gıyasedin Keyhüsrev'in bastırıldığı paralarda da aslan-güneş çiftine rastlanmaktadır⁶⁸.

Arslan figürünün hayat ağacıyla birlikte ele alındığı Anadolu'nun dini ve sivil yapılarında, hayat ağacı motifinin üstünde çift başlı kartal ve rozetler, dalları arasında da kuşlar ve narlar dikkati çeker. Bu ağacın altında ise çoğu zaman bir çift arslan nadiren de ejder bulunur. Yukarıda bahsettiğimiz programa uygun biçimde hayat ağacı ile arslan figürünün birlikte görüldüğü örnekler arasında Kayseri Döner Kümbet (1276-77), Erzurum Yakutiye Medresesi (1310), Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (1312) ve Tokat İshakpaşa Sarayı'nı (1752) sayabiliriz⁶⁹.

Diğer taraftan Şah Abbas zamanında, arslan ve güneş sembolü, İran'ın en popüler amblemlerinden biri haline gelmişti⁷⁰. Safeviler için Şah'ın iki rolü vardı: kral ve kutsal adam. Bu çifte anlam İran krallarının soyağacıyla ilişkilendirilmektedir. Nitekim Bakü Kalesi'ne Şah Abbas döneminde ilave edilen Goşa (Çifte) Kapı üzerindeki arslan kabartmaları da bu bağlamda yorumlanması gereken figürlerdir.

⁶⁴ Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.7-11.

⁶⁵ Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.27, res.68; Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda ...*, s.196, res.43ı-j

⁶⁶ II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yaptırdığı hanın taçkapisında ve döneminin paralarında yer alan bu tasvirler, kimi gözlemciler tarafından sultana dini nedenlerden dolayı portresini yaptırmaması tavsiye edildiği ileri sürülerek, kendisi ve kansı Gürcü prensesin sembolleri olarak yorumlanmaktadır. Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, C.I, Berlin 1962, s.109, no.29; Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.28, res.69; Sarre, *Küçükasya Seyahati*, s.84, Gündegül Parlar, "Sanat Tarihi Yönleriyle Figürlü Anadolu Selçuklu Sikkeleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildiriler*, C.II, Konya 2001, s.195.

⁶⁷ Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.28, res.70; Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda ...*, s.239, res.66a.

⁶⁸ Parlar, "Sanat Tarihi Yönleriyle ...", s.195-196, res.16.

⁶⁹ Albert Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie Tome Deuxieme: Amasya-Tokat-Sivas*, Paris 1934, s.108, fig.59; Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", s.30-32; Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s.28-29.

⁷⁰ Köprülü, "Arslan", s.600.

Sonuç

Azerbaycan'daki bu tasvirler, özellikle de Bayıl Kalesi'nin kitabelerinde görülen arslan tasvirleri ile Gence İmamzade Türbesi'nin taçkapısında yer alan arslanlar hem üslup hem de kompozisyon bakımından Türk Sanatının diğer coğrafyalarında karşılaştığımız örnekler ile benzer karakterdedir. Bütün bunlar bu gelenek ve teknikle işlenen tasvirlerin tek bir bölge ile sınırlı kalmadığını geniş bir coğrafyanın ortak malı olduklarını ve Azerbaycan'a da Türklerle geldiğini açıkça göstermektedir.

Elbette sanatçının belleğinde pek çok arslan tasviri vardı. Azerbaycan örnekleri de bölgesel bir gelenek içinde genel bir biçimleniş ve kuruluş şemasına sahip olmakla birlikte değişiklikler de göstermektedir. Yani alışılmışın dışında kural dışı örnekler de vardır. Bu noktada Türk Sanatının geleneksel biçimlerine yabancı örnekler İslami düzeyde anlam kazanmaya başlamıştır. Bu tür örneklerin yerel geleneklerle karışarak ortaya çıkan bir görüntüsü vardır. Her ne kadar bu uygulamalar yerel eğilimlerin sonucunda ortaya çıksa da içerik ve üslup bu tasvirleri Türk sanatının diğer örneklerinden ayırmaz.

Sonuç olarak açıkça görülüyor ki, özellikle Moğol istilasının önünden ve ardından İran'a Azerbaycan'a ve Anadolu'ya gelen göçler bu bölgelerin kültür ve sanat hayatında bazı değişikliklere yol açmıştır. Bu göçlerle birlikte, Türklerden hariç Moğol halkların da az sayıda da olsa buraya gelip yerli unsurlarla kaynaştığını göz ardı edemeyiz⁷¹. Azerbaycan'ın İslam dünyasına muhtemelen kuzeyden ve doğudan gelen Türk toplulukları yoluyla girmiş olduğunu düşündüğümüz bu figürler İslamlaşan göçebe toplumun eski inançlarından (Şaman, Manihaist, Budist) izler sakladığı gibi İslam tarikatlarının tasavvuflarından da etkiler taşımaktadır. İşte böyle bir ortam içinde arslanın çeşitli dinler ve inanışlara ait sembolik değeri ve anlamı, hâkimiyetleri boyunca Türkler tarafından kullanılmasına, özellikle de hükümdarların büyük bir beğeni ile tercih etmelerine yol açmıştır. Arslan figürü ve taşıdığı anlam Türk kimliğini simgeleyen semboller arasında önemli bir başarı elde etmiştir. Etnografik ve mimari eserler üzerindeki bir takım malzemeye dayanarak yaptığımız bu kısa gözlem Azerbaycan'ın İslam dünyasında arslana hala çok önem verildiğini göstermektedir. Bu figürlerde göze çarpan bir başka husus daha vardır ki, o da İslami dönemdeki sembolik anlamaları ile Şaman ve Budist tasvirleri arasındaki benzeşmedir. Bu durum sonradan gelen etkilerin yanında Şamanizm ve Budizm'in izlerinin Türklerdeki arslan figürlerinde etkisini yüzyıllar boyunca kaybetmediğini ve gücünü aralıksız olarak devam ettirdiğini göstermektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz tüm bu bilgilerden anlaşılıyor ki bu tarz süsleme konuları, Selçuklular yoluyla İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya ulaşmış, buralardan da Balkanlara intikal etmiş ve tüm Türk-İslam sanatı içinde her devirde ve coğrafyada kendine yer edinerek yayılmıştır.

⁷¹ Köprülü, "İslam Süfi Tarikatlerinde ...", s.147-148.

Kaynaklar

- Aksel, Malik, *Türklerde Dinî Resimler*, İstanbul 1967.
- Altun, Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anabatlari İçin Bir Özet*, İstanbul 1988.
- Aslanapa, Oktay, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979.
- _____, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996.
- _____, *Türk Çini ve Keramik Sanatı*, İstanbul 1965.
- Aşurbeyli, Sara, *Bakü Şebriinin Tarihi - Orta Asırlar Devri*, Bakı 2006.
- _____, *İstoria Goroda Baku - Period Srednevekoviya*, Baku 1992.
- Atasoy, Nurhan & J. Raby, *İznik Seramikleri*, London 1989.
- Bakıhanov, Abbasqulu Aga, *Gülüstani - İrem*, Bakı 2010.
- Barthold, Vasili Viladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1926.
- Baş, Gülsen, “Diyarbakır'daki Mimari Yapılarda Figürlü Kabartmalar”, *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu 21-23 Nisan Erzurum Bildiriler*, Erzurum 2006, s.47-56.
- _____, *Diyarbakır'daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*, Ankara 2013.
- Bilici, Kenan, “Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu (Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme)”, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, S.II, İzmir 1983, s.19-27.
- Bombaci, Alessio, *Introduction to The Excavation at Ghazni*, Afghanistan 1959.
- Borovka, Gregory, *Scythian Art*, New York 1967.
- Bretanitsky, Leonid & Boris V. Vejmar, *Iskusstvo Azerbaydjana IV-XVIII Vekov*, Moscow 1976.
- Bretanitsky, Leonid, *Hudojestvennoe Nasledie Perednego Vostoka Epohi Feodalizma*, Moskva 1988.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyler Devleti 1136-1225. Yullar*, Bakı 2007.
- Cuveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cibani Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013.
- Çağlıtütüncigil, Ersel, “Av Sahneli Azerbaycan Mezar Taşları, Dede Korkut ve Türk Av Kültüründeki Yeri”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası 19-23 Ekim 2015 Çeşme-İzmir Bildiriler Kitabı*, C.I, İzmir 2016, s.309-340.
- _____, “Bakü Cuma Camii”, *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, III/2, İzmir 2017, s.27-64.
- _____, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.
- Çam, Nusret, “Azerbaycan Bölgesinin Osmanlı Öncesi Türk Sanatındaki Yerine Genel Bakış”, *Kardaş Edebiyatlar*, S.6, Erzurum 1983, ss.34-42.
- Çaycı, Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Ankara 2002.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2002.
- _____, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2011.
- _____, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995.
- _____, *Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul 1998.
- Dadaşev, Sadıq A. & Mikayil Useynov, *Arkhitektura Azerbaydjana*, Moskva 1948.
- Diyarbakirli, Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul 1971.
- Dumas, Alexandre, *Impressions De Voyage -Le Caucase-*, Paris 1865.
- _____, *Le Caucase impressions de voyage, Éditions: Le Joyeux Roger*, Montréal 2006.

- Durukan, Aynur, "Akhan'ın Süsleme Programı", *Sanat Taribinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara 1993, s.143-160.
- Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VIII, Ankara 1942, s.125-191.
- Efendi, Rasim & Toğrul Efendi, *Azerbaycan Bezek Seneti*, Bakı 2002.
- Efendi, Rasim, *Azerbaycan Dekoratif - Tatbiki Senetleri (Orta Asırlar)*, Bakı 1976.
- _____, *Azerbaycan Halk Seneti*, Bakı 1984.
- _____, *Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana*, Moskva 1986.
- Erdmann, Kurt, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, C.I, Berlin 1962.
- Erginsoy, Ülker, *İslâm Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1978.
- Esin, Emel, "Tonga-Alp-Er (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.I/13, Erzurum 1985, s.137-177.
- _____, "Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 15-20 Ekim 1973 Türk Sanatı Tarihi Tebliğleri*, C.3, İstanbul 1979, s.696-758.
- _____, "Türk Sanat Tarihinde Kara-Hanlı Devrinin Mevkii", *VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 20-26 Ekim 1961, Ankara 1967, s. 100-130.
- _____, "Türk ul-Acem'lerin Eseri Samarra'da Cavsak ul-Hakani'nin Duvar Resimleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, s. 309-358.
- _____, *Türk Kosmolojisi (Erken Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul 1979.
- _____, *Türk Kosmolojisine Giriş*, İstanbul 2001.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.I-II, İstanbul 1966.
- Eyice, Semavi, "Kırşehir'de H.709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezartaşı, Anadolu'da Tasvirli Türk Mezartaşları Hakkında Bir Araştırma", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s.208-243.
- Fatullaev, Şamil S., *Arhitektura Enstiklopediya Bakı*, Bakı-Ankara 1998.
- Ferhadoğlu, Kamil, *Bakı İçerişer*, Bakı 2006.
- Gabain, Annemarie von, "Renklerin Sembolik Anlamları", Çev. Semih Tezcan, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.3, S.1, Ankara 1968, s.107-113.
- Gabriel, Albert, *Monuments Turcs d'Anatolie Tome Deuxieme: Amasya-Tokat-Sivas*, Paris 1934.
- Gıyasi, Cafer, *Nizami Dövrü Me'marlık Abideleri*, Bakı 1991.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî "Vilayetnâme"*, İstanbul 1958.
- Gryaznov, Mikhail P., *The Ancient Civilization of Southern Siberia An Archeological Adventure*, New York 1969.
- Hançerlioğlu, Orhan, *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul 1985.
- Hartner W. & R. Ettinghausen, "The Conquering Lion, the Life Cycle of a Symbol", *Oriens*, XVII, 1964, s.161-172.
- İbrahimgil, Mehmet, "Makedonya'da Türk Mimarisinde Görülen Sembolik Motifler", *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı*, Ankara 2002, s.137-152.
- İnan, Abdülkadir, *Taribte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972.
- Jacobson, Esther, *The Art of The Scythians*, Leiden 1995.
- Jettmar, Karl, *Art of The Steppes*, New York 1967.

- Karamağaralı, Beyhan, “Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.21, S.1, Ankara 1973, s.247-276.
- _____, “İçiçe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara 1993, s.249-270.
- _____, “Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara 1971, s.75-109.
- _____, *Muhammed Siyah Kalem'e Atfedilen Minyatürler*, Ankara 1984.
- Kerametli, Can, “Anadolu Selçuklu Devri Duvar Çinileri”, *Türkiyemiz*, S.10, İstanbul 1973, s.2-10.
- Kerimov, K.C. vd., *Azerbaycan İnceneseti*, Bakı 1992.
- Köprülü, Fuat, “Arslan”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1941, s.598-609.
- _____, “İslam Sûfi Tarikatlerinde Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, S.1, Ankara 1970, s.141-152.
- Mamedov, Farid & Cafer Gıyasi, *Azerbayjan Fortresses-Castles*, Bakı 1994.
- Meyers Lexikon*, VII, Leipzig 1927.
- Mirza Bala, “Baku”, *İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1979, s.259-260.
- Naef, Silvia, *İslam'da “Tasvir Sorunu” Var mı?*, Çev. Can Belge, İstanbul 2018.
- Oral, Zeki, “Kubadabad Çinileri”, *Belleten*, XVII/66, Ankara 1953, s.209-223.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.VI, Ankara 1984.
- _____, *Türk Mitolojisi*, C.I, Ankara 2003.
- _____, *Türk Mitolojisi*, C.II, Ankara 1995.
- Ögel, Semra, “Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s.529-538.
- _____, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986.
- Önder, Mehmet, “Selçuklu Devri Kubad-Abad Sarayı Çini Süslemeleri”, *Kültür ve Sanat*, S.5, İstanbul 1977, s.104-107.
- _____, “Selçuklu Devri Kubad-Abad Sarayı Çinileri”, *Antika*, S.19, İstanbul 1986, s.19-21.
- Öney, Gönül, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, *Anadolu (Anatolia)*, XIII, Ankara 1971, s.1-64.
- _____, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları”, *Belleten*, XXXIV/133, Ankara 1970, s.83-100.
- _____, “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Belleten*, XXXII/125, Ankara 1968, s.25-50.
- _____, “Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.I, Ankara 1969, s.187-191.
- _____, “Anadolu'da Selçuklu Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları”, *Vakaif Dergisi*, VIII, Ankara 1969, s.283-312.
- _____, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992.
- Parlar, Gündegül, “Figürlü Selçuklu Sikkelerinde İnanç Felsefesi”, *Sanat ve İnanç*, İstanbul 2004, s.169-174.
- _____, “Sanat Tarihi Yönleriyle Figürlü Anadolu Selçuklu Sikkeleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildiriler*, C.II, Konya 2001, s.189-201.

- Paydaş, Kazım, “Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.25/S.40, Ankara 2006, s.114-140.
- Philips, Eustace Dockey, *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London 1965.
- Piriyev, Vaqıf, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Bakı 2006.
- Pope, Arthur, *A Survey of Persian Art*, London-New York 1938.
- Rice, Tamara Talbot, *Ancient Arts of Central Asia*, London 1965.
- _____, *Syctbian*, London 1965.
- Rostovtzeff, Michael Ivanovitch, *The Animal Style in South Russia and China*, New York 1973.
- Roux, Jean-Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Y. Sağlam, Ankara 2015.
- Rudenko, Sergei, *Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Çev. M.W. Thompson, London 1970.
- Salamzade vd., A., *Şeki*, Bakı 1988.
- Sarabski, Hüseyinkulu, *Köhne Bakı*, Bakı 1958.
- Saray, Z.A., “Azerbaycan Güzel Sanatları Hakkında”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.35-36, İstanbul 1934, s.388-399.
- Sarre, Friedrich, *Küçükasya Seyahati 1895 Yazı*, İstanbul 1998.
- Sayan, Yüksel & Ersel Çağlıtütüncigil, “Bakü-Bayıl Kalesi (Kasrı) ve Kitabeleri Hakkında”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XV/2, İzmir 2006, s.49-71.
- Sevgen, Nazmi, “Anadolu’da Koyun ve At Motifli Mezartaşları”, *Tarih Dünyası*, I/8, İstanbul 1950, s.333-336.
- Strzygowski, Josef, “Türkler ve Orta Asya San’atı Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1935, s.1-80.
- Şener, Cemal, *Şamanizm*, İstanbul 1996.
- Taşçı, Aydın, “Selçuklu Mimari Süslemesindeki Alçı ve Taş Kabartma İnsan Figürlerinin Köken ve Gelişimi”, *Vakıflar Dergisi*, 27 1998, s.47-64.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.
- Turan, Osman, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.
- Useynov vd., Mikayil, *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, Moskva 1963.
- Valişov, Ziya, *Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.
- Velidi, Ahmed Zeki, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Bakı 2009.
- Yetkin, Şerare, “Hacı Bektaş Tekkesi Müzesinde Bulunan Figürlü Teber”, *Sanat Tarihi Yılığ*, S.11, İstanbul 1982, s.177-188.
- _____, *Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, Ankara 1986.
- Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1988.

XVIII. YÜZYILDA İZMİR'DE HAYIRSEVER BİR KADIN: MEHMED PAŞA KIZI AYŞE HANIM VE VAKFI

Yasin Taş*

Öz

İzmir Konak Meydanı, Tanzimat sürecinde kamusal alanların inşa edilmesiyle birlikte hükümet meydanı hüviyeti kazanmaya başladı. Çevresindeki yapıların çoğu, zaman içinde yıkılarak ya da ortadan kaldırılarak meydanın etrafı genişletildi. Köklü değişimlerin yaşandığı bu alanda, meydanla özdeşleşmiş ve her biri ayrı bir dönemi temsil eden birkaç eser kaldı. Bu yapılardan biri meydanla birlikte ciddi değişim ve dönüşümler geçirerek varlığın devam ettiren Yalı Cami'dir. 18. yüzyıl ortalarında Ayşe Hanım tarafından yaptırılan mescid tarzındaki bu küçük yapı, Kütahya çinileri ve klasik Osmanlı mimarisi tarzıyla dikkat çekmektedir. Bu çalışmada camiyi yaptıran Ayşe Hanım'ın hayatı, ailesi, vakfiyeleri, kendisinden sonra vakfının durumu ve caminin de içinde yer aldığı vakıf eserleri hakkında bilgi verilmektedir.

Ayşe Hanım, İzmir ve çevresinde kaptan-ı deryalık görevlerinde bulunan Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızıdır. Dedesi Birgi Kazası ayanlarından Derviş Ağa, eşi Hazinedarzâde Müderris Mehmed Efendi'dir. İzmir limanında ticaretle meşgul olan Ayşe Hanım, vefatından kısa zaman önce sahildeki konağının yanına 1749'da bir medrese, 6 yıl sonra 1755'te bir mescid yaptırdı. Vakfa gelir getirmesi için sahip olduğu han, iskele, konak, dükkân, sabunhane ve zeytinlik gibi gayrimenkullerini vakfetti. 18 ve 19. yüzyıllarda Ayşe Hanım'ın ismiyle bilinen bu yapılar, sonraki dönemde Yalı Cami ve Yalı Medresesi olarak anılmaya başlandı. Medrese, Osmanlı'nın son döneminde İzmir Hükümet Binasının yapılması ve önündeki Konak Meydanı'nın genişletilmesi sürecinde yıkıldı. Yalı Camii ise 19. yüzyılın ikinci yarısında yıkılınca yeri değiştirilerek tekrar inşa edildi. 20. yüzyıl başlarında ciddi tadilatlar geçiren cami yapısı bu sayede varlığını günümüze kadar korudu. Ayşe Hanım, dönemin sayılı kadın vakıflarından birini kurarak şehrin dini hayatına, eğitim ve kültür faaliyetlerine yön vermeye çalıştı. Vakfiyede yer bulan detaylar, vakfın işleyişi için belirlenen şartlar ve hizmet cihetleri, dönemin kadın dünyasını ve hayırseverliğini yansıttığı gibi İzmir'in 18. yüzyıldaki durumuna çeşitli açılardan ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Yalı Cami, Yalı Medresesi, Ayşe Hanım Vakfı, Dervişzâde Mehmed Paşa

* Dr. Öğr. Üyesi, *Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Osmanbey Kampüsü, Şanlıurfa/Türkiye, y.tas@harran.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-5104-1588

A Philanthropist Woman in Izmir in the 18th Century: Mehmed Pasha's Daughter Ayşe Hanım and her Pious Foundation

Abstract

Izmir Konak Square has started to acquire its identity as the government square through construction of public places during the Tanzimat period. The square was enlarged by removing or destroying most of the surrounding structures in the course of time. In this zone, where sweeping alterations have taken place, few buildings identified with the square still remain. Each of these remaining buildings represents different time periods. The Yalı Mosque is one of the structures that experienced serious changes and transformations along with the square. This small building in the style of a maşjid which stands out through its Kütahya tiles and classical Ottoman architectural style was built by Ayşe Hanım in the mid-18th century. This study examines Ayşe Hanım's life, her family, endowments, the state of her waqf after her passing, and the waqf buildings, including the mosque.

Ayşe Hanım is the daughter of Dervishzade Mehmed Pasha, the chief admiral of İzmir province. Her grandfather Dervish Agha was one of the ayans (local notables) of the Birgi District, and her husband was Hazinedarzade Müderris Mehmed Efendi. Ayşe Hanım, engaged in trade at the Izmir Port, shortly before her death built a madrasah next to her mansion on the waterfront in 1749, and a maşjid six years later, in 1755. In order to establish income source for the waqf, she donated her real estate including an inn, a pier, a mansion, a store, a soap factory, and an olive grove. These structures, known by the name of Ayşe Hanım in the 18th and 19th centuries, were later referred to as Yalı Mosque and Yalı Madrasah. The madrasa was demolished during the last period of the Ottoman Empire, when the construction process of the Izmir Government Building and the expanding the Konak Square were taking place. Yalı Mosque, on the other hand, was rebuilt in a different location after being demolished in the second half of the 19th century. The mosque preserved its existence to this day through considerable renovations in the early 20th century. Ayşe Hanım established one of the prominent women's waqfs of the time period, thereby has sought to ameliorate various aspects of the life in the city such as religious, educational and cultural activities. The contents and details found in the charter of the waqf not only reflect the conditions and the service aspects for the functioning of a waqf, and the world of women as well as their philanthropic capacity during the time period, but also reveal several aspects of 18th-century Izmir.

Keywords: Izmir, Yalı Mosque, Yalı Madrasah, Ayşe Hanım's Waqf, Dervişzade Mehmed Pasha

Giriş

İzmir kent merkezinde Osmanlı'dan günümüze varlığını koruyan çok sayıda eser bugün hala ayakta. Şehrin sembolü haline gelmiş olan ve II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıl anısına, 1901'de yapılan Saat Kulesi bunlardan en çok bilinenidir.¹ Konak Meydanı ve yanı başındaki çarşı pazar içinde, sonradan yükselen binaların arasında kalan ve her biri birer vakıf eser olarak inşa edilmiş olan camiler, hanlar ve zamanla harap olup ortadan kalkan çeşmeler geçmişten günümüze şehrin kültürel dokusuna yön vermiş tarihî mekânlardır. Bir kısmı kadınlar tarafından yapılan bu eserlerin tarihine ışık tutmak, burada yapılan vakıf faaliyetlerinin daha iyi anlaşılmasına ve şehir kadınlarının bu faaliyetlerdeki rolünün tespit edilmesine katkı sağlayacaktır. Nitekim Saat Kulesi'nin yanında Konak Meydanı'nın bir köşesinde mütevazı bir eser olarak duran ve bugün Yalı Cami olarak bilinen meşhur tarzındaki yapı, yanı başında yer alıp zaman içinde yıkılmış olan Yalı Medresesi ile birlikte Ayşe Hanım adında hayırsever bir kadın tarafından inşa edilmiştir.

Yalı Cami ve medresesi bazı ilmî çalışmalarda yer bulmuş olmakla birlikte banisi ve vakfın tarihçesi hakkında etraflı bir çalışma ortaya konulmamıştır. Konu hakkındaki literatüre kısaca yer vermek, bu çalışmada yapılan tespitlerin daha iyi değerlendirilmesi bakımından faydalı olacaktır. Osmanlı dönemi İzmir cami ve medreselerini makaleler halinde kaleme alan Aktepe, titiz çalışmasıyla ilk kez 1979 yılında vakıf kayıtları üzerinden şehrin diğer cami ve medreseleri gibi Yalı Cami ve medresesinin de banisi ve yapım yılına dair bazı özet bilgiler vermiştir. Vakıf hülasa defterlerine dayanan bu makalelerde, Yalı Medresenin vakfiyesi ortaya çıkarılmış olmasına mukabil cami vakfiyesi tespit edilememiştir. Çalışmada cami ile medrese müstakil olarak ele alınmadığından baniye Ayşe Hanım'ın kim olduğu, yapıların hangi şartlarda ne şekilde vakfedildiği, gelir kaynaklarının neler olduğu ve inşasından günümüze tarihi süreçleri ortaya konulmamıştır. Aktepe'nin arşiv kayıtları üzerinden ortaya koyduğu ve dönemine göre oldukça kıymetli olan bu bilgiler, sonraki yıllarda yapılan akademik yayınlarda ve İzmir şehrine dair yerel araştırmalarda iktibas edilmek suretiyle tekrarlanarak günümüze kadar gelmiştir. Yalı Camii'ne dair tek müstakil çalışma yakın zamanda Ersoy tarafından yayınlanan, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi" adlı kitap bölümüdür. Yalı Camii'nin sanat tarihçiliği perspektifinden ele alındığı eserde, caminin mimari hususiyetleri, süsleme özellikleri ve son yüzyıldaki restorasyonları üzerinde durulmuş, cami vakfiyesi tespit edilemediğinden yapıya dair erken dönem tarihi bilgiler, Aktepe'nin tespitlerine dayandırılmıştır.

Ortaya çıkan yeni arşiv kayıtları üzerinden Ayşe Hanım ve mensup olduğu Dervişzâde ailesinin tanınması, sahip olduğu servet ve nüfuzun ortaya konulması lazım geldiği gibi arşivlerimizde yer alan cami vakfiyesinin ortaya çıkartılması, cami ve medrese yapılarının vakfiyeleri ışığında detaylı bir şekilde ele alınmaları ve

¹ Necmi Ülker, "İzmir Saat Kulesi", *Lale*, 7, (1990), s. 10; Fikret Yılmaz, *Tarihsel Süreç İçinde Konak Meydanı*, İstanbul 2003, s. 15-16; İnci Kuyulu Ersoy, "İzmir Saat Kulesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4, (2000), s. 277-278.

yapıları ayakta tutan vakfın zaman içerisinde yaşadığı değişimlerin tespit edilmesi gerekir. Bu konuda müstakil bir çalışmayı zaruri kılan bir diğer neden ise Ayşe Hanım'ın şahsiyeti, ailesi, yaşadığı dönem ve camisinin yapılış tarihi hakkında farklı değerlendirme ve iddiaların mevcut olmasıdır. Cami 18. yüzyıl ortalarında yapılmış olmasına rağmen bazı kaynaklardaki bilgiler bu yapının 19. yüzyıl sonlarında olduğuna işaret etmektedir. Mesela İzmir Vakıflar bölge müdürlüğü kayıtlarında Hükümet Camisi adıyla kaydedilen caminin yapım tarihi 1309 (1891/1892) yılı olarak gösterilmiştir.² Kütahya çinileri dolayısıyla çini sanatı üzerine araştırma yapan sanat tarihçilerinin ilgisini çeken Yalı Cami, bu alandaki bazı araştırmacılara göre ise 1895 yılında inşa edilmiştir.³ Diğer yandan Ayşe Hanım'ın Katıpzade ailesinden Mehmed Bey'in eşi veya kızı olduğuna dair yanlış değerlendirmeler, isminin sürekli bu aile ile birlikte anılmasına yol açmıştır. Keza şehir araştırmacılarından Hakkı Gültekin'in İzmir tarihini ele aldığı eserinde Yalı Cami banisi olarak kaydettiği Ayşe Hanım'ı "İngiliz" lakabı ile nitelemiş olması, Ayşe Hanım'ın şahsiyeti etrafında bir takım soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Bu açıdan konu hakkındaki malumatın bir makale çerçevesinde etraflıca ortaya konulmasında ve zihin karışıklığına yol açan yukarıdaki iddiaların tarihi kaynaklar ışığında değerlendirilmesinde fayda vardır.

Vakıf defterleri ve Osmanlı arşiv kayıtları esas alarak hazırlanan bu çalışmada öncelikle Ayşe Hanım'ın hayatı ve mensup olduğu Dervişzâde ailesi ele alındıktan sonra vakfiyelerine göre Yalı Medresesi ve camisi ortaya konuldu. Akabinde 18. yüzyıl ortalarında kurulan vakfın geçirdiği değişimler, idaresinde karşılaşılan sıkıntılar ve Osmanlı'nın son dönemine kadar olan durumu hakkında bilgi verildi. İzmir'in Osmanlı dönemine çeşitli açılardan ışık tutan Ayşe Hanım Vakfı, diğer kadın vakıfları gibi kadınların sosyo-ekonomik hayattaki yerini belirlememize imkân tanınması bakımından önem taşımaktadır. Zira kadınların mülkiyet durumlarını, refah düzeylerini ve hayır faaliyetlerini daha iyi anlamaya olanak tanıyan bu kayıtlar, aynı zamanda ait oldukları dönemin toplum hayatına kadın perspektifinden bakabilmeyi de mümkün kılmaktadır. Bu husustaki vakfiyeler, vakfiyelerde yer bulmuş şartlar ve hizmet cihetleri, kadınların Osmanlı toplum hayatının gelişmesine yaptıkları katkıyı ortaya koyduğu gibi onların ruh âlemini, din algısını, dünya ve ahiret telakkisini de yansıtan mühim kayıtlardır. Bu bakımdan Ayşe Hanım Vakfiyesi, 18. yüzyılda İzmir'de yönetici ailelerine mensup bir hayırsever kadının yaşamına ve toplumun ihtiyaçları için öngördüğü vakıf hizmetlerine dair geniş bir malumat sağlamaktadır. Vakfiye kaydı Ayşe Hanım'ın sosyo ekonomik yaşantısından çevresindeki ulema ve din adamlarıyla olan münasebetlerine, medreselerdeki müderris ve talebelere yaklaşımından bu kurumlar için öngördüğü

² Kuyulu, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", s. 98.

³ Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul 1976, s. 96; Şerare Yetkin, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 91; Faruk Şahin, "Kütahya'da Çinili Eserler", *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 142.

hizmetlere kadar birçok hususta ipuçları vermektedir. Diğer taraftan Ayşe Hanım'ın ölümünden sonra vakfının idaresinde karşılaşılan sorunlar ve evkaf muhasebesine yansıyan kayıtlar, vakıfların yüzyıllar içinde geçirdikleri değişim ve dönüşümün sebep ve sonuçlarını da belirlememize imkân tanımaktadır.

1. Dervişzâde Ailesi ve Ayşe Hanım

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Ayşe Hanım, Osmanlı derya beylerinden Derviş Ağazâde Mehmed Paşa'nın kızıdır. Dedesi Derviş Ağa, Birgi (Ödemiş) Kazası'nın Sarıbey Mahallesi'nden el-Hâc Ali Efendi'nin oğludur. Doğum ve vefat tarihi bilinmemekle birlikte Derviş Ağa'nın 17. yüzyılda yaşadığını ve bu yüzyılın ikinci yarısında vefat ettiğini söylemek mümkündür. Kayıtlarda “*kıdvetiü'l-emâsîl-i ve'l-akrân*”⁴ ve “*umdetü'l-a'yân*”⁵ sıfatlarıyla zikredilmesi onun dönemin ayanlarından ve nüfuzlu kimselerinden olduğuna işaret etmektedir. Kurmuş olduğu vakıflar ve yaptırdığı medrese ile camiler, bu nüfuzunun ve hayırseverliğinin açık bir işaretidir. Nitekim 9 Şevval 1074 (5 Mayıs 1664) tarihli vakfiyesine göre Birgi Pazarı'nda kendi adıyla bilinen bir cami ve camiye bitişik bir darülhadis medresesi inşa ettirdi. Her iki yapının ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu cami civarında bulunan 10 dükkân, 1 fırın, 1 kahvehane ve önemli bir kısmını sonradan satın aldığı 8 zeytin bahçesini vakfetti.⁶ Zeytin bahçelerinin sonradan satın alındığı kaydı onun, zeytin ve zeytinyağı ticaretiyle meşgul bir tüccar olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Yine elimizde vakfiyesi mevcut olmamakla beraber aynı dönemlerde İzmir'in Pazaryeri Mahallesi'nde bir mescid ve bir darülkurra medresesi inşa ettirdiği arşiv kayıtlarında yer almaktadır.⁷ Buradaki medrese müderrisinin maaşı Birgi'deki vakıftan karşılanmakta olup⁸ 1705 yılına ait bir kadı arzında, mescid imamı ve medrese muallimi olan Hafız Mehmed Efendi için berat talebinde bulunulmuştur.⁹ Birazdan ele alacağımız vakfiyesinde Ayşe Hanım, bu medresede 9 adet talebe hücreyi bulduğunu belirterek her birisine vakıf gelirlerinden yevmi birer akçe verilmesini istemiştir. Hayatı ve şahsiyeti hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız Derviş Ağa'nın, Osman adında bir kardeşi olduğu vakfiyesinde yer almaktadır. Yine devlet arşivlerinde Mehmed Paşa dışında,

⁴ VGMA, 747, 479-314.

⁵ VGMA, 624, 233-177.

⁶ VGMA, 624, 233-177; Yakın zamanda restore edilen ve “Çukur Medrese” adıyla da bilinen Derviş Ağa Medresesinin üzerindeki kitabede “Yaptı bu dâr-ı hadîsi hazret-i Allah için sâhibü'l-hayrât olan Derviş Ağa dediler, târîh-i binâ ve vakfını bilmek için bin altmış sekizde tamâm oldu binâ” kaydı yer almaktadır. Bu kayıt medresenin 1068/1657-1658 yılında tamamlandığına ve yaklaşık 6 yıl sonra tescil edildiğine işaret etmektedir.

⁷ Darülkurra medresesinin Nisan 1740 tarihli bir atama kaydında, “İzmir'de Pazaryeri Mahallesi'nde Derviş Ağa binâ eylediği mescidin şeybülkurra ve imâmi olan Hâfız Hüseyin b. Ahmed” beratını zayi ettiği gerekçesiyle beratı tecdid edilmiştir. VGMA, 1068, 125-0.

⁸ BOA, Cevdet, Maarif, 175/8718.

⁹ BOA, İbnülemin, Evkaf, 48/5347.

İzmir’de vergi tahsildarlığı ve câbîlik gibi görevler yaptığı anlaşılan Osman adında bir oğlu daha olduğu görülmektedir.¹⁰

Derviş Ağa’nın oğlu Mehmed Paşa, Osmanlı resmî yazışmalarında babasına nisbetle Derviş Ağazâde lakabıyla anılmıştır. Mehmed Paşa’nın hayatı ve devlet hizmetine nasıl girdiği hakkında detaylı bir malumat edinemedik ancak aile kökenleriyle bölgede nüfuzlu bir ayan veya mütesellim olarak öne çıkıp idarede görevler üstlenmiş olması gerekmektedir. Onun hayatı ve siyasi faaliyetleri ayrıca bir çalışmayı gerektirmekle birlikte 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İzmir çevresinde derya beyi olarak görev aldığı bilinmektedir. Nitekim ilk olarak 1670’de Midilli mutasarrıfı olduğu görülen Mehmed Paşa, 1679’da Sığla mutasarrıfı, 1681’de mîrimîran rütbesiyle Muğla mutasarrıfı olarak görev yaptı.¹¹ Ada ve denize kıyısı olan sancaklara tasarruf eden diğer derya beyleri gibi aynı zamanda Akdeniz kıyı ve sularının güvenliğini sağlamak, korsanların tüccar gemilerine saldırımlarına mani olmak ve savaş zamanlarında donanmaya katılmak mecburiyeti vardı.¹² Bu görevler karşılığında salyanesi yani yıllık maaşı; çeşitli yıllarda Sığla’nın avarız akçesinden, İzmir İskelesi Gümrüğü mukataa gelirlerinden, İzmir ve İbrail Vilayeti cizye akçesinden ödenmiştir.¹³

1694’te Kaptan Vezir Hüseyin Paşa ile Akdeniz Seraskeri Vezir İbrahim Paşa’ya emir gönderilerek, hile ile kaptanları kendilerine uydurup şekavetlerde bulunan ve fermanlara uymayıp düşman üzerine gönderilen donanmaya mani olan ümera-i bahriyeden Mehmed Paşa ile Sarı Ahmed Paşa’nın yakalanarak Sultanhisar Kalesi’nde hapsedilmesi istendi.¹⁴ Bu emirden hemen önce de İzmir ve Sığla kadılıklarına gönderilen hükümlerde; sahip oldukları paşalık unvanının kaldırılması, deniz üzerindeki varlıklarına ve diğer mallarına el konulması kararlaştırıldı.¹⁵ Mehmed Paşa’nın yakalanıp hapsedildiği bilinmemekle birlikte 1699-1701 yılları arasında derya beyi olarak ümera-i bahriye sıfatıyla Rodos Adası’nı idare etmeye

¹⁰ BOA, Cevdet, Evkâf, 374/18991.

¹¹ BOA, İbnülemin, Ensâb, 1/81, 1/100.

¹² Kaptan Paşa Eyaleti’nde sancak beylerinin yetkilerine sahip olan derya beyleri, Ege Denizi’nde Mora, Rodos, Midilli, Sakız, gibi önemli sancaklardan sorumlu olup kıyı muhafazasında ve tüccar gemilerini korsanlara karşı korumakla görevliydi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 420-421; İdris Bostan, “Derya Beyi” *DİA*, 1994, IX, s. 200-201; Yusuf Alperen Aydın, “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz’e Yönelik Güvenlik Parametreleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 45, (2015) s. 173.

¹³ BOA, Ali Emiri, Mehmed IV, 71/8309, 72/8451, 78/9287.

¹⁴ “Ümerâ-i deryâdan Derviş Ağazâde Mehmed ve Sarı Ahmed menba’-ı fesâd olup defâ’atle sâdır olan hatt-ı hümayûn-ı şevket makrûnûma ve evâmîr-i âliyeme muhâlif donanma-i hümayûnumun düşmen üzerine varmalarına mâni’ ve ibtilallerine bâ’is olup ve bu misüllü nice fesâd ve şekâvet adet-i müstemirreleri olduğu ol-tarafdan gelüp giden nice ba’zı kimesnelerden yakînen ma’lûm-ı hümayûnum olmağla mezburlar abz ve şer’an lâzım gelen cezaları vermek için Sultân Hisarı Kal’asına gönderilip haps ve gemileri mîrî için giriş ve takımlarıyla bir âdeme verilip ve gemileri takımdan mâ’ada sâir emvâl ve erzâkları tahrîr ve mîrî için kabz olunmak üzere...” BOA, Bâb-ı Âsafi, Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi, 105/368-370.

¹⁵ BOA, Bâb-ı Âsafi, Divân-ı Hümayun Mühimme Kalemi, 105/257-260.

devam etmesi,¹⁶ onun cezalandırılmadığı yahut sonradan affedildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Mülkü olduğunu bildiğimiz hanı ile diğer bazı emlakının çocuklarına geçmiş olması da mallarının müsadere edilmediğini göstermektedir. Ancak 18. asrın ilk yıllarından sonraki hayatı hakkında şimdilik herhangi bir malumat bulunmamakta, kısa süre sonra vefat ettiği kabul edilmektedir.¹⁷ Kızlarından Fatma Hatun'un, 1724 yılına ait vakfiyesinde Mehmed Paşa'dan merhum olarak bahsedilmesi sebebiyle onun bu tarihten önce vefat ettiği kesinlik kazanmış olmaktadır.¹⁸

Mehmed Paşa'nın ailesi ve Ayşe Hanım dışında kaç çocuğu olduğu hususunda açık bir bilgiye ulaşamadık ancak arşiv kayıtları tarandığında İsmail Paşa ve Ali Bey adında iki oğlu olduğu ve onların da devlet hizmetinde kaptan olarak ümera-i bahriye içinde yer aldıkları görülmektedir. Ali Bey'in buradaki görevine 18. yüzyıl başlarında son verildiği isminin başındaki sabık ifadesinden anlaşılmaktadır.¹⁹ Babası gibi umerâyı derya lakabıyla anılan Dervişzâde İsmail Paşa ise Midilli ve Sakız adalarının derya beyliği ile Tersâne-i Âmire kethüdalığı görevlerinden sonra 1747 yılında Sakız Adası'nda "*bilâ veled*" vefat etti.²⁰ Kızlarından Hâce Fatma Hatun, derya beylerinden el-Hâc Salih Paşa ile evlendi. Ebubekir Paşa'nın oğlu olan Salih Paşa, aynı zamanda Fatma Hatun'un vefat ettiği 1720'li yılların başında Sakız Adası'nı idare etmekteydi. Burada yaptırdığı cami ve medreseye Fatma Hatun'un da vasiyet yoluyla vakıfta bulunduğu 20 Cemaziyelahir 1136 (16 Mart 1724) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.²¹ Mehmed Paşa'nın, Ayşe Hanım ve Hâce Fatma Hatun dışında bir kızı daha olduğu bu çalışmanın konusunu teşkil eden Ayşe Hanım vakfiyesinde görülmektedir. Ayşe Hanım, vakfın idaresini eşinden sonra "*hemşirezâdemî*" dediği kız kardeşinin oğlu Mehmed Bey'e bıraktı. Vakfiye metinlerinde ismi zikredilmeyen bu kardeşi, Mustafa Paşa ile evlenmiştir.²² Mustafa Paşa'nın kimliği vakfiyede açık bir şekilde yazılmamış olmakla birlikte sonraki döneme ait kayıtlar incelendiğinde kendisinin, Dervişzâde Mehmed Paşa dönemi derya beylerinden Maryolzâde Mehmed Paşa'nın oğlu Akdeniz seraskeri Mustafa

¹⁶ BOA, İbnülemin, Bahriye, 10/882, 11/985, 14/1288; BOA, Cevdet, Zabtiye 45/2239; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996, IV, s. 1048.

¹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 219 ve IV, s. 1048-1049.

¹⁸ VGMA, 623, 89-109.

¹⁹ BOA, İbnülemin, Bahriye, 5/452.

²⁰ BOA, İbnülemin, Bahriye, 11/985; BOA, Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Kalemî, Muhallefat Dairesi, 38/66.

²¹ VGMA, 623, 89-109. Aynı dönemlerde İzmir'deki Fazlıoğlu Hanı ile ilgili kayıtlarda, hanın yarısı Ayşe Hanım'a ait iken buradaki bazı mahzen ve dükkânlar Fatma Hatun'a ait görünmektedir. Münir Aktepe, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebilleri*, (Haz. Fikret Yılmaz), İzmir 2003, s. 139. Ancak burada zikredilen Fatma Hatun, Dervişzâde ailesinden olmayıp İbrahim Paşa'nın kızı ve Kaymak Mustafa Paşa'nın eşidir. VGMA, 735, 119-149. Mustafa Paşa'nın vefatından sonra Dervişoğlu Hanı'ndaki hisselerinin bir kısmı eşi Fatma Hanım'a geçmiştir. Kayıtlarda "*Derviş Ağazâde Mehmed Paşa Hanı*" olarak da görülen bu hanın yarısı da Mehmed Paşa'nın vefatından sonra kızı Ayşe Hanım'a miras kalmıştır.

²² VGMA, 609-1, 13-18; VGMA, 2005, 0-198.

Paşa olduğu anlaşılmaktadır.²³ Zira ilerde temas edeceğimiz üzere, 19. yüzyılda Ayşe Hanım Vakfı'nı idare edenler ile tevliyeti evlâdiyete meşrut olan Mustafa Paşa Vakfını idare edenlerin aynı soydan gelen aile olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Temmuz 1747 yılına ait hurufat kayıtlarına “Afife Hanım bt. Mehmed Paşa” adında hayırsever bir kadının, Kasap Hızır Mahallesi'nde Liman Kalesi yakınlarında yer alan Ali Bey Camii'nde, cumartesi günleri öğle namazlarından sonra vazife karşılığında cemaate vaaz etmek üzere Şeyh İsmail b. İsa'yı görevlendirdiği yansımıştır.²⁴ Ayşe Hanım'ın kız kardeşi olduğunu değerlendirdiğimiz Afife Hanım'ın, Mehmed Paşa'nın ismini tespit edemediğimiz kızı olup olmadığı bilinmemektedir.

Ayşe Hanım, Hazinedarzâde Mustafa Efendi'nin oğlu Müderris Mehmed Efendi ile evlenmiştir. İzmir kaza merkezinde rastlayamadığımız Hazinedarzâde ailesi, arşiv kayıtlarında Bergama'da karşımıza çıkmaktadır.²⁵ Nitekim bu aileden Hacı Hasan oğlu Hacı Hüseyin Ağa, 1813'te bazı mülklerini vakfederek bir evladiye vakfı tesis etmiştir.²⁶ Dolayısıyla bu kayıtlar bizi yanıltmıyorsa eğitimini ve hangi medreselerde müderrislik yaptığını tespit edemediğimiz Mehmed Efendi, Bergama'daki Hazinedarzâde ailesinden olmalıdır. Osman Efendi'nin 1143 (1730) yılındaki vakfiyesinin şühûd kısmında şehirdeki diğer müderrislerle beraber “fahri- müderrisîni'l-kirâm”²⁷ elkâbıyla kaydedilen Mehmed Efendi'nin, Dervişzâde Mehmed Paşa ile aynı dönemde İzmir bölgesindeki ümera-i deryadan olan Hazinedâr İbrahim Paşa veya Aydın muhassılı Hazinedâr Ali Paşa ile bir yakınlığı olması da muhtemeldir.²⁸ Ayşe Hanım ile Mehmed Efendi'nin evliliklerinden çocuklarının olmadığı “*bilâ veled*” vefatlarından anlaşılmaktadır.²⁹ Vakfiyede, tevliyet ve vakıf gelirinin kendisine meşrut kılındığı herhangi bir evladın olmaması da bu durumu teyit etmektedir. Vakfiyelerde sıklıkla görüldüğü üzere vâkıf ve vâkıfeler, inşa ettikleri yahut gelir vakfettikleri camilerde okunacak hatim ve duaların, kendileri ve yakınlarının ruhlarına hediye edilmesini istemektedir. Ayşe Hanım da vakfiyesinde; kendisi, anne-babası, eşi ve onun anne-babası ile diğer akrabaları için bazı hayırlar yapılmasını istemiş ancak hayatta olan veya vefat eden herhangi bir evladından bahsetmemiştir.

Ayşe Hanım'ın hangi yılda doğduğuna ve kaç yaşında öldüğüne dair açık bir kayda yahut bir mezar kitabesine rastlanmamaktadır. Detaylarını daha sonra zikredeceğimiz vakıfla ilgili bazı kayıtlar, onun vefat tarihini tespit etmemize imkân

²³ Bkz. BAO, Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümayun Sicilleri, Mühimme Defterleri, 98/290; BOA, Cevdet, Bahriye, 28/1350.

²⁴ VGMA, 1061, 144-0; VGMA, 1061, 151-0.

²⁵ BOA, Sadâret, Mektubî Kalemî, Umûm Vilâyet Evrâkı, 316/74.

²⁶ VGMA, 580-1, 1-1.

²⁷ İŞS. 1, 81-1.

²⁸ BOA, Bâb-ı Asefî, Divân-ı Hümayun Mühimme Kalemî, 98/29; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 288.

²⁹ VGMA, 609-1, 13-18.

vermektedir. 1757 yılı başlarında, daha önce tescil ettiği vakfın işleyişi ve vakfiye şartlarının değiştirilmesi ile ilgili İstanbul'a gönderdiği arzlardan bu dönemde hayatta olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ 1758 yılında ise medrese talebelerinin Divân-ı Hümâyün'a gönderdikleri bir mahzarda Ayşe Hanım'ın “*yetmiş bir senesi Rebiülevvelinin yirmi beşinci günü abirete intikâl ettiği*” ve vakıf tevliyetinin Mehmed Bey'e geçtiği yer almaktadır.³¹ Aynı şekilde bir sene sonra İzmir Kadı Mahkemesi'nde vakıf mütevellisi Mehmed Bey aleyhine açılan bir davada, Mehmed Bey'in bir seneden beri tevliyet görevini yürüttüğü bilgisi de Ayşe Hanım'ın yaklaşık bir sene önce öldüğüne işaret etmektedir.³² Bu kayıt aynı zamanda medrese talebelerinin, Ayşe Hanım'ın 25 Rebiülevvel 1171 (7 Aralık 1757) günü vefat ettiği şeklindeki ifadelerini teyit etmektedir. 1755 yılı ilkbaharında son vakfiyenin tescili esnasında hayatta olan eşi Hazinedarzâde Mehmed Efendi ise Ayşe Hanım'dan kısa süre önce vefat etti.³³ Diğer yandan ölümlerinde bir etkisinin olduğu bilinmemekle birlikte İzmir'de, 1757 yılında başlayan ve bir kaç yıl içinde şehir nüfusunun neredeyse beşte birini yok eden büyük bir veba salgınının hüküm sürdüğünü belirtmekte fayda vardır.³⁴ Ayşe Hanım'ın ne şekilde ve kaç yaşında öldüğünü tespit edemedik ancak kardeşlerinin kendisinden önce vefatı ve eşiyile aynı dönemlerdeki ölümü, onun vefat ettiğinde ilerlemiş yaşlara ulaştığına işaret etmektedir.

Kendisi hayatta iken kaleme alınan vakfiyelerde Ayşe Hanım'ın hacca gittiğine dair herhangi bir ön sıfat bulunmamaktadır. Sonraki yıllarda vakıf mütevellileri zaman zaman kendisinden Hâce Ayşe Hanım şeklinde söz etmişlerdir.³⁵ Bu durum vakıfları kurduktan sonraki yıllarda hacca gitmiş olabileceği ihtimalini akla getirmekle beraber çoğu zaman vakıf kuran hayırseverlere vefatlarından sonra hacı ve hâce sıfatlarının yakıştırıldığı da görülmektedir. Vefatından hemen önce Divan-ı Hümâyün'a gönderilen arzlarda, buradan gönderilen cevabi hükümlerde ve vefatını müteakip görülen davada, Ayşe Hanım'ın hacı olduğuna dair bir ön sıfat kullanılmadığına bakılırsa, bunun kendisine sonradan yakıştırıldığı ihtimali daha ağır basmaktadır.

2. Ayşe Hanım'ın Hayatına Dair Notlar

XVIII. yüzyılda İzmir'de voyvodaların, ayanların ve zengin müslüman ağaların başlıca yerleşim muhiti Kasap Hızır ile Cami Atik mahalleleri idi. Ayşe Hanım, bugünkü Beyler Sokağı'ndan İkiçeşmelik'e kadar uzanan Cami Atik

³⁰ VGMA, 739, 51-28/1 derkenar notu.

³¹ BOA, Cevdet, Maarif, 147/7309.

³² VGMA, 739, 105-48.

³³ Vakıf Cabisi Ahmed Çelebi, 1759 yılında İzmir Kadı Mahkemesi'ndeki ifadesinde bu hususu şöyle dile getirmiştir. “...*şevci Mehmed Efendi kendüden mukaddem bilâ veled fevt olup ve ba'debu vâkıfe-i merkûme dahi fevt olup...*” VGMA, 739, 105-48.

³⁴ Daniel Goffman, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2003, s. 132.

³⁵ VGMA, 609-1, 13-18.

Mahallesi'nin³⁶ deniz tarafında sonradan vakfedeceği büyük bir konakta ikamet etmekteydi. Buradaki görkemli konakların çoğu çift katlı olup haremlik ve selamlık olarak inşa edilmişlerdi. Yönetimi ve ticareti elinde bulunduran seçkinlerin ihtişamlı yaşamını yansıtan bu konaklar; çoğu zaman hamamlar, havuzlar ve fiskiyelerle donatılmıştı. Dönemin Avrupalı seyyahları şehrin bu bölgesinin güzelliğini ve mamur halini Paris'e benzeterek burayı Küçük Paris olarak nitelendirmişlerdir.³⁷ Aslında sonradan önem kazanan bu alan, 15. yüzyıldan itibaren denizin doldurulmasıyla birlikte giderek Türk yerleşimlerin merkezi olmuştu. Hayır sahiplerinin birer vakıf eseri olarak ortaya çıkmaya başlayan camiler, hanlar, medrese ve şadırvanlar, hamamlar ve sebiller sayesinde İzmir'in bu bölgesi, müslüman halk için hem şehrin hem de ticaretin merkezi haline gelmişti.³⁸ Şehrin bu bölgesi aynı zamanda çevre yerleşimlerden İzmir'e iş için gelen ancak çoğu zaman umduğunu bulamayan fakirlerin dilenmek için geldiği sokaklardı. Mahallelinin vakfiyelere koyduğu; Ramazanda, bayramlarda ve kandil günlerinde kurban kesilerek yemek yapılması, iftar sofraları kurularak ihtiyaç sahiplerine ve fakir fukaraya yemek dağıtılması gibi şartlar bu durumun ortaya çıkmasına bir manada zemin hazırlamıştı. Bu kültürün içinde büyüyen ve muhitin hatırı sayılır kadınlarından biri olan Ayşe Hanım da bu geleneğe uyarak vakfiyesine benzer şartlar koydu. Yine bu geleneğin bir devamı olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında bile Ramazan'da ve bazı dini gün ve gecelerde buradaki selamlıkların kapıları ardına kadar açılır; hocalar, talebeler, yoksullar, kimsesizler, dullar ve dilenciler ile diğer ihtiyaç sahipleri bahçelerde kurulan büyük sofralara doluşur ve geniş sinilerde gelen yemekleri yerlerdi.³⁹

Mehmed Paşa'nın tereke kaydına ulaşamadığımızdan çocuklarına nelerin miras kaldığını bilemiyoruz. Ancak Ayşe Hanım'ın babasını kaybetmesini müteakip İzmir'in hatırı sayılır zengin kadınlardan biri haline geldiğini söylemek mümkündür. Ticaretin merkezi durumundaki Kasap Hızır Mahallesi'nde, babasına ait görünen ve onun adıyla da anılan Fazlhoğlu Hanı'nın⁴⁰ yarısı kendisine miras kaldı. Hemen her

³⁶ Mübahat Kütükoğlu, *İzmir: Taribinden Kesitler*, İzmir 2000, s. 13.

³⁷ Necmi Ülker, *The Rise of İzmir 1688-1740*, The University of Michigan, Doktora Tezi, Ann Arbor 1974, s. 235.

³⁸ Yaşar Aksoy, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı*, İstanbul 1986, s. 264.

³⁹ Aksoy, *İzmir'in Son Yüzyılı*, s. 104.

⁴⁰ Köprülü ailesinden Fazıl Ahmed Paşa veya çocukları tarafından yaptırıldığı tahmin edilen han, daha sonra Dervişzâde Mehmed Paşa tarafından satın alınmış olmalıdır. Nitekim Mehmed Efendi'nin kızı Hamide Hanım'ın 25 Zilhicce 1110 tarihli vakfiyesinde, "*Fazlhoğlu Hanı demekle ma'rûf emîrül-ümerâi'l-kirâm Derviş Ağazâde Mehmed Paşa Hânî*" ifadesi yer almaktadır. VGMA 579/2, 310-134; Kantarcızâde el-Hâc Ali b. Ahmed'in 1182 yılına ait vakfiyesinde de "*Fazlhoğlu Hanı demekle ma'rûf Mehmed Bey'in bir kut'a kargir hânî*" kaydı bulunmaktadır. VGMA 605, 149-210; 19 Muharrem 1134 tarihli bir vakfiye kaydına göre ise "*Derviş Ağazâde*" Hanı'nın bir kısmı, Akdeniz seraskeri Mustafa Paşa'ya ait görünmekte olup vakfettiği mülkleri arasındadır. VGMA, 735, 110-46. Ayşe Hanım vakfiyesinde aynı hanın diğer yarısının kendisine ait olduğunu ifade etmektedir. Ancak Ayşe Hanım vakfiyle ilgili kayıtlarda, yangında zarar görüp tamir edildiği de belirtilen hanın ismi, sadece Fazlhoğlu Hanı şeklinde geçmektedir. Bu durum söz konusu hana 17.

iş koluna mensup esnafın yer aldığı bu muhitte kirada işleyen dükkânları vardı ve 5'i han çevresinde olmak üzere 7 dükkânın yarı geliri kendisine aitti. Sahilde Osman Paşa Sarayı denilen iki katlı büyük konak ile Hasan Hoca Mahallesi'ndeki 3 ev, onun kiraya verdiği diğer mülkleri idi. Keza sahildeki sabunhaneler civarında bir kılıcı karhânesi ile bir sabunhane atölyesi gelir getiren işletmelerindendi. Şehrin diğer varlıklı aileleri gibi kendisinin de şehir çevresinde ve kırsalında zeytin bahçeleri bulunmaktaydı. Nitekim Sancakburnu Kalesi etrafında 370, Ayasefid Nahiyesi'ne bağlı Kirizman'da 117, Hamzaoğlu'nda 88, Paşaalanı civarında da 90 kök olmak üzere sadece vakfettikleri arasında 665 zeytin ağacı vardır.⁴¹

Sahip olduğu mülkler ile ticaret hayatının içinde yer alan Ayşe Hanım, bu mülklerin geliriyle yeni işletmeler açtı. Kemeraltı sahilindeki limanda, sonradan inşa edeceği medresenin bitişiğinde kendisinin işlettiğini düşündüğümüz iki kapılı, tek katlı bir han ve hanının önüne, gemilerin demirleyeceği bir iskele yaptırdı.⁴² Şehre gelen malların yükleme boşaltımı için kullanılan bu iskele ve malların depolandığı han, onun önemli gelir kaynaklarından biri olmalıdır. Aslında şehrin ticaret hacmi ve liman işletmeciliği, 17. yüzyıl ortalarından itibaren buraya yönelen kervanlar sebebiyle büyük bir gelişme göstermişti. Böylece İzmir limanı, Ayşe Hanım'ın da ticaretle meşgul olduğu 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sayılı limanlarından biri haline geldi. Zira İran'ın daha önce Halep'e giden yün, pamuk, ipek ve balmumu kervanları, Batı Anadolu eyaletlerini birbirine bağlayan İzmir'e gelmeye başlamıştı. Bu sayede İzmir limanı, dışarıdan gelen malların toplandığı, artık sadece İstanbul'a değil, Batı Avrupa'ya ve Anadolu'ya nakledildiği bir merkez haline gelerek şehrin zenginliğini her gün biraz daha arttırdı.⁴³ Ayşe Hanım'ın limanda, her gün giderek artan ticari hareketlilik sebebiyle iskelenin arkasındaki iki kapılı handa bu malların depolanması ve yüklenmesi işiyle meşgul olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira limanda işlettiği mekânların dışındaki mülklerin kirada olduğundan söz ederken han

yüzyıl ortalarından itibaren bir müddet hem Fazlhoğlu hem de Dervişoğlu Hanı denildiğini ancak sonrasında sadece eski ismi olan Fazlhoğlu'nun kullanılmaya devam ettiği fikrini akla getirmektedir. Hanla ilgili geniş bilgi için bkz. Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 139-140; Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s. 13-15; Çınar Atay, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir 2003, s. 105-106; Bülent Çelik, "XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, (2000) s. 222-225.

⁴¹ VGMA, 739, 51- 28/1.

⁴² "Müceddeden binâ eylediğim bir taraftan medrese-i mezhebür ve bir taraftan bundan akdem vakf eylediğim menzül-i kebîr ve tarafeynden tarik-i âmîm ile mabdûd sayvan püsideli on beş bâb mahzen ve bir kahvehâne ve bir kenîf ve bir mîkdar havluyu muhtevi iki kapılı hanımı derya üzerine garba mabdûd müceddeden binâ eylediğim bir kut'a iskeleyi...", VGMA, 739, 51-28/2; "...Medrese ittisâline binâ eylediğim iki kapılı hânımı ve deryâ üzerine inşâ eylediğim iskelemi...", VGMA, 2987, 9-0.

⁴³ Zeki Arıkan "İzmir ve Kemeraltı", *Tarih Enstitüsü Dergisi: Münir Aktepe'ye Armağan*, 15, (1997) s. 30; İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyablar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)*, İzmir 2001, s. 47; Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", s. 101; Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Haz. Yücel Dağlı ve diğerleri), İstanbul 2005, IX, s. 52; Ülker, *The Rise of İzmir 1688-1740*, s. 235 vd.; Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8, (1968), s. 55; Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, İstanbul 2017, s.175.

ve iskele için herhangi bir kiradan söz etmemiştir. İskele ve hanı, bizzat yaptırdığına dair açık ifadelerinden buradaki ticaretle kendisinin meşgul olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Mevcut kaynaklarda adını tespit edemediğimiz hanı, inşa ettiği medresenin ve buradaki konağının hemen yanındaydı. Birazdan belirteceğimiz üzere 19. yüzyılda buraya Sarı Kışla'nın yapılmasından sonra vakıf mülkü olan han binası kiralanarak kışlanın ahır olarak kullanıldı. Eşi Mehmed Efendi'nin kendisine hibe ettiği Kırdulizâde su kanalından bir masura suyun yarısını hanın su ihtiyacına ayıran Ayşe Hanım, diğer yarısını hanın yanına yaptırdığı medreseye tahsis etti. Medresenin, bugünkü camiyi de içine alan bir alanda olduğu düşünülürse han da buranın sahil tarafında inşa edilmiş olmalıdır. Konak Meydanı'nın tarihi süreçte geçirdiği hızlı değişimler hanın izlerini de aynı hızla ortadan kaldırmıştır. Ancak o dönemdeki mevcut haliyle bünyesinde depo olarak kullanılan 15 mahzen, 1 kahvehane, 1 kenif ve yeteri miktar avluyu barındırdığını belirtmekte fayda vardır.⁴⁴

Osmanlı dönemi mezar taşı kitabelerinde kadınlar, genel olarak babaları ya da eşlerine izafetle “falancanın zevcesi” veya “falancanın kerimesi” şeklinde kayıt altına alınmışlardır. Bu durum gündelik yaşamda kadınların, babaları veya eşlerine izafetle bir erkek üzerinden tanınmasının yaygın bir kültür olduğuna işaret eder. Şeriye sicilleri ve vakfiyeler gibi yerelde tutulan kayıtlarda kadınlar, genellikle “bint” sözcüğü ile babalarına izafe edilmişken İzmir’de ayrıca “zevce”, “kerime” ve “valide” formuyla tanımlamanın yaygın olduğu dikkat çekicidir.⁴⁵ Ailesinin geçmiş ve ticari faaliyetleri sebebiyle güçlü bir kişilik olduğu anlaşılan Ayşe Hanım, döneme ilişkin evrakların önemli bir kısmında diğer vakıf kuran kadınlar gibi çoğu zaman ismi üzerinden tanımlanmış, yani Ayşe Hanım olarak kaydedilmiştir. Medrese kitabesine bakılırsa, erkek üzerinden tanımlama geleneği söz konusu olduğunda kendisini, kocası Müderris Mehmed Efendi ile değil daha fazla bilinen bir kişilik olarak babası Mehmed Paşa’ya izafe etmiştir. Nitekim birazdan değineceğimiz medrese kitabesinde “*Mehmed Paşa Hazretlerinin Kerimesi*” kaydı yer almaktadır.

Ayşe Hanım, ticari faaliyetleri ve müderris eşi olması hasebiyle 18. yüzyıl İzmir müderrisleri ve diğer ilim çevreleri tarafından yakından tanınan ve toplum içinde saygı duyulan bir kadındır. Vakfın 1749’daki ilk tescili esnasında evinde

⁴⁴ VGMA, 739, 51-28.

⁴⁵ Osmanlı döneminde İzmir şehir merkezinde tespit edebildiğimiz 122 kadın vakfiyesinde, vakıf kuran kadınlar babalarına “bint” sözcüğüyle nisbet edilmenin yanı sıra 56 vakfiyedeki ayrıca çeşitli sıfatlarla erkekler üzerinden tanımlanmışlardır. Bunlardan 34’ü “zevcesi”, 5’i “halilesi”, 2’si “haremi” denilmiş olmak üzere 41’i kocaları; 11’i “kerimesi” denilerek babaları; 2’si “validesi” denilerek erkek çocukları; 1’i “hafidesi” denilerek dedesi, 1’i de utekası denilerek eski sahibi üzerinden tanımlanmıştır. Bazı Yahudi ve Ermeni kadınların aynı şekilde kaydedilmiş olması söz konusu kullanımın şehirdeki gayrimüslimler arasında da bir kültür olduğuna işaret etmektedir. Hâlbuki aynı dönem için Urfa kazasında ulaşabildiğimiz 36 kadın vakfiyesinden sadece bir tanesinde benzer bir durum söz konusu olup buradaki kadın, babasının lakabı üzerinden tarif edilmiştir. Keza Erzurum’a ait 2152 ve 2171 numaralı vakfiye defterlerinde yer alan 30 kadın vakfiyesinde bütün kadınlar, klasik şekilde sadece “bint” ifadesiyle babalarına nisbet edilmişlerdir.

toplanan mecliste her biri aynı dönemde birer medrese kuran, şehir müftüsü el-Hâc Ahmed Said Efendi ve onun dünürü Kâtipzâde müderris el-Hâc Ahmed Reşid Efendi⁴⁶ hazır bulunmaktadır. Yine müderrislerden Çavuşzâde Seyyid Mehmed Efendi, Çavuşzâde Mahmud Efendi ve Yusufzâde Mehmed Efendi gibi şehrin önde gelen âlimlerin mecliste hazır buldukları görülmektedir. Yine bu dönemde İzmir'in hayırsever aileleri olan Katipzâde, Çavuşzâde ve Yusufzâde aileleriyle beraber Haremizâde, Çadırcızâde Müdanizâde ve Nazikzâde ailelerinden seçkin insanların burada bulunması onun bu ailelerle iyi dostluklar kurduğuna bir işaret kabul edilmelidir. Sözü edilen bu aileler, XVIII. yüzyıl İzmir toplum hayatının din, eğitim ve ticaret gibi alanlarına yön verdikleri gibi hayırseverlikleriyle ön plana çıkmışlar ve çok sayıda vakıf kurmuşlardır.

Ayşe Hanım'ın medrese çevresi kadar bu dönemin bir diğer önemli dinamiği olan tarikat çevreleriyle de yakın ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim vakfın tescil edildiği mecliste müderrislerle beraber meşâyıhtan Süleyman oğlu Şeyh Halil Efendi, Alâiyeli Şeyh el-Hâc Mustafa Efendi, Kasabalı Şeyh el-Hâc Ahmed Efendi ve Mustafa oğlu Şeyh Mustafa Sadık Efendi gibi tarikat büyüklerinin hazır buldukları görülmektedir. Diğer taraftan burada hazırlanan vakfiyede, medrese içinde Cuma ve Pazartesi geceleri olmak üzere haftada iki gün hatm-i hâcegân okunması şartı yer almaktadır. Ayşe Hanım'ın medrese bünyesinde tarikat zikrinin icrasını istemesi, İzmir'in incelediğimiz diğer medreselerinde karşılaştığımız bir gelenek değildir. Bu sebeple söz konusu isteği onun tarikat kültürü içinden bir kadın olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Bu şart aynı zamanda onun Nakşibendiye tarikatı ve bu çevrelerle olan ilişkilerinin yüzeysel olmadığına hatta bu tarikata derin bir gönül bağı bulunduğuna açıkça işaret etmektedir. Zira hatm-i hâcegân zikri sadece Nakşibendiye tarikatında ve bilhassa Halidiyye kolunda uygulanmaktadır.⁴⁷ Dolayısıyla evindeki mecliste hazır olan ancak tekkeleri ve tarikatları belirtilmeyen bu şeyhlerin de dönemin Nakşibendî şeyhleri olduğunu tahmin etmekteyiz.

⁴⁶ XVIII. yüzyıl ortalarında İzmir şehir merkezinde "Müderris Ahmed Reşid" ismiyle şöhret bulmuş iki kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri Tuzcuzâde Hafız Mehmed Efendi'nin oğlu Müderris Hafız Ahmed Reşid Efendi olup İzmir Kadı Mahkemesinin başkâtibidir. Diğeri Katipzâde el-Hâc Mehmed'in oğlu ve aynı zamanda şehir ayanlarından olan el-Hâc Ahmed Reşid Efendi'dir. Ayşe Hanım'ın evine vakfı tescil etmesi için mahkeme tarafından Tuzcuzâde Ahmed Reşid gönderilmiştir. Vakfiyenin suhud kısmında yer alan kişi, Katipzâde nisbesiyle belirtilmemesine rağmen bu aileden Ayşe Hanım'ın komşusu olan Ahmed Reşid olmalıdır. İzmir müftüsü el-Hâc Ahmed Said Efendi'nin kerimesi Zeynep Hanım'a ait 1771 tarihli mezar taşına göre kendisi Katipzâde Osman Efendi'nin esidir. Aktepe, İzmirli Sandık Eminizâde Mehmed Bey'in hatıratına dayanarak Zeynep Hanım'ın eşi olan Osman Efendi'nin, Ahmed Reşid Efendi'nin babası olabileceğini belirtmektedir. *İzmir Yazıları*, s. 198-199. Ancak hem Osman Efendi'nin 1211 tarihli kendi vakfiyesinde hem de diğer arşiv kayıtlarına göre Ahmed Reşid Efendi'nin babası, el-Hâc Mehmed Efendi'dir. VGMA, 607, 234-351; VGMA, 738, 122-74. Dolayısıyla Zeynep Hanım'ın mezar kitabesinde yer alan Osman Efendi, Ahmed Reşid Efendi'nin babası değil oğludur ve sonraki dönemde ayan olan Mehmed Bey'in de babasıdır. Nitekim Ahmed Said Efendi ile Ahmed Reşid Efendi çağdaş oldukları gibi çocukları da akrandır.

⁴⁷ Reşat Öngören, "Hatm-i Hâcegân", *DİA*, Ankara 1997, XVI, s. 477-478.

Ayşe Hanım'ın hayatı ve ailesi hakkında yazılan ve birkaç cümleyle sınırlı olan bilgiler arasında onun İngiliz lakabıyla bilindiği ve Katıpzâde ailesinden olduğu şeklinde iddialar vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk kez Hakkı Gültekin, İzmir'in tarihini konu alan eserinde, Yalı Cami'nin "*Mehmetpaşa kızı İngiliz Ayşe Hanım*" tarafından yaptırıldığını belirtmiştir.⁴⁸ Ancak Ayşe Hanım için kullandığı İngiliz lakabının hikâyesine dair herhangi bir açıklama getirmemiştir. Sonraki bazı araştırmalarda tekrar edile-gelen bu kullanımın yanı sıra Ayşe Hanım'ın, Katıpzâde Mehmed'in eşi veya kızı olduğu, Katıpzâde ailesinin İngilizlerle yakın ilişkilerinden dolayı bu yakıştırmanın yapıldığı gibi iddialar mevcuttur.⁴⁹ Sık dile getirilen bu iddiaları ilmî açıdan ele almak Ayşe Hanım'ın hayatı ve kişiliği etrafında şekillenen bazı soru işaretlerine cevap olması bakımından önem teşkil etmektedir. Öncelikle öteden beri anlatıldığı üzere Ayşe Hanım'ın Katıpzâde ailesiyle tespit edilmiş birinci dereceden herhangi bir akrabalığı söz konusu değildir. Kanaatimizce isminin, Katıpzâde ailesiyle birlikte anılmasının sebeplerinden biri; babası Dervişzâde Mehmed Paşa'nın, kendisinden yaklaşık yüzyıl sonra yaşayan ve kendisi gibi İzmir'in yerel idarecilerinden olan Katıpzâde Mehmed Bey ile karıştırılmasıdır.⁵⁰

İngilizlerle sıra dışı herhangi bir ilişkisi tespit edilememiş olan Katıpzâde ailesinin, Osmanlı'nın son döneminde İzmir'de İngilizzâde olarak bilinen müslüman bir aileyle akrabalık bağlarının olduğu görülmektedir.⁵¹ 18. yüzyıl kaptanı deryalarından Maryolzâde İngiliz Hacı Ali Paşa'nın soyundan gelen İngilizzâde ailesi, daha sonra belirteceğimiz üzere aynı zamanda Ayşe Hanım Vakfı'nı idare eden aile idi. Diğer yandan 1920'lerde İzmir'de hazırlandığı anlaşılan ve Gültekin'in çalışmasına kaynaklık ettiğini düşündüğümüz bir vakıf kaydının üzerine Yalı Caminin banisi olarak "*İngilizzâde Ayşe Hanım*" ibaresi yazılmıştır.⁵² Önceki asırlara ait kayıtlarda rastlayamadığımız İngiliz veya İngilizzâde ibaresinin bu dönemde Ayşe Hanım için kullanılmasını iki şekilde izah etmek mümkündür. İlki Ayşe Hanım'ın zaman içinde sehven vakfını idare eden İngilizzâde ailesinden sanılmış olmasıdır. İkinci ve daha kuvvetli ihtimal ise sonra üzerinde durulacağı gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında Yalı Cami yıkılmış ve tekrar inşa edilmiştir. Bu süreçte vakfın idaresinde "İngiliz Ayşe Hanım" adıyla bir kadının bulunması ve yeni caminin onun ismiyle de kaydedilmiş olmasıdır. Zira 1920'li yıllardaki aynı notlarda Dervişzâde Ayşe Hanım isminin geçtiği yerlerde İngiliz ibaresinin kullanılmaması ve baba ismi olarak "Mehmed Paşa" ifadesinin yazılması da ikinci bir Ayşe

⁴⁸ Hakkı Gültekin, *İzmir Tarihi*, s. 55.

⁴⁹ Benzer iddialar için bkz. Hakan Kazım Taşkiran, *Kemeraltı'nın İzmir'i: Tarih, Kültür ve Gezi Rehberi*, İzmir 2008, s. 204; https://tr.wikipedia.org/wiki/Konak_Yalı_Cami.

⁵⁰ Katıpzâde Mehmed Bey'in hayatı ve ölümü için bkz. Yasin Özdemir, "Bir Voyvoda'nın Ölümü: Kâtipzâde Hacı Mehmed Efendi'nin İdamı", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 6, (2017) s. 137-152.

⁵¹ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 39. Aslında her iki aile arasındaki akrabalık bağları daha eskilere dayanmaktadır. İngiliz Ali Paşa'nın yeğeni Hacı Mustafa Bey'in, 18. yüzyıl ortalarında Katıpzâde Ahmed Reşid Efendi'nin İsmihan Hatun'dan olan kızı Emine Hanım ile evli olduğu görülmektedir. VGMA, 610, 93-123.

⁵² VGMA, 2987, 113-114.

Hanım'ın varlığına işaret etmektedir.⁵³ Nitekim 19. yüzyılda İngilizzâde ailesine gelin giden Katıpzâde Havva Şerife Hanım'ın, Ayşe adındaki kızı "İngiliz Ayşe" adıyla bilinmiştir.⁵⁴ Muhtemelen caminin tekrardan yapıldığı dönem olan aynı yüzyılın ikinci yarısında, Yalı Medresesi ile ilgili davalarda mahkemede hazır bulunan ve vakıf evladı arasında zikredilen Ayşe Hanım da aynı kadın olmalıdır.⁵⁵ Bu itibarla Dervişzâde Ayşe Hanım'ın, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve vakfının idaresiyle de alakadar olmuş İngilizzâde ailesinden Ayşe Hanım adında başka bir kadınla karıştırıldığını söylemek mümkündür. Aynı kadının anne tarafından Katıpzâdelere olması da Ayşe Hanım isminin Katıpzâde ailesiyle birlikte anılmasının bir diğer sebebinin teşkil etmektedir.

3. Vakıf Faaliyetleri

Dervişzâde Ayşe Hanım, bugünkü Konak Meydanı'na inşa ettirdiği medrese ve cami için üç ayrı vakfiye hazırlamıştır. Birbirinin devamı durumundaki bu vakfiyelerden ilki 15 Rebiülâhır 1162 (4 Nisan 1749) tarihli olup medrese binasının ve bazı zeytinlik bahçelerin vakfedilmesine dairdir. İkinci vakfiye medreseye akar olmak üzere yeni mülklerin vakfedilmesi ve şartları hakkında olup 15 Şaban 1167 (7 Haziran 1754) tarihlidir ve ilk vakfiyenin tarih ve şartlarını da içermektedir. Üçüncü vakfiye ise cami binasının ve buraya gelir getiren mülklerin vakfedilmesine dair olup 16 Cemaziyelâhır 1168 (30 Mart 1755) tarihlidir.⁵⁶ Dolayısıyla 1749 yılı yaz ayları başında, önce medrese binası inşa edilmiş, yaklaşık 5 yıl sonra 1754'te buraya bazı yeni mülkler vakfedilmiştir. Son olarak 1755 yılının ilkbaharında da medresenin avlusuna, bugün Yalı Cami olarak bilinen mescid tarzındaki küçük cami yapılmıştır.

İzmir vakıf eserlerine dair kıymetli çalışmalar ortaya koyan rahmetli Münir Aktepe, Konak'taki cami dışında Ayşe Hanım'ın, büyük babası Derviş Ağa'nın Pazaryeri Darülkurra Medresesi ile Tuzcu Medresesi dâhiline birer cami daha inşa ettirdiğini belirtmektedir.⁵⁷ Ancak ne vakfiyelerde ne de vakıfla ilgili diğer arşiv vesikalarında kendisinin buralarda camiler inşa ettiğine dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Pazaryeri'ndeki medrese dâhilinde bulunan mescid, kayıtlarda "Derviş Ağa Mescidi" olarak yer aldığı gibi daha önce belirttiğimiz üzere 1705 yılına ait bir arzda İzmir kadısı, cami imamına berat tevcihi için talepte

⁵³ Krş. VGMA, 2987, 113-114; VGMA, 2987, 117-118.

⁵⁴ Katıpzâde Ahmed Reşid Efendi'nin torunlarından İhtisap Nazırı el-Hâc Mustafa Efendi, kızı Şerife Havva Hanım'ı İzmir'de İngilizzâde adıyla şöhrat bulan aileden, ismini tespit edemediğimiz bir zat ile evlendirmiştir. Katıpzâde Havva Şerife Hanım'ın bu evlilikten olan çocukları İngiliz lakabıyla bilinmiştir ki bunlardan biri de İngiliz Ayşe Hanım'dır. Aile mensupları tarafından hazırlanan soy seçeresi için bkz. <https://katipzade.tr.gg/M.ue.berris-Hac%26%23305%3B-Halil-Efendi.htm>

⁵⁵ İŞS. 1, 32-2.

⁵⁶ Çalışmanın ekinde görüldüğü üzere 739 numaralı vakıf defterinin 51, 52 ve 53. sayfalarında, 28/1 ve 28/2 numaralı olarak yer alan bu vakfiyelerden sonuncusu, bir öncekinin üzerine derkenar şeklinde yazılmıştır. Son vakfiyenin tarihi 2987 numaralı vakıf hülasa defterinde 16 Cemaziyelâhır 1168 yerine, yalnızlıkla 16 Rebiülâhır 1168 şeklinde kaydedilmiştir. VGMA, 2987, 9-10.

⁵⁷ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 41, 115.

bulunmuştu.⁵⁸ Ayşe Hanım'ın çocukluğu ya da gençliğine denk gelen bu yıllarda medrese ile beraber mescidin zaten mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi 1736 yılında Tuzcuzâde Ahmed Ağa'nın oğlu Şeyhülkurra Hafız Hacı Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır.⁵⁹ Vakfiyesinde bu medreseye yer veren Ayşe Hanım, burada yapılan herhangi bir mescitten söz etmemiş, sadece müderris ve talebelerine bir miktar kaynak sağlamıştır. Tuzcuzâde Medresesine mescid inşa ettiği iddia edilen "Ayşe Hanım bt. Mehmed", Dervişzâde kızı değil, bizzat banî Mehmed Efendi'nin kendi kızı Tuzcuzâde Ayşe Hanım olmalıdır. Nitekim buradaki mescidin sonraki yıllarda yandığı için kullanılamaz hale geldiği, Tuzcuzâde Ayşe Hanım'ın Hatice Şerife adlı kızıyla evli olan damadı Ali Efendi'nin 1771 yılına ait vakfiyesinden anlaşılmaktadır.⁶⁰

Hurufat defterlerinde Hisarardı'nda bulunan Hasan Balî adlı su değirmenin doğu tarafından suyu devir için kullanılan taşın yarısının Ayşe Hanım'a ait olduğu ve kendisinin buradan elde edilen geliri, Hatuniye Camii'ne yaz aylarında kar alınması ve Pazaryeri'ndeki Derviş Ağa Mescidine mum satın alınması için vakfettiği kayıtlıdır.⁶¹ Ayşe Hanım'ın vefatından sonraki birkaç yıldan itibaren düzenli şekilde kaydedilmiş olan bu kayıtlar söz konusu vakfın ve şartın, onun 1749 yılındaki ilk vakfiyesinde yer bulmuş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Diğer yandan İzmir'de hazırlandığı anlaşılan 1920'li yılların başlarına ait vakıf notlarında, Palancılar Çarşısı 15/2 numarada bulunan çeşmenin karşısına banî olarak "*Ayşe Hanım bint-i Mehmed Paşa*" yazılmıştır.⁶² İzmir'de aynı isimle anılan başkaca bir Ayşe Hanım'a tesadüf edemedik ancak buradaki çeşmenin Dervişzâde Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığı hususu teyide muhtaçtır. Zira vakfiye metinlerinde ve evkaf muhasebe kayıtlarında çeşmenin masraflarının Ayşe Hanım vakfından karşılandığına dair bir kaydın yer almaması, hurufat defterlerinde buraya bir görevli tayinin bulunmaması, söz konusu çeşmenin onun tarafından yapılmış olma ihtimalini zorlaştırmaktadır. Bu bakımdan onun yaptırdığı eserlerden sadece medrese ve cami yapıları üzerinde durulacaktır.

a. Ayşe Hanım (Yalı) Medresesi

Ayşe Hanım, dedesi Derviş Ağa'nın yaptırdığı medreseler ve eşi Mehmed Efendi'nin müderrisliği sebebiyle döneminin tedris faaliyetlerinden haberdar bir kadındır. Hayatının sonlarına doğru başka vakıf eserler yerine bir medrese inşa etmesi ve vakfiyesine medresenin tüm ihtiyaçlarını gözeterek şartlar koyması, hem bir hayırsever olarak eğitime olan rağbetini hem de bu faaliyetleri yakından takip ettiğini göstermektedir. Kendi adını taşıyan medrese binasını, bugünkü Konak

⁵⁸ BOA, İbnülemin, Vakıf, 48/5347.

⁵⁹ VGMA, 480, 192-28.

⁶⁰ İŞS. 1, 91-1.

⁶¹ VGMA, 1063, 56-57; VGMA 1071, 93-0; VGMA, 534, 20-0

⁶² VGMA, 2987, 117-118.

Meydanı'nda, deniz kıyısında, ikamet ettiği konağı ile Katipzâdelerin konağı arasındaki alanda inşa ettirdi. Ayşe Hanım'ın kendisine ait arazi üzerine yaptırdığı kargir bina, iki katlı olup alt katında hücre tabir edilen 8 oda, üst katta ise bir dershanesi mevcuttur. Bina içinde ayrıca bir çamaşırhane, bir banyo ve iki kenif ile bir miktar avlu bulunmaktadır.⁶³ Yapının bu şekildeki mimari yapısına 19. yüzyılda bir talebe odası daha eklendi.⁶⁴ Diğer yandan 1905 yılı sigorta planlarında krokisi çizilen medrese, L şeklinde bir plana sahiptir.⁶⁵ Burada cami, medresenin batı ucuna konumlandırılmış olması hasebiyle medresenin yeri; caminin bugünkü yerinin doğusundan güneyine doğrudur. Ayşe Hanım Camisinin mimari özelliklerini kaleme alan Ersoy, medresenin revaklı bir medrese olduğunu belirtmektedir.⁶⁶

Medrese inşaatının tamamlanmasını müteakip Ayşe Hanım, şehir kadısı Atıf Mehmed Efendi huzurunda 15 Rebiülahir 1162 (4 Nisan1749) günü medrese binasını vakfederek tescil etti. Medresenin 1749 yılında tamamlandığı bilgisini yakın zamanda Aktepe tarafından yayımlanan kitabesi de doğrulamaktadır. Kitabede “*Ümerây-ı deryâdan Mehmed Paşa hazretlerinin kerimesi Ayşe Hanım'ın medresesi sene 1162*” ifadesi yer almaktadır.⁶⁷ Dolayısıyla medresenin bu senenin ilkbaharında tamamlandığı hem vakfiye hem de kitabe kaydından anlaşılmıştır. Ayşe Hanım, bu vesileyle hazırlattığı ilk vakfiyede, medrese binası ile beraber şehir etrafındaki 667 kök zeytin ağacını vakfetti. Vakfın tevliyeti yani idaresiyle bizzat kendisi ilgilendi, vakfiyede belirlediği şartların değiştirilmesini de kendi elinde tuttu.⁶⁸

1754 yılına gelindiğinde Ayşe Hanım, medresenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere daha önce vakfettiği zeytin ağaçlarıyla beraber yeni mülklerin vakfedildiği bir vakfiye daha hazırlattı. Bu vakfiyede vakfedilen mülkler; medresenin yanında bulunan iki katlı konak, Cami Atık Mahallesi'nde bulunan ve kirada olan 3 ev ile 6 adet dükkândaki yarı hisseler, Fazlıoğlu Hanı'nın yarı hissesi, Hasan Hoca Mahallesi'nde bir bab dükkân, Sabunhaneler civarında deniz kenarında Osman Paşa Sarayı denilen konak ve bu civarda işletmekte olduğu bir bab kılıcı karhanesi ile sabunhane atölyesidir. Vakfın idaresini, daha önce yaptığı gibi hayatta oldukça kendi üzerine aldı, vefatından sonra ise eşi Mehmed Efendi'nin, ondan sonra da yeğeni Mehmed Bey'e bıraktı. Mehmed Bey'den sonra İzmir kadısının bir müteveli tayin etmesini ve Darüssaade Ağasının hasbî şekilde nazır olmasını istedi.

⁶³ “*Leb-i deryâda müntebi arsa-i memlûkem üzerine müceddeden binâ eylediğim sekiz bâb tabtânî ve bir bâb fevkânî dersbâne ve çameşyübâne ve bir mağsel ve iki kenif ve bir mikdar harlıyu muhtevi kargir medrese-i cellile...*” VGMA, 739, 51-28/1.

⁶⁴ İŞS, 1, 32-2.

⁶⁵ Plan için bkz. Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2011, s. 201.

⁶⁶ Ersoy, “18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Cami'nin Hikayesi”, s. 99.

⁶⁷ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 211.

⁶⁸ VGMA, 739, 51-28/1.

Mütevelliye yevmî 15 akçe hizmet ücreti takdir ettiği gibi 8 akçeyle bir kâtip, 10 akçeyle bir câbi görevlendirdi.⁶⁹

Vakfiyede Ayşe Hanım, Fazlıoğlu Hanı gelirinden müderrise yevmî 40 akçe, medrese hücrelerine 6'şar akçe ödenmesini istedi. Medreseye müderris olarak Seyyid Abdullah Efendi'nin oğlu Tireli Şeyh Seyyid Mehmed Efendi'yi tayin edip daha sonraki müderrislerin “*sulabâ-i muttakîinden tefsir ve hadîs-i şerîf ve ulûm-ı nâfi'a tedrîsine kâdir bir kimesne*” olmasını ve mutlaka İzmir kadısı tarafından belirlenmesini şart koştu. Medreselerdeki yozlaşma nedenlerinin farkında olduğundan kendi medresesinde hiç kimseye rica ve şefaate müderrislik verilmemesini özellikle belirtti. Ayşe Hanım, medresedeki her hücreye yevmî 6'şar akçe vazife belirledi ancak bu miktarın tüm talebelerin ihtiyaçlarına yetmeyebileceğini düşünmüş olmalı ki normalde medrese dışından görevlilerin yaptığı bazı görevleri talebelerin yapmasına imkân tanıdı. Bu doğrultuda ihtiyacı olan talebelere dileyenlerin, müderris ve nazırın da uygun görmesiyle medrese kapılarının açılıp kapatılması, kandillerinin yakılması ve medresenin umumi temizliğinde ücret mukabilinde görev almalarına izin verdi. Bunun için bevâb ile ikâd-ı kandil edecek talebelere yevmî 2'şer, ferraş ve mutahhir-i kenif olanlara da yevmî 3 akçe vazife verilmesini şart koştu.⁷⁰

Medresede kalan öğrencilerin temizliği için Ayşe Hanım, vakfettiği sabunhaneden her sene 1 kantar sabunun müderris ve talebelere dağıtılmasını istedi. Her hafta cuma ve pazartesi günleri 3 kıyye koyun eti, 7 kıyye pirinç, 2 kıyye bal ve 30 akçelik ekmek alınmasını, pilav ve zerde pişirilip medrese talebelerine yemek olarak dağıtılmasını, yemek ziyafetinden sonra da Kur'an ve hatm-i hâcegân tilavet olunup sevabının ruhuna hediye edilmesini şart koştu. Her sene Kurban bayramlarında; biri Hz. Peygamber, ikisi anne babası, ikisi eşinin anne babası, biri eşi, biri de kendi ruhu için olmak üzere iyisinden 7 koyun satın alınıp kurban edilmesi şartını koydu. Aynı günde akrabaları için de bir büyükbaş hayvan alınmasını, tüm kurbanların medresede kesilmesini ve etlerinin medrese talebeleriyle diğer ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını istedi. Her sene Ramazan ayı boyunca vakıf mütevellisi evinde yemek pişirilip medrese talebeleri ile fakirlerin iftar etmesini isteyen Ayşe Hanım, bunun için vakıf gelirlerinden 300 kuruş tahsis etti.⁷¹

Medresenin aydınlatması için daha önce vakfettiği zeytinliklerden elde edilecek zeytinyağından, her ay medrese hücrelerinin her birisine 1'er kıyye, kandiller için 2 kıyye ayrılmasını istedi. Bu yağdan arta kalanın talebe odaları arasında eşit dağıtılmasını, medreseye yeni hücre ilave edildiği takdirde onlara da aynı şekilde tahsisat ayrılmasını şart koştu. Medrese talebelerinin neredeyse tüm ihtiyaçlarını düşünen Ayşe Hanım, onların senede bir kere “*sabra etmeleri*” yani kır

⁶⁹ VGMA, 739, 51-28/1.

⁷⁰ VGMA, 739, 51-28/1.

⁷¹ VGMA, 739, 51-28/1.

gezisine çıkarılmalarını ve bu gezide ihtiyaçlarına 15 kuruş sarf edilmesini istedi. Yine vakıf gelirlerinden Haziran başından Ağustos sonuna kadar olan 90 gün boyunca medrese çeşmelerinden akan suyun soğutulması için günlük 15 kuruşluk kar satın alınarak bevvâb olan kişi tarafından su haznesine katılmasını istedi.⁷²

Ayşe Hanım vakıf gelirinden, isim ve sayılarını zikretmediği ancak “*utekâm*” dediği ve azat ettiği anlaşılan köle ile cariyelerine yevmî 8'er akçe verilmesini istedi. Cami-i Atık Mahallesi'nde bulunan Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi dâhilindeki 10 hücrenin her birine yevmî 1'er akçe, tâlim-i Kur'an eden müderrise 4 akçe verilmesini şart koştu. Yaklaşık 30 yıl önce inşa edilen bu medresede vakıf gelirlerinin, talebelerin ve görevlilerin ihtiyaçlarına yetmemeye başladığı anlaşılmaktadır. Bir mahalle sakini olarak bu durumu fark eden Ayşe Hanım, böylece medresenin öncelikli ihtiyaçlarına kaynak sağlayarak hizmetlerinin aksamadan devam etmesini sağlamış oldu. Yine Osmanlı'da, gelirleri Mekke ve Medine'ye gönderilen Haremeyn vakıflarına her zaman özel bir ihtimam gösterildiği ve bu amaçla kurulan çok sayıda vakfın yanında çoğu vakıfta da buraya çeşitli miktarlarda gelir ayrıldığı bilinen bir husustur. Ayşe Hanım da yaşadığı dönemdeki birçok hayır sahibi gibi vakıf gelirlerinden bir miktarını buraya ayırdı. Bu amaçla her sene fazla kalan gelirden, Haremeyn Ağası marifetiyle 20 altının Mekke, 20'sinin de Medine fukarasına gönderilmesini istedi. Vakıf hizmetleri için belirlenen masrafların karşılanmasından sonra fazla kalanın, aynı oranlarda medresedeki talebe ve görevlilere dağıtılmasını istedi. Zaman içinde vakfiye şartlarına riayet mümkün olmadığı takdirde vakıf gelirinin “*mutlaka fukarâ-i müslimîne*” meşruta olmasını istedi.⁷³

b. Ayşe Hanım (Yalı) Cami

Medrese binası tamamlandığında müstemilatı içinde müderris ve talebelerin namaz kılabilirleri hususi bir yer yapılmamıştı. Zaman içinde günlük namazların cemaatle kılınabileceği ayrı bir mekâna ihtiyaç duyulmuş olmalı ki medresenin avlusuna bir mescid yapılmasına karar verildi. Mescid şeklindeki küçük yapının inşaatı, medresenin tamamlanmasından hemen hemen 6 yıl sonra yani 1755 yılı ilkbahar ortalarında bitti. Küçük mimarisi göz önüne alındığında, mescidin yapımına yaklaşık bir yıl önceki vakfiye döneminde karar verilmiş ve yapının bir yıl içinde tamamlanmış olması muhtemeldir. Vakfiye metninde mescidin bir tarafının medrese, bir tarafının Ayşe Hanım'ın daha önce vakfettiği ev, iki tarafının ise kendisine ait han olduğu görülmektedir.⁷⁴ Ancak anlatımda yön olgusu kullanılmadığından sayılan mekânların birbirlerine konumlarını ve mescidin tam yerini tespit etmek zorlaşmaktadır. Birazdan belirteceğimiz üzere cami yapısı, 1880'lerde yıkılınca yeri değiştirildi ve medresenin diğer tarafına alınarak yeniden inşa edildi. Bu kaydı 1905 yılındaki kroki planı ile birlikte göz önüne aldığımızda

⁷² VGMA, 739, 51-28/1.

⁷³ VGMA, 739, 51-28/1.

⁷⁴ VGMA, 739, 51-28/2.

mescid ilk olarak “L” biçimindeki medresenin güney ucuna konularak yapılmış, daha sonra buradan alınarak kuzey batıdaki uca inşa edilmiş olmalıdır.

Vakfiyede “*derûn-ı medresede*” inşa edildiği ifade edilen mescidin şekli, mimari özellikleri ve minaresi gibi hususiyetleri hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bir tevliyet davasında medrese ve mescid binaları, “*ta’rif ve tavsîften müstağni medrese-i celil ve mescid-i cemîl*”⁷⁵ şeklinde tanımlanmış olmakla birlikte çoğu vakıf yapısı için kullanılan bu ifadelerin ayırt edici bir mimari güzelliğe vurgu olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla vakfiyesi ve şuan ki mevcut arşiv bilgileri, ilk inşasında yapının mimari açıdan nasıl olduğunu ve çinileri ile minaresinin olup olmadığını belirlemek için yeterli değildir. Ancak vakfiyede, Osmanlı toplumunda 16. yüzyıldan itibaren yerleşik bir kültür haline gelen, mübarek gecelerde minarelerde kandil yakılması geleneğinden söz edilmemesi ve birazdan belirteceğimiz diğer faktörler, caminin minaresiz yapıldığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Daha önce yaptırdığı medrese için genelde kiraya verdiği mülklerini vakfeden Ayşe Hanım, mescid için Konak sahilinde işletmekte olduğu mülkleri vakfetti. Bunlar; medrese yanında bulunan iskele, arkasındaki han ve eşinin kendisine hibe edip medrese ile hana cari olan suyolu ve haznesidir. Ayşe Hanım, vakıf gelirinden mülklerin tamiri yapıp mukataalarının ödenmesinden sonra camide görevli olan imam ve hatibe yevmî 10’ar akçe; müezzin, kayyım ve ferraşa 5’er akçe verilmesini istedi. Caminin aydınlatması için daha önce vakfettiği zeytin ağaçlarından elde edilecek yağın fazla kalanının kullanılmasını, yetmez ise Ramazan aylarında 200 kıyye balmumu alınıp, mihrabın iki tarafında kandil yakılmasını şart koştu. Caminin kandil, süpürge ve hasır ile kalıçe gibi levazımının gereklikçe yenilenmesini istedi.⁷⁶

Ayşe Hanım daha önce Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi’nin talebe ve müderrisine tahsisat ayırırken cami vakfiyesinde dedesi Derviş Ağa’nın Pazaryeri Mahallesi’nde yaptırdığı darülkurra medresesinin 9 hüccresinin her birine yevmî birer akçe verilmesini istedi. Önceki vakfiyede azatlılarının geçimi için vakıf gelirinden belli miktar ayırırken bu vakfiyeye, sütkardeşi İbrahim Çelebi için yevmî 10 akçe, hizmetkârı Şefika Hatun bt. Abdullah için 8 akçe şartını koydu. Camide mevlid kandilinin ihyası için bu gecede ikindiden sonra gece yarısına kadar hatim, salâvat ve kaside okuyacak olan 10 hafızın her birine ikişer kuruştan 20 kuruş, mevlid merasimine katılanların akşam yemeği için 30 kuruş, tütüsü, koku ve şerbet dağıtılması için 10 kuruş sarf olunmasını istedi. Medresede bir kütüphane eksikliğini gören ve burada zamanla bir kütüphane oluşmasını isteyen Ayşe Hanım, vakıf gelirinin fazlasından her sene 100 kuruş ile piyasada rağbet gören yeni kitapların satın alınıp medrese dolabına konulmasını istedi. Bu kitaplardan istinsah etmek isteyenlere şuhûd huzurunda rehin yoluyla izin verilmesini ancak kitapların hiçbir

⁷⁵ VGMA, 739, 105-48.

⁷⁶ VGMA, 739, 51-28/2.

sebeple şehir dışına çıkarılmamasını ve gerektiğinde ciltlerinin tamir edilmesini istedi. Ayrıca medrese ve camiyle beraber diğer vakıf mülklerinin bakım ve tamiri için yevmî 6 akçe ile bir bina ustası görevlendirdi ve bu yapıların sürekli kontrol edilerek ihtiyaç hissedildikçe tamir edilmesini şart koştu.⁷⁷

18. yüzyılda İzmir merkezinde hem medrese hem de cami inşa eden tek kadının Ayşe Hanım olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde Yalı Cami ile birlikte varlığını devam ettiren ve bir kadın camisi olan Hatuniye Cami ise bir önceki yüzyılın ilk yarısında Ali Reis'in kızı ve Yusuf Çavuşzâde Ahmed Ağa'nın annesi Tayyibe Hatun tarafından yaptırılmıştı.⁷⁸ Ayşe Hanım, vakfettiği mülklerin konumu, kıymeti ve şehir ticaretindeki ağırlıkları noktasında yakın dönemde kurulmuş diğer kadın vakıflarından bariz şekilde ayrılmaktadır. Nitekim bu dönemde Saime Kadın bt. Mustafa'nın Gurre-i Cemaziyelahir 1135 (Mart 1723)'te Hasan Hoca'da ve Katipzâdelerden Fatma Kadın'ın Zilhicce 1166 (Eylül Ekim 1753)'da Cami Atik'te vakfettikleri medreseler, esas olarak ev ve konaklardan bozma yapılarıdır. Saime bt. Ali'nin Hatuniye'de 1136 (1723/1724)'da yaptırdığı medrese buradaki yağhane dükkânlarının üzerine inşa edilmişti. 20 Şevval 1139 (10 Haziran 1727)'da ninesi Tayyibe Hatun'un yaptırdığı caminin avlusuna Hacı Mukaddes Hanım'ın yaptırdığı medrese ise hâlihazırda burada var olan medreseyi genişletme çabasıydı. Bu medrese vakfiyelerinde Haremeyn fukarasına, ramazanda iftara ve mübarek gecelerin ihyasına yer verilmemiş iken Ayşe Hanım bu hizmetlere ciddi bir bütçe ayırmıştır. Aynı şekilde talebelerin ve medresenin ayrıntıya dönük ihtiyaçları için belirlediği tahsisatlar ile müderrislerin kadılık tarafından seçilmesi için koyduğu şartlar, diğer medreselerin vakfiyelerinde rastlamadığımız hususlardır. Bu bakımdan onun, çağdaşlarına nazaran daha ayrıntıya dönük ve daha geniş yelpazede hizmet amaçlayan bir vakıf kurduğu açıktır.

4. Ayşe Hanım'dan Sonra Vakfının İdaresi

Ayşe Hanım, vakıf camisinin tescilinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra vefat etti. Vakfiyede belirlediği şart üzere tevliyet görevi yeğeni Mehmed Bey'e geçti. Mehmed Bey dönemine ait kayıtlar, Ayşe Hanım'ın vefatından kısa süre sonra vakfiye şartlarında ve vakfın işleyişinde ciddi değişimler yaşandığına işaret etmektedir. Bu konuda payitahta kadar giden şikâyetler ve İzmir Kadı Mahkemesi'ne taşınan davalar, vakfın idaresine ve sonraki yıllarda bu idarenin nasıl şekilleneceğine de ışık tutmaktadır. Ancak bunlara geçmeden evvel Ayşe Hanım'ın vefatından kısa zaman önce İstanbul'a gönderdiği arzlara değinmekte fayda vardır. 1757 yılına ait ilk arzda Ayşe Hanım, daha önce elinde tuttuğu vakfiye şartlarının gerektiğinde değiştirilebileceği hususundan rücû ederek bu şartların belirlediği şekilde kalıcı olmasını istedi. Daha sonraki arzda medrese müderrisi Seyyid

⁷⁷ VGMA, 739, 51-28/2.

⁷⁸ Ahmed Ağa'nın Gurre-i Receb 1082 (Kasım 1671) tarihli vakfiyesinde bu husus, "... *Vâlidem olan merhûme ve mağfûrun lehâ Tayyibe bt. Ali Reis'in binâ ettiğî câmi-i şerîf ...*" şeklinde yer almaktadır. VGMA, 579, 100-41; Aynı yıllarda İzmir'e uğrayan Evliya Çelebi de Hatuniye Camii'ni "hâlâ Ahmed Ağa'nın validesi bina etmiştir" şeklinde kaydetmiştir. *Seyahatnâme*, Cilt 9, s. 51.

Mehmed Efendi'nin aynı zamanda nazır tayin edilip kâtiplik ve bina ustalığı vazifelerinin de bu görevle birleştirilerek uhdesine verilmesini talep etti.⁷⁹ Vefatından bir sene sonra da mütevellî Mehmed Bey, vakfın idaresinde “*ecânibden bazı asbâbı ağrazın*” kendisine taarruzda bulunmamasına ve vakıf davalarının Asitane’de görülmesi gerektiğine dair beraat aldı.⁸⁰ Aynı dönemde medrese talebeleri İstanbul’a gönderdikleri şikâyet dilekçesinde, mütevellî Mehmed Bey’in vakfiyeye göre haftada iki gün yapılması gereken tilavet-i Kuran ve hatm-i hâcegan için “*talebe fukârasına ta’yîn olunan ta’âmiyeyi vermede ta’allül*” gösterdiğini ve Ayşe Hanım’ın vefatından dört ay sonra “*sabte mübhür ile emr-i âlî*” çıkararak vakıf fukarasına zulmettiğini iddia etti. İstanbul’da yapılan tahkikat neticesinde divan-ı hümayundan Mehmed Bey için böyle bir emir çıkarıldığına dair herhangi bir kayda ulaşılamadı.⁸¹

Aynı süreçte İzmir Kadı Mahkemesi’ne taşınan dava neticesinde Ayşe Hanım’ın vefatından önce vakfiye şartlarında bazı değişiklikler yaptığı kabul edildi. 1759 yılı başlarında görülen bu davada vakıf câbisi ve Ayşe Hanım’ın sütkardeşi İbrahim’in oğlu olan Ahmed Çelebî, vakıf gelirinden fazla kalanın vakfiyeye göre çalışanlara dağıtılması gerektiğini ve vakfın da 500 kuruş fazlası olduğunu belirterek mütevellî Mehmed Bey’den hissesini talep etti. Mehmed Bey ise Ayşe Hanım’ın vefat etmeden önce söz konusu şartı değiştirerek vakıf fazlasını, kendi evlad-ı evladına bıraktığını iddia etti.⁸² Ayşe Hanım’ın rücû arzında yer almayan bu değişikliği şehirde tanınan birkaç kişinin şahitliğiyle de ispat etti.⁸³ Bu sebeptendir ki, Ayşe Hanım çocuksuz vefat etmiş olmasına rağmen vakfı, muhasebe kayıtlarında ve diğer evraklarda “*fazlası evlâda meşrûat evkâf*” olarak kaydedilmiştir.⁸⁴ Dolayısıyla vakfa ait davalarda ve yazışmalarda yer alan evlâd-ı vâkif ya da vâkif evlâdı ifadesiyle kast edilenler, Mehmed Bey b. Mustafa Paşa’nın evlâd-ı evlâtlarıdır.

Vakfın tevliyeti ilk vakfiyede Mehmed Bey’in vefatından sonra Darüsaade Ağasının nezaretine, ikinci vakfiyede ise şehir kadısının tayin edeceği bir mütevellîye bırakılmıştı. Mehmed Bey’in bu davada ispat ettiği bir diğer husus ise Ayşe Hanım’ın vefatından önce bu şartı da değiştirerek tevliyeti kendisinden sonra evlâtlarına bıraktığıdır. Medrese talebelerinin sahte mühür iddiası bir yana Ayşe Hanım’ın gerçekte bu şartları değiştirip değiştirmediği, değiştirdiyse bunların arzda neden yer almadığı yahut niçin bir hüccet hazırlamadığı soruları şimdilik cevapsız

⁷⁹ BOA, Cevdet, Maarif, 120/5958.

⁸⁰ VGMA, 2005, 0-198.

⁸¹ BOA, Cevdet, Maarif, 147/7309.

⁸² VGMA, 739, 105-48.

⁸³ VGMA, 739, 54-29.

⁸⁴ BOA, Evkâf, Evkâf Defterleri, 10719/2; BOA, Bâb-ı Asefi, Divân-ı Hümayun Kalemi, 70/17; İŞS. 1, 32-2.

kalmaktadır. Ancak sonraki dönemlerde Ayşe Hanım'ın, kendisinden sonra mütevellî tayin ettiği eşinin vefatı üzerine böyle bir karar aldığı ifade edilmiştir.⁸⁵

Bu dönemde mahkeme kararlarıyla sabit olduğu anlaşılan değişiklikler gereği Ayşe Hanım Vakfı'nı Osmanlı'nın sonuna kadar Mehmed Bey'in soyundan gelenler idare etti. Nitekim vakfın mütevellîliğini, Mehmed Bey'den sonra 1776'dan itibaren oğlu Hacı Mustafa Bey⁸⁶ üstlendi. Kaptan-ı Derya Maryolzâde İngiliz Ali Paşa ile aynı soydan gelen ve İngilizzâde adıyla şöhret bulan bu aile, sonraki yıllarda Ayşe Hanım Vakfı ile beraber İngiliz Ali Paşa, Mehmed Bey, Köle Hacı Mustafa Ağa, Kudsiye Hanım ve Abide Hanım vakıflarını da idare etti. 20. yüzyıl başlarında Mustafa Paşa'nın soyundan gelen Atiye Hanım, evlâd-ı vâkıfın ekber ve erşedi olduğunu belirterek Ayşe Hanım Vakfı'nı ve adı geçen diğer vakıfları mütevellîye sıfatıyla yönetti.⁸⁷ Vakfın şahsiyet kaydına göre Atiye Hanım'dan sonra Mustafa Efendi'nin kaimliğinde olan Ayşe Hanım Vakfı'na son olarak 1909 yılında İbrahim Halil Efendi mütevellî tayin edildi. Onun da 1939 yılındaki vefatından sonra mütevellî tayini yapılmadı.⁸⁸

5. 19. Yüzyıl Ortalarında Ayşe Hanım Vakfı

Osmanlı'da neredeyse her yıl vakıfların gelir-giderleri kontrol edilerek muhasebeleri kayıt altına alınırdı. Bu uygulamanın temel amacı vakıfların, vakfiyelerde belirlenen şartlara uygun şekilde işleyerek hizmetlerin devam etmesini sağlamak ve vakıf görevlileriyle yöneticilerinin olası suiistimallerini önlemeye çalışmaktı. Evkaf muhasebe kayıtları, vakıf gelirlerinin neler olduğu, bu gelirlerin nerelere harcandığı, mülklerin tamir durumu ile vakıfların zaman içinde geçirdiği değişim ve dönüşümü ortaya koyması bakımından önemlidir. Ayşe Hanım Vakfı'nın sonraki yıllarda gelir-gider dengesinin ne şekilde olduğu ve vakfiyede belirlenen şartlara ne ölçüde riayet edildiğini tespit edebilmek amacıyla vakfın kuruluşundan yaklaşık bir asır sonra yani 19. yüzyıl ortalarındaki 1254-1258 yılları arası vakıf muhasebe kayıtlarına müracaat ettik. Bu dönemde vakıf mütevellisi Fatma Hanım adında bir kadındır ve kiradaki vakıf mülklerinin icarından yıllık 5.512 kuruştan olmak üzere beş yıl için 27.560 kuruş gelir elde edilmiştir. Masraf

⁸⁵ “Zev-i mezbur Mehmed Bey'in vâkife-i mezbur Hacı Ayşe Hanım'ın hayâtında bilâ veled vefât etmesiyle mezbur Hacı Ayşe Hanım şart-ı mezburdan rücu' ile vakf-ı mezburun tevliyetini kendü vefâtından sonra hemşirezâdesi Mehmed Bey ibn-i Mustafa Paşa'ya ve ba'de vefâtı evlâd-ı evlâd-ı evlâdının ekber ve erşedine şart ve tahsis edip”... VGMA, 609, 13-18.

⁸⁶ Uzun yıllar Ayşe Hanım vakfını idare eden Mustafa Bey'e ait üç ayrı vakfiye kaydı mevcuttur. İlk olarak 1778 yılında kurduğu vakıfla amcam dediği Ali Paşa'nın inşa ettirdiği medresenin yanına bir sebilhane yaptırdı. Yaz aylarında buraya kar satın alınarak suyunun soğutulmasını istedi. Yine babası Mehmed Bey'in Fazlhoğlu Hanı derununda bina eylediği mescide minber ekleyerek hatibine yevmî 6 akçe ödenmesini şart koştu. VGMA, 610, 93-123; 1786'da iki dükkân vakfederek gelirini dedelerinden Mehmed Paşa'nın Hüseyin Cami yakınlarında inşa ettirdiği şadırvanın su mukataasına ayırdı. 1793 yılında ise yeniden inşa ettirdiği İki Kapılı Hanı vakfederek geliriyle mevlit, hatim gibi çeşitli hayırların yapılmasını istedi. VGMA, 2987, 87-88.

⁸⁷ VGMA, 609/1, 13-18.

⁸⁸ VGMA, 210, 192-1417.

çetvelinde 19 gider kalemi gösterilmiş olup bu giderler yıllık olarak; mescid imamına 180, sebilhane suyunun mukataasına 12, Fazlıoğlu Hanı zemin mukataasına 15, Pazaryeri'nde darülkurra medresesi müderrisine 27, nazırlık ücretine 30, medrese müderrisine 180, medrese talebelerinin vazifesine 144, Ramazan'daki iftar masrafına 300, mevlid-i şerif kıraatine 270, kurban bayramında kesilen ve etleri fakirlere dağıtılan 8 koyuna 400, medrese talebelerinin iaşesine 720, mescidin aydınlatmasına 155 ve tevliyet ücretine 30 kuruş ödendiği şeklindedir. Bunlara ilaveten söz konusu beş yıl içinde mescidin tamirine 670, medrese odalarına anahtar için 20, Fazlıoğlu Hanı'nın yangında harap olan mahallerine tamir masrafı 7.378, 1255 ile 1256 yılları vakıf vergisi için 270 kuruş ödeme yapılmış ve toplam masraf 21.653 kuruş hesaplanmıştır. Ayrıca vakıf gelirinden 1180 kuruş hazine, 296 kuruş da harc-ı muhasebe olmak üzere 1.476 kuruş kesinti yapılmıştır. Vakfın söz konusu 5 yıl içindeki fazla gelen 4.431 kuruşu da, ilk mütevellî Ahmed Bey'in neslinden gelen evlâdı arasında taksim edilmiştir.⁸⁹

Burada ele aldığımız muhasebe kaydından, vakfın kuruluşundan neredeyse bir asır sonra vakfiyede belirtilen bazı şartların zamanla yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Buna göre vakıfta; câbilik, hatiplik, müezzinlik, kayımlık gibi görevler, diğer görevlerle birleştirilmediyse bu görevlilerin istihdam edilmesinden vazgeçilmiştir. Tuzcuzâde Darülkurra Medresesi müderrisi ile hafızlarına verilen hizmet akçesi, her sene 100 kuruşla medreseye kitap alınması, Haremeyn fukarasına 40 altın gönderilmesi, yaz aylarında medrese suyuna katılmak üzere kar alınması gibi şartlar terk edilmiştir. Vakfiyede akrabaların ruhuna hediye edilmek üzere bir inek kurban edilmesi istenirken muhtemelen daha ucuz olduğundan koyun kesilmiştir.

Medresenin aynı dönemde bir takım malî sıkıntılar içinde olduğu arşive yansıyan diğer kayıtlarda görülebilmektedir. Nitekim vakıf mütevelliyesi Fatma Hanım'ın İstanbul'a gönderdiği 27 Şevval 1267 (25 Ağustos 1851) tarihli arzuhalde, vakfın iki senelik muhasebesi sonunda 4520 kuruş talep edildiği ancak bu miktarı ödemeye malî güçlerinin olmadığı, ödenmesi halinde ise mürtezikasındaki bir takım "*acâze-i nisvân ve sıbyânın*" sefalet içinde kalacağı belirtilerek bu miktarın tesviyesi istendi.⁹⁰ Aynı yılda İzmir Şeriye Mahkemesi'ne yansıyan ve medreseye sonradan bir talebe odası eklendiği bilgisinin de yer aldığı kayıta, müderris ve talebe ihtiyaçlarının karşılanmasında sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıta, Fatma Hanım bt. İsmail ve vakıf evladından bazı kimseler, vakfiyede belirlenen müderris akçesi, talebelerin iâşesi için verilen yevmiyeler ile yaptıkları hizmetlerin karşılığı olan ücretlerin ödeneceğini, kendilerine sahraya çıkma akçesinin verileceğini ve yaz aylarında medrese suyu için kar satın alınacağını taahhüt etti.⁹¹ Ancak yukarıda ihmal edildiğini tespit ettiğimiz diğer şartların yerine getirilip getirilmeyeceği konusunda herhangi bir ifade kayıtlara geçmedi.

⁸⁹ BOA, Evkâf, Evkâf Defterleri, 10719/2.

⁹⁰ BOA, Bâb-ı Âsafı, Divân-ı Hümayun Kalemi, 70/17.

⁹¹ İŞS, 1, 32-2.

6. Konak Meydanı'nın Şekillenme Sürecinde Yalı Medresesi ve Camisi

19. yüzyıla gelindiğinde Ayşe Hanım Vakfı'nın sadece şartları değişmedi. Vakıf camisi ve medresesi ciddi değişim ve dönüşümler geçirdiği gibi bu yapılara gelir sağlayan konağı, hanı, sabunhanesi ve iskelesi zamanla ortadan kalktı. Fiziki değişimlerin temel nedeni vakıf mülklerinin, yavaş yavaş şehir meydanı hüviyetini kazanacak olan Konak Meydanı'nda bulunmalarıydı. Zira bu meydan, ortaya çıkan her yeni siyasal güç döneminde, iktidarları simgeleyen sembollerin inşası nedeniyle köklü değişiklikler geçirerek yeniden şekillendi.⁹² Bu değişimin belirginleşmesinde Katipzâde Mehmed Bey'in 19. yüzyıl başlarında buraya yaptırdığı konak ön plana çıkmakla birlikte bu geleneğin kökleri önceki asırlara kadar uzanmaktadır. Nitekim daha önce inşa edilen ve halk arasında “*Voyvoda Konağı*” denilen konak, 18. yüzyıl sonlarında yanarak ortadan kalkmış olmasına rağmen meydanın ismine kaynaklık etmeye devam etti.⁹³ Aslında önceki yüzyıllarda İngiliz Ali Paşa, Ayşe Hanım'ın babası Mehmed Paşa gibi voyvoda ve ayanların, şehri burada yaptırdıkları görkemli konaklardan idare etmiş olmaları, buranın yeni iktidarlar tarafından şekillendirilmesi geleneğinin daha eskilere uzandığını gösterir. Diğer taraftan Tanzimat süreciyle beraber devlet otoritesini sağlamlaştırma kapsamında İzmir'de yerel iktidarların yerini merkezden atanan valiler aldığı gibi bu iktidarların Konak'taki sembolü olan voyvoda konaklarının yerini de benzer işlevlerdeki kamu binaları almaya başladı. Bu amaçla yapılan yeni binalar, genişletilen cadde ve meydanların çevre düzenlemeleri, önce Ayşe Hanım Camisi ve medresesine gelir getiren mülkleri sonra da medresenin kendisini ortadan kaldırdı. Eski iç limandaki vakıf iskelesinin 19. yüzyılda tam olarak ne zaman işlevsiz hale geldiği bilinmemekle birlikte arkasındaki han, 1829'da buraya Sarı Kışla'nın yapılmasından sonra 630 kuruş kira bedeliyle kışlanın ahır olarak kullanılmaya başlandı. 1870'lerde yapılan Hükümet Konağı'nın alanına ise daha içerde kalan vakıf mülkleri ve bu mülklerin avluları eklendi. Bu kapsamda hanın arkasında kalan vakıf konağının yeri senelik 150 kuruş kira bedeliyle Vali Konağı'nın avlusuna dâhil edildi.⁹⁴ Kışlanın arka tarafındaki sahilde, sabunhanelerin bulunduğu alan ise daha önce kışladaki askerlerin eğitimi için talim meydanı olarak düzenlenmişti.⁹⁵

Ayşe Hanım'ın yaptırdığı medrese ile cami, inşa edildikleri dönemde deniz kıyısında bulduklarından halk arasında zamanla Yalı Medresesi ve Yalı Cami olarak anıldı. 20. yüzyıl başlarına kadar, yaklaşık bir buçuk asır ayakta kalan

⁹² Bu değişim ve dönüşümlere dair detaylı bilgi için bkz. Rengin Zengel, “Dönüştürülmüş Bir Meydan: İzmir Konak Meydanı'na Analitik Bir Yaklaşım”, *Mimarlık*, 334, (Mart-Nisan 2007), s. 40-43; Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, s. 185-204.

⁹³ Konak Meydanı'nda Katipzâde Mehmed konağından önce de bir voyvoda konağı olduğu 1805 yılına ait bir vakıf kaydında şu şekilde yer almaktadır. “*Mabrûse-i İzmir'de Kasap Hızır Mahallesinde vâki' sâbıkan Voyvoda Konağı demekle ma'rûf muhterik arsa...*” VGMA, 629-2, 418-575.

⁹⁴ “...Ayşe Hanım vakfından 630 gurus icâreli hân kışla aburu olduğuna ve 156 kuruş icâreli diğer mahal Vâli Konağı avlusuna idhâl kılındığına mebnî...” BOA, Bâb-ı Âsâfi, Divân-ı Hümâyun Kalemi, 70/17; VGMA, 2987, 9-0.

⁹⁵ Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, s. 193.

medrese, çok sayıda insan yetiştirerek şehrin eğitim öğretimine katkı sağladı. Kuruluşundan itibaren medresede eğitimin aksadığına dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Ele aldığımız muhasebe ve dava kayıtlarında, 19. yüzyıl ortalarında medresenin açık olduğu ve burada eğitime devam edildiği görülmektedir. 1876 yılı İzmir takvim rehberine göre de medresenin bu tarihte açık olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Medresede 1898 yılında 7, 1900'da 8, 1903'te 10 talebenin mevcut olduğu bilgisi⁹⁷ de hem talebe sayısını hem de eğitimin yapıldığını göstermektedir. Aynı durum vakfın şahsiyet kayıtlarında medreseye müderris tayinlerinin yapılmasında da anlaşılmaktadır. Tespit edebildiğimize göre 19. yüzyıl ortalarındaki müderrisi Hafız Mehmed Efendi'den sonra yerine 2 Ekim 1872'de Hacı Ali Efendi b. Hasan müderris tayin edildi. Onun vefatından sonra 15 Mayıs 1907'de bu göreve son olarak Hacı Hasan Efendi b. İsmail getirildi.⁹⁸ Son müderris Hacı Hasan'ın tayin evrakı medresenin bu tarihte hala ayakta olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Medrese binasının tam olarak ne zaman yıkıldığı henüz kesin bir şekilde tespit edilememiş olmakla birlikte 1914'te Hükümet Konağı ile Sarı Kışla arasındaki alanda yapılan düzenlemeler için Yalı Medresesi bahçesinin bir bölümü dönemin valisi Rahmi Bey tarafından istimlak edildi.⁹⁹ Medresenin bu istimlak süreciyle birlikte kısa zaman içinde tamamen yıkılarak yerinin meydan alanına dâhil edildiği düşünülmektedir. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında Yalı Camisi etrafındaki vakıf eserler sadece Asakir-i Nizamiye'nin kullanmakta olduğu Sultaniye Mektebi ve Berberzâdeler vakfına ait bir mescid arsasından ibarettir.¹⁰⁰

20. yüzyıl başlarında İkinci Kordon Caddesi 2 numarada kayıtlı bulunan Yalı Cami, tarihsel süreçte yangın, deprem ve sel gibi doğal afetlerden zarar gördü. Hatta 19. yüzyılın ikinci yarısında temelinden tamamen yıkıldı ve vakıf gelirinden baniyesi adına tekrar inşa edildi. Ancak cami eski yerine değil, yanı başındaki Hükümet Konağı'nın avlusunu ya da yolunu genişletme amacıyla olsa gerek, daha önce de belirttiğimiz gibi medresenin diğer tarafına, yani bugünkü yerine yapıldı. Yeni caminin hitabet görevi 27 Ekim 1885 tarihinde eski görevlisi Ömer Efendi'nin oğlu Hacı Hafız Halil Efendi'ye tevcih edildi.¹⁰¹ Caminin tam olarak hangi yılda yıkıldığı ve ne kadar zaman sonra yapıldığı bilinmemekle birlikte bu atama tekrar inşasının bu tarihten kısa zaman önce olduğuna işaret etmesi bakımından

⁹⁶ *İzmir: 1876-1908 (Yunanca Rehbere Göre Meşrutiyette İzmir)*, (Çev. Engin Berber), İzmir 2008, s. 35.

⁹⁷ *Maarif Salnamesi, H. 1316*, s. 890-891; *Maarif Salnamesi, H. 1317*, s. 992-993; *Maarif Salnamesi, H. 1318*, s. 1006-1007; *Maarif Salnamesi, H. 1319*, s. 406-407; *Maarif Salnamesi, H. 1321*, s. 367; Tuncer Baykara, *İzmir Şebri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 107.

⁹⁸ VGMA, 210, 192-1417.

⁹⁹ Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara 2002, s. 38; Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Cami'sinin Hikayesi," s. 103.

¹⁰⁰ VGMA, 2987, 113-114.

¹⁰¹ "Câmi-i şerîf-i mez-kûr esâsından bedm ve tersî' ve müceddeden binâ olunduğu esnâda mahallî tağyîr eylediğinden câmi-i atik-i mez-kûr bizâsında mûmâ-ileyh vakfından yine medrese-i mevcûdenin aber mahalline merbûme-i müşârûn-ileyhâ nâmına olarak yeniden binâ olunan mescid-i şerîfde vazîfe-i mu'ayyene ile hitâbeti müceddeden mûmâ-ileyh Hâfız Halil Efendi'ye bâ-hatt-ı hümayun tevcih", VGMA, 209, 264-2160.

önemlidir. Caminin ilk defa 1880-90'larda inşa edildiğine ilişkin iddialar¹⁰² da yapının bu dönemde tekrar bina edilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Diğer yandan cami minaresinin ilk olarak ne zaman inşa edildiği şimdilik bilinmemektedir. Ancak bölgenin 1878 yılına kadar olan resimlerinde camiye ait herhangi bir minare görünmemekte, bu yıldan itibaren çekilen resimlerde minare yer almaktadır.¹⁰³ Bu durum yukarıda temas ettiğimiz üzere caminin ilk olarak minaresiz yapıldığı, yeniden inşa edildiğinde bir minare de eklendiği ihtimalini güçlendirmektedir.

Yalı Caminin inşa sürecindeki görünümü, sonraki asırda geçirdiği fiziki değişimlerle nasıl bir hal aldığı ve bunun günümüzdeki mevcut haliyle ne kadar benzerlik arz ettiği şimdilik tam olarak tespit edilememektedir. Belki zaman içinde ortaya çıkacak yeni görsel kaynaklar ya da etraflı tasvirler, bu konudaki merakımıza cevap verecektir. Şimdilik caminin günümüzdeki çinili halini Osmanlı'nın son yıllarında İzmir Valisi Rahmi Bey döneminde aldığı düşünülmektedir. Rahmi Bey'in valilik yaptığı 1913-1918 yılları arasında, mimar Tahsin Sermet tarafından camide; minber, mihrap, kalem işi süslemeler yenilenerek köklü onarımlar yapıldı. Bu onarımlar esnasında caminin Kütahya çinileriyle kaplandığı tahmin edilmektedir.¹⁰⁴ Camide son ciddi tadilat 1964 yılında yapıldı ve dış kaplama çinilerinin büyük bir kısmı sökülerek sadece pencere ve kapı yanındaki çiniler bırakıldı.¹⁰⁵

Sonuç

Derya kaptanlarından Dervişzâde Mehmed Paşa'nın kızı Ayşe Hanım'ın 18. yüzyıl ortalarında kurmuş olduğu vakıf, hizmet yelpazesinin genişliği açısından Osmanlı dönemi İzmir kadın vakıfları içinde ayrı bir yere sahiptir. Vakfa dair kayıtlar, Ayşe Hanım üzerinden Osmanlı toplum hayatında yönetici sınıfına mensup kadınların yaşamına ve hayır faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Bir taraftan sahildeki iç limanda ticaretle meşgul olarak bizzat iskele ve han yaptıran Ayşe Hanım, diğer yandan devrin ulema ve müderrisleriyle iyi ilişkiler geliştirerek çevresindeki eğitim faaliyetlerini yakından takip etti. Vakfiye kayıtları onun Nakşibendi'ye tarikatına gönül verdiğini açıkça ortaya koyduğu gibi çok yönlü bir hayır anlayışına sahip olduğunu da göstermektedir. Nitekim medrese ve camideki hizmetlerin yanı sıra şehirdeki diğer bazı medreselerin talebe ve müderrislerine kaynak ayırması, Haremeyn Evkafı'na her sene para göndermesi, Ramazanda iftar sofraları kurması, kurban bayramlarında fakirlere dağıtılmak üzere kurban kestirmesi, yaygın bir gelenek olarak kandilde mevlid okutması ve azad ettiği kimselere sonraki yaşantıları için vakıftan maaş bağlaması onun hayır algısının zenginliğini yansıtmaktadır.

¹⁰² Bu iddialar için bkz. Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", s. 98.

¹⁰³ Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Cami'sinin Hikayesi" s. 100.

¹⁰⁴ Gültekin, *İzmir Tarihi*, s. 55; Rahmi Bey döneminde yapılan onarım ve tadilatların ayrıntısı için bkz. Ersoy, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", s. 101-102.

¹⁰⁵ Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 33.

Ayşe Hanım, medrese inşa etmenin ötesinde bu medresede ders veren hocaların ve burada eğitim gören talebelerin ihtiyaçlarının farkında olarak vakfiyeye şartlar koydu. Medrese bünyesine inşa ettiği mescit tarzındaki küçük camii de böyle bir ihtiyaçtan ortaya çıktı. Medreseye müderris tayinlerinde liyakati öne çıkararak Ayşe Hanım, hayatta olduğu sürece cami ve medreseyle bizzat ilgilendi. Vefatından sonra vakfını, Maryolzâde Mustafa Paşa'nın oğlu Mehmet Bey ve onun evladı idare etti. 19. yüzyıl ortalarında vakfı iyi yönetilemedi ve bazı vakfiye şartları değişime uğradı. Ancak mescid ve medrese binasının Osmanlı sonuna kadar hizmetlerine devam etmesi, vakfı idare edenlerin özverili emekleri ile mümkün olabildi. Konak Meydanı'na inşa edilen askeri kışla vakfa gelir getiren mülkleri ve etrafındaki çoğu binayı ortadan kaldırılmasına rağmen Yalı Cami ve medresesi ayakta kaldı. Hükümet konağının yapım sürecinde çevresini düzenleme ihtiyacıyla, yıkılmış olan caminin yeri değiştirilerek tekrar inşa edildi. 20. yüzyıl başlarına kadar ikisi bir arada olan yapılardan medrese binası, dönemin İzmir valisi Rahmi Bey tarafından istimlak edilerek yıktırıldı. Tahrip olan cami ise aynı dönemde restore edilerek günümüze kadar varlığını korumuş oldu.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA);

Bâb-ı Âsafî, Divân-ı Hümâyün Kalemî, 70/17; Divân-ı Hümâyün Mühimme Kalemî, 105/257-260; 105/368-370; Divân-ı Hümâyün Sicilleri, Mühimme Defterleri, 98/290.

Sadâret, Mektûbî Kalemî Umûm Vilâyet Evrâkı, 316/74.

Âli Emîrî, Mehmed IV, 71/8309; 72/8451; 78/9287.

Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Kalemî, Muhallefât Dairesi, 38/66.

Cevdet, Evkâf, 374/18991; Maarîf, 120/5958; 147/7309; 175/8718; Zabtiye, 45/2239.

Evkâf, Evkâf Defterleri, 10719/2; 16782/76-87.

İbnülemin, Bahriye, 5/452; 10/882; 11/985; 14/1288; 28/1350; Ensâb, 1/81; 1/100; Vakıf, 48/5347.

İzmir Şeriyeye Sicilleri (İŞS. defter, sayfa-belge); 1, 32-2; 1, 81-1; 31, 289-1.

Maarif Salnamesi, H. 1316, H. 1317, H. 1318, H. 1319, H. 1321.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA, defter, sayfa-belge); 209, 264-2160; 480, 52-5; 480, 192-28; 480, 237-34; 534, 20-0; 579/1, 100-41; 579/2, 310-134; 580, 1-1; 586, 222-219; 605, 149-210; 607, 234-351; 609/1, 13-18; 610, 93-123; 623, 89-109; 624, 233-177; 624, 274-248; 735, 110-46; 735, 119-149; 738, 122-74; 739, 17-6; 739, 51-28; 739, 51- 28/1; 739, 51-28/2; 739, 54-29; 739, 105-48; 1061, 144-0; 1061, 151-0; 1063, 56-57; 1068, 125-0; 1071, 93-0; 2005, 0-198; 2987, 9-0; 2987, 87-0; 2987, 113-0.

Basılı Kaynaklar

Aksoy, Yaşar, *Bir Kent, Bir İnsan: İzmir'in Son Yüzyılı*, İstanbul 1986.

- Aktepe, Münir, *İzmir Yazlıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*, (Haz. Fikret Yılmaz), İzmir 2003.
- Ankan, Zeki, "İzmir ve Kemeraltı", *Tarih Enstitüsü Dergisi: Münir Aktepe'ye Armağan*, Sayı 15, (1997), s. 29-48.
- Atay, Çınar, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir 2003.
- Avcı, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul 2017.
- Aydın, Yusuf Alperen, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Ege (Adalar) Denizi ve Doğu Akdeniz'e Yönelik Güvenlik Parametreleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 45, (2015), s. 161-184.
- Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, İstanbul 2011.
- Bostan, İdris, "Derya Beyi" *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 200-201.
- Çelik, Bülent, "XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, (2000), s. 219-231.
- Ersoy, Bozkurt, *İzmir Hanları*, Ankara 1991.
- Ersoy, İnci Kuyulu, "18. Yüzyıldan Günümüze İzmir Yalı Camisi'nin Hikayesi", *Prof. Dr. Hakkı Önkâl'a Armağan*, (Haz. Ş. Özgür Yıldız), İzmir 2013, s. 93-106.
- _____, "İzmir Saat Kulesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4, (2000), s. 276-287.
- Evlıya Çelebi, *Seyahatnâme*, cilt 9, (Haz. Yücel Dağlı ve diğerleri), İstanbul 2005.
- Goffman, Daniel, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul 2003, s. 88-151.
- Gültekin, Hakkı, *İzmir Tarihi*, İzmir 1952.
- İzmir: 1876-1908 (Yunanca Rehberlere Göre Meşrutiyette İzmir)*, (Çev. Engin Berber), İzmir 2008.
- Kütükoğlu, Mübahat, *İzmir: Tarihinden Kesitler*, İzmir 2000.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996.
- Öney, Gönül, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul 1976.
- Öngören, Reşat, "Hatm-i Hâcegan", *DİA*, XVI, Ankara 1997, s. 477-478.
- Özdemir, Yasin, "Bir Voyvoda'nın Ölümü: Kâtipzâde Hacı Mehmed Efendi'nin İdamı", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 6, (2017) s. 137-152.
- Pınar, İlhan, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)*, İzmir 2001.
- Sahillioğlu, Halil, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8, (1968), s. 53-57.
- Şahin, Faruk, "Kütahya'da Çinili Eserler", *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 111-170.
- Taşkıran, Hakan Kazım, *Kemeraltı'nın İzmir'i: Tarih, Kültür ve Gezi Rehberi*, İzmir 2008.
- Tutsak, Sadiye, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Babriye Teşkilatı*, Ankara 1984.
- Ülker, Necmi, *The Rise of İzmir 1688-1740*, The University of Michigan, Doktora Tezi, Ann Arbor 1974.
- _____, "İzmir Saat Kulesi", *Lale*, 7, (1990), s. 9-14.

Yetkin, Şerare, “Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler”, *Kütahya-Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul 1981-1982, s. 83-110.

Yılmaz, Fikret, *Tarihsel Süreç İçinde Konak Meydanı*, İstanbul 2003.

Zengel, Rengin, “Dönüştürülmüş Bir Meydan: İzmir Konak Meydanı'na Analitik Bir Yaklaşım”, *Mimarlık*, 334, (Mart-Nisan 2007), s. 40-43.

İnternet Erişimleri

https://tr.wikipedia.org/wiki/Konak_Yalı%C4%B1_Camii (Erişim 25.01.2018).

<https://katipzade.tr.gg/M.ue.berris-Hac%26%23305%3B-Halil-Efendi.htm> (Erişim 04.01.2018).

EKLER

Ek 1: Konak Meydanı'nda Saat Kulesi, Yalı Camii ve Hükümet Konağı

Ek 2: Ayşe Hanım'ın, bazı vakıf görevlerin birleştirilmesi talebiyle divana yazdığı arzı ve talebinin kabulüne ilişkin buyruldu sureti, BOA, Cevdet, Maarif, 120/5958

Ek 3: Ayşe Hanım Vakfiyesinin ilk sayfası, VGMA, 739, 51-28

TİRE DOKUMA ENDÜSTRİSİ VE DAMGA MUKATAASI (18. YÜZYIL)*

Mikail Acıpınar**

Öz

Batı Anadolu bölgesinin tekstil endüstrisine de yön veren zirai verimliliği ve ticari canlılığı, sadece şehir merkezlerini değil kırsal merkezleri ve kasabaları da dokumacılık alanına çekmiştir. Bu sebepten ötürü çok erken tarihlerden itibaren bölgenin dokuma ve üretim sanayii ile ön plana çıkan birkaç yerleşim biriminden biri de Tire olmuştur. Ağırlıklı olarak pamuk ve pamuklu dokuma türünden bir üretim endüstrisine sahip olan kentteki dokumacı taaifesi, başlıca beyaz ve elvan bogasi, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe, alaca, kuşak ve peştamal gibi ürünlerde uzmanlaşmıştı. Dokumanın yanı sıra boyama işlemleri de aynı merkezdeki boyahane de gerçekleştirilmekteydi. Arşiv belgeleri, Tire'nin sadece bir dokuma ve boyama merkezi değil aynı zamanda civarda üretilen tekstil ürünlerinin ticareti için de canlı bir iç pazar olduğunu göstermektedir. 18. yüzyıla gelindiğinde Tire'de üretilen kumaşlardan tahsil edilen damga resmi, Tire ve tevâbi'i bogasi damgası mukataası adı altında malikâne olarak işletilmeye başlanmıştır. Bu makalede, mukataa kayıtlarını da içeren Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle, Tire dokuma ve boyama sanayiinin gelişimine ilişkin yeni bilgilerin yanı sıra 18. yüzyılda malikâne usulüne göre iltizama verilen Tire bogasi damgasının işleyişinin ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Pamuk, Bogasi, Dokuma endüstrisi, Mukataa, Malikâne, Damga resmi

Weaving Industry and Stamp Tax Farm in Tire (18th Century)

Abstract

The agricultural productivity and commercial vitality of Western Anatolia, directly affecting the patterns of textile industry, integrated not only the city centers but also townlets in the countryside to the weaving sector. Tire became one of the few settlements of the region that emerged as a weaving and production center from very early dates. The weavers in the city, engaged in cotton processing, specialized in products such as white cotton cloth, Çine tülbendi, lining, kirpas-ı penbe, alaca, kuşak and waistcloth. In

* Bu makale, 7-8 Mayıs 2018 tarihinde düzenlenen *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu*'nda sunulan yayınlanmamış bildirisinin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç. Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, mikail.acipinar@ikc.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-2924-5293

addition to the weaving sector, dyeing process was carried out in the Tire dye-house. Archival documents suggest that Tire became not only a weaving and dyeing center but also a vivid domestic trade market for textile fabrics produced in its vicinity. In the 18th century, the stamp tax, collected from the fabrics produced in Tire, started to be collected as a part of the malikane (life time tax farming) under the name of “Tire ve tevâbi’i bogasi damgası mukataası”. By utilizing Ottoman archival documents, this study shows the development of weaving and dyeing industry in Tire and the process through which the Tire bogasi stamp was farmed out within the malikane system in the 18th century.

Keywords: Cotton, Cotton cloth, Weaving industry, Mukataa, Malikane, Stamp tax

Giriş

Çok erken tarihlerden itibaren önemli bir gelişme kaydeden Osmanlı dokuma endüstrisi üzerine yapılan çeşitli çalışmalar, yetiştirilen tarımsal ürünlere bağlı olarak dokuma sektörünün de bölgelere göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Coğrafi şartlar itibariyle reyanın iştiğal ettiği tarımsal faaliyetler, Batı Anadolu bölgesinde pamuk ağırlıklı bir zirai istihsalı ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak da bölgenin neredeyse tümünde büyük ölçüde pamuk ve pamuklu kumaşlar üzerinden yürüyen bir dokuma sanayii gelişmiştir. Batı Anadolu bölgesinin pamuk üretiminde 16. yüzyıldan itibaren görülen artışın yanı sıra müteakip yüzyılda İran’dan gelen ham ipek sayesinde Manisa¹ ve ardından İzmir² gibi şehirlerde gelişme gösteren dokuma endüstrisine paralel olarak, çeşitli sektörlerde de kayda değer bir büyüme yaşanmıştır. Kırıldaki yerleşim birimlerini de içine alan söz konusu endüstriyel büyüme Tire’nin üretim hayatında da önemli bir yere sahiptir. Bölgenin en önemli merkezi olan İzmir’in henüz bölgesel bir üretim ve ticaret merkezi konumuna ulaşmadığı 15. yüzyıl sonlarında Manisa, Denizli ve Aydın ile birlikte Tire şehri de dokuma ve buna bağlı olarak boyama endüstrisinin önde gelen merkezlerinden biri haline gelmiştir³.

Şimdiye kadar Tire ve Tire’nin ticari hayatı üzerine yapılan bir kısım araştırmalar, kentin çok erken tarihlerden itibaren canlı bir dokuma ve üretim endüstrisine sahip olduğuna dikkat çekmekle birlikte, bu çalışmaların neredeyse tamamına yakını söz konusu canlılığın sebeplerini ve şehirdeki endüstriyel faaliyetleri açıklama konusunda yetersiz kalmıştır. Öte yandan kentin dokuma

¹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 65-67.

² Mikail Acıpnar-İrem Çanlı, “Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği”, *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri*, (ed. Menekşe Suzan Teker), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2017, s. 152-162.

³ Serap Yılmaz, “Osmanlı Devrinde Batı Anadolu’da Tekstil Endüstrisinin Gelişimi”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (İzmir 8-10 Nisan 1999)*, Haz. Turan Gökçe, İzmir 2000, s. 259.

sanayiine ilişkin mevcut bilgiler ve belgeler kentin 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşan endüstrisine atıflar yapsa da, Osmanlı resmi kayıtları da bu konuda tatmin edici bilgiler sunmazlar. Böylesine yoğun bir üretime sahne olan kentin üretim hayatı ve ticari faaliyetlerine ilişkin bilgilerin çok kıt ve yetersiz olmasının temel nedenlerinden biri de kente ait şer'îye sicillerinin günümüze ulaşmaması gibi görünmektedir. Nitekim dokuma zincirinin vazgeçilmez halkalarını oluşturan iplikçi, çulha, boyacı ve bezzaz esnaflarının organizasyonları ile bunların üretim hayatına ilişkin en önemli bilgilerin mahkemelere yansıyan davalardan elde edilebildiği muhakkaktır.

Bu çalışmada, klasik dönemde Batı Anadolu bölgesinin önde gelen dokuma ve üretim merkezlerinden biri konumunda olan Tire kentindeki dokuma endüstrisinin gelişimi, üretim tarzı ve şehirde dokunan ürünlerin çeşitliliğinin yanı sıra üretim zincirinde yer alan diğer sektörlerin yapısı ve endüstriye katkılarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca endüstrinin 17. ve 18. yüzyıllarda geçirdiği değişime değinilerek damga mukataası ve uygulanaşı üzerinden sektörün ne yönde gelişme gösterdiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tire Dokuma Endüstrisi ve Esnaf Grupları

Tire'de üretilen kumaş türleri ile bunların ticari dolaşımına ilişkin ilk bilgiler, bölgenin genelinde olduğu gibi Tire'deki dokuma sektörünü de pamuk ve pamuklu ürünlerin karakterize ettiğini ortaya koymaktadır. Burada dokunan kumaşların imparatorluk sınırları dâhilinde yaygın biçimde kullanıldığı görülmekle birlikte, henüz 16. yüzyılın başlarına ait gümrük kayıtları, Anadolu'dan Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe iskelesine sevk edilen ürünler arasında Tire'ye ait pamuklu kumaşların da önemli bir yer işgal ettiğini belgelemektedir. Kefe gümrük defterinde Tire alacası, Tire kuşağı ve Tire makraması adıyla kaydedilen pamuklu kumaş türleri, kentin belirli dokumalar üzerinde ihtisaslaştığını da göstermektedir. Öyle ki Tire ipliği olarak bilinen ince pamuktan mamul iplikler imparatorluk genelinde yoğun bir talep görmüş, hatta bu tür iplikler için zamanla yalnızca "Tire" ifadesi kullanılır olmuştur⁴. 18. yüzyılda ise Tireli çulhalar tarafından dokunan bütün kumaşlar "Tirekârî" olarak ifade edilmeye başlanmıştır⁵. Ayrıca Batı Anadolu bölgesindeki birçok yerleşim biriminde olduğu gibi Tireli dokumacılar da uzun süre Osmanlı donanması ve tersanesi için yelken bezi, urgan ve forsalar için esir gömlekleri dokumuşlardır⁶.

16. yüzyılda bu özelliğini pekiştiren bölgede alaca, bogasi, dimi, atlas, kemha, bez, tülbent, makrama, kuşak, peşkir, peştamal, beledi yastık ve döşek gibi pamuklu dokumalar yoğun biçimde üretilmekteydi. Bu merkezler içerisinde Tire de ürün çeşitliliği konusunda ön sıralarda yer almaktaydı⁷. Kentin bu dokuma geleneğini

⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 262-264.

⁵ BOA, *AE.SABH.I*, nr. 350/24525 (15 Şaban 1195/6 Ağustos 1781).

⁶ Feridun M. Emecen, "Cullâh", *DİA*, C. 8, 1993, s. 84.

⁷ Yılmaz, "Batı Anadolu'da Tekstil Endüstrisi", s. 260.

yüzyıllar boyu sürdürdüğü görülmektedir⁸. 18. yüzyıla ait resmi vesikalarda Tire’de çulhalar tarafından dokunan ve vergiye tabi olan kumaşlar arasında beyaz ve elvan bogasi, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe, kirpas-ı keten, dimi, alaca, mûmî, kuşak, peştamal, peşkir, beledi döşek ve yastık, havlu makraması, abdest makraması, hamam gömleği ve döşemesi ile Manda Gömü makraması gibi ürünler bulunmaktadır⁹. 1763 yılında İzmir Limanı’ndan Avrupa’ya ihraç edilen mallar arasında özellikle Manisa ve Tire’ye mahsus dimi ve alacalar göze çarpmaktadır¹⁰.

Bu noktada, yukarıda zikredilen ürün çeşitlerinin bir kısmının ayrı hırfetler tarafından imal edildiği düşünüldüğünde, kentte dokumayla uğraşan çok sayıda esnaf grubunun olduğu da ortaya çıkmaktadır. Öte yandan dokuma endüstrisinin birbirine bağlı halkalarını oluşturan iplikçi, çulha, bezzaz ve boyacı esnaflarını da bu sektöre dâhil etmek gerekir. Zira bunların arasında üretim zincirinin devamlılığını sağlayan ayrılmaz bir bağ ve etkileşim olduğu açıktır.

Şehirdeki ticari yapıların sayısı da 16. asırda dokuma alanında görülen hareketliliği ve ticari canlılığı teyit etmektedir. Nitekim Tireli esnafların faaliyet gösterdikleri çarşı ve pazarların bu dönemdeki sayısı otuzdan fazlaydı¹¹. Tire’nin 17. yüzyıldaki ticari hayatına ilişkin gözlemlerini aktaran Evliya Çelebi de kentte bir bezzazistan ve bir kazzazhânenin varlığından bahseder¹². Şehirdeki dokumacı esnafının başlıca ihtiyaç maddesi olan ipliklerin ne şekilde temin edildiğine ilişkin yeterli bilgiye sahip olunamamakla birlikte, Manisa gibi yakın bölgelerdeki örnekler dikkate alındığında, esnafın ihtiyaç duyduğu ipliklerin bir kısmının geleneksel ev içi üretim yoluyla elde edildiği tahmin olunabilir¹³. Aynı konuyla irtibatlı olarak, daha 16. yüzyılda Tireli çulhaların işleyecekleri pamuk ipliğini bazı vurguncuların Venedik ve İspanya’ya satmalarının, esnafın iplik konusunda sıkıntı çekmesine neden olduğu görülmektedir¹⁴.

⁸ 20. yüzyılın ilk yarısında dahi Tire’de yüzlerce beledi dokuma tezgâhi çalışır vaziyette idi. Bk. Gündüz Artan, “Tire’de Dokumacılık ve Nalıcılık”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. 8, Sayı 177 (Nisan 1964), s. 3367.

⁹ BOA, *AE.S.AMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714); BOA, *C.ML*, nr. 703/28723 (2 Za 1145/16 Nisan 1733).

¹⁰ Halil Sahillioğlu, “1763’de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 8 (1968), s. 55-56.

¹¹ Zekai Mete, “Tire”, *DİA*, C. 41 (2012), s. 196.

¹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff, I. Kitap, İstanbul 2005, s. 83-84.

¹³ Örneğin Manisa esnafının ihtiyaç duyduğu pamuk iplikleri, haftanın belirli günlerinde kurulan İplik Pazarı’nda satılmaktaydı. Pazara getirilen iplikler ya Yunddağı köylülerinin ya da şehirdeki kadınların kendi evlerinde ürettikleri ipliklerden oluşuyordu. Bunun için bk. Mikail Acıpnar-Özer Küpeli, “Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı”, *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarifi-Kültürü-Ekonomisi*, (ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar), C. I, Manisa 2018, s. 539-556.

¹⁴ 26 Muharrem 988 (13 Mart 1580) tarihli hüküm için bk. BOA, *MD 39*, s. 253/494.

Bahsi geçen bilgiler kentteki kazzaz ve çulha taifelerinin varlığını kanıtlarken, başkente yansıyan bir dava sayesinde¹⁵, Tire’de lonca sistemi çevresinde teşkilatlanmış birkaç esnaf grubu daha tespit edilebilmektedir. 1726 yılında görülen davaya ilişkin bir mahkeme kaydı, gerek esnaf grupları gerekse örgütlenmeleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Müddeilerden birisi, beledi yastık ve döşek dokuyan “*beledîci tâîfesi*” diğeri ise alaca dokuyan “*alacacı tâîfesi*”dir. Davanın şahitleri ise bezzazlardır. Osmanlı dönemi klasik esnaf teşkilatlanması gereğince, her bir esnaf grubu kendilerine mahsus alanda faaliyette bulunabilir, bu alanın dışına çıkarak diğer esnafın faaliyet sahalarında mesaide bulunamazdı. Tireli beledici ve alacacı esnafının İstanbul’a kadar uzayan anlaşmazlıkları da işte bu noktaya ilgilidir. Dokudukları yastık ve döşeklerin ticaretinde sıkıntılar yaşayan beledici esnafının bir süreden beri alaca dokumaya başlamaları, esnaf gruplarının anlaşmazlığına neden olmuştur. İstanbul’da görülen dava neticesinde, her bir taifenin çalışma alanlarını belirleyen eski nizamları çerçevesinde üretime devam etmelerine karar verilmiştir.

Hirfetin davada adı geçen kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyar gibi önde gelen görevlilerinin yanı sıra davaya şahit olarak katılan on beş kişilik bezzaz taifesinin bütün üyelerinin de Müslümanlardan oluştuğunu belirtmekte fayda vardır. 16. yüzyıla ait kayıtlarda, kentte kumaş ve kaftan diktirip satma işinin Tire Müslümanlarının sanatı olduğuna yönelik ifadeler¹⁶, Tireli dokumacıların başka bir özelliğine de vurgu yapmaktadır.

Dokuma endüstrisinin en önemli kollarından biri de şüphesiz boyama sektörüdür. Yukarıda vurgulandığı üzere, sektörün hammaddesi olan ipliklerin veya dokuması biten kumaşların boyanması, dokumacılığın en önemli aşamalardan biridir. Anadolu’nun benzer üretim merkezlerinin birçoğunda boyacı esnafının ve boyahanelerin mevcudiyeti bilinmektedir. Tire’de üretilen kumaşlar da muhtemelen yine şehirdeki boyahane boyanıyordu. Boyahane hakkındaki ilk bilgilere 16. yüzyılda rastlanmaktadır. Buna göre, 1529 yılında mukataa ile işletilen Tire boyahanesinin mukataa bedeli 2.067 akçe gibi oldukça düşük bir meblağa tekabül etmektedir¹⁷. Ancak aynı tarihlerde bölgenin en önemli idari ve iktisadi merkezlerinden biri durumundaki Manisa’da dahi bir boyahanenin bulunmadığı, boyama işinin ise şehrin farklı kesimlerinde meskûn boyacı esnafı¹⁸ tarafından yapıldığı dikkate alındığında, Tire’de bir boyahanenin bulunması önemli bir ayrıntıdır. Öte yandan şehirdeki boyama işlemlerinin sadece boyahane yapılmadığı, boyacı esnafına mahsus müstakil dükkânlarda da boyama işleminin yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Görünüşe göre, asıl gelişimini müteakip

¹⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (Haz. Fuat Recep vd.), İstanbul 2010, v. 25a-2.

¹⁶ 15 R. 990 (9 Mayıs 1582) tarihli hüküm için bk. BOA, MD 47, s. 101/259.

¹⁷ Gülay Belen, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015, s. 228.

¹⁸ Acıpınar-Küpeli, “Manisa Boyacı Esnafı”, s. 542.

yüzyılda kazanan Tire boyahanesinin sadece Tire'ye değil Tire çevresine de hizmet sunan bir konuma ulaştığını gösteren kayıtlar bulunmaktadır¹⁹. Söz konusu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla, erken dönemlerden itibaren Denizli, Hamid, Buldan ve Manisa gibi merkezlerde dokunan bogasilerin tacirler tarafından Tire'deki boyahaneye getirilerek burada boyatılması zarurıydı. Mevcut uygulamanın daha ziyade mukataa yoluyla işletilen boyahane gelirlerinin korunmasıyla ilgili olması da kuvvetle muhtemeldir.

Oldukça eskiye dayandığı vurgulanan ve genellikle riayet edilen bu düzenin zaman zaman aksadığı da anlaşılmaktadır. Özellikle Buldan ve diğer kentlerde meskûn boyacıların Tire'deki boyahane esnafının tekelinde bulunan boyama işini kaçak şekilde yaptıktan sonra boyanan kumaşları Tire pazarına getirdikleri ve tüccarlara boyanmış halde sattıkları da oluyordu²⁰. Ancak civardaki bogasilerin yalnızca Tire merkezde boyanabildiğine ilişkin bu bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü aynı tarihlerde Manisa şehir merkezinde dokunan kumaş veya ipliklerin boyanmasını şehirdeki üç farklı boyacı esnafının üstlendiğini göz önüne alacak olursak, bogasi boyama yasağının Manisa'nın merkezinden ziyade kırsal kesimini bağladığı sonucuna ulaşmak makul görünüyor. Bununla birlikte, Tire boyahanesinin 19. yüzyılda hâlâ çalışır vaziyette olduğu anlaşılmaktadır²¹. Bu bilgi aynı tarihlerde Tire'nin sadece bir dokuma ve boyama merkezi olmadığını, aksine civarda üretilen tekstil mamullerinin ticareti için de canlı bir bölgesel pazara dönüştüğünü göstermektedir.

Tire Damga Mukataası

Damga resmi “*ticarete konu olan mamul maddelerden alınan bir vergi*”²² türüdür. Devletin Tire'den tahsil ettiği en kayda değer vergilerin başında, dokunan kumaşlar üzerinden aldığı damga resmi gelmekte, bunu kahve ve duhan resimleri izlemektedir. Çulhalar tarafından dokunan bezler, boyandıktan sonra bezzazlar tarafından satılırdı. Damga resmi, satışa hazır hale getirilmiş kumaşların görevliler tarafından damgalanması suretiyle tahsil edilirdi²³. Damgalanması için damgahânelere veya damga odalarına getirilen kumaşların tartılmasından sonra miktarları vukıyye²⁴ veya tane hesabı üzerinden belirlenir, damga vergisi tahsil edildikten sonra da damga emini tarafından damgalanırdı²⁵. Devletin kaçak üretimi

¹⁹ Evail-i Şaban 1089 (18-27 Eylül 1678) tarihli hüküm için bk. BOA, MD 96, s. 127/639.

²⁰ *Gös.yer*

²¹ BOA, ŞD, nr. 1380/23 (19 Za 1299/2 Ekim 1882).

²² Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s. 163.

²³ Örnek bir belge için bk. *Manisa Şer'iyye Sicili* 125, s. 35/2, [bundan sonra MŞS]; Bezler boyanmadan önce damgalandığında, damgaların boyama esnasında bozuldukları anlaşılmaktadır. Bu gibi durumlarda damga eminleri tekrar vergi talep edebilmekteydiler. Bununla ilgili bir dava için bk. MŞS. 139, s. 206/1.

²⁴ Yaklaşık 1.280-1.300 grama karşılık gelen bir ölçü birimidir.

²⁵ Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet*, s. 269.

ve vergi kaçırılmasını önlemek amacıyla tatbik ettiği bu sistem damga eminleri tarafından uygulanırdı. Osmanlılarda yaygın olarak kullanılan mukataa sistemi bu damga resimlerini de kapsıyordu ve mültezimler damga vergisi tahsilini damga eminleri marifetiyle gerçekleştiriyorlardı.

Başka bir vesileyle kaleme aldığı yazısında Feridun Emecen, tarih vermeksizin, Tireli çulhaların damga vergisinden muaf tutulduklarını söylemektedir²⁶. Söz konusu vergi muafiyetinin 17. yüzyıla kadar gittiği anlaşılmaktadır. Tireli çulhalar 1660 yılından önce havâss-ı hümâyûn reayası oldukları gerekçesiyle damga vergisini ödemeyi reddetmişler, bir yolunu bularak almayı başardıkları ferman sayesinde de bu muafiyetlerini uzun süre korumuşlardır. Fakat daha sonra mültezimlerin itirazları sonucu bu vergiyi vermekle yükümlü tutulmuşlarsa da zaman zaman bunların edasına da riayet etmemişlerdir. Hatta bu konuda çeşitli uyarılara rağmen, Tireli çulhalar bir kez daha usulsüz yollardan temin ettikleri fermana istinaden vergi vermek istemedikleri için söz konusu problemin 18. yüzyılın başlarına kadar devam ettiği görülüyor²⁷. Şu halde Emecen'in bahsettiği muafiyet aslında bazı çulhaların usulsüz yollardan elde ettikleri bir ayrıcalık olup, bu ayrıcalık aynı zamanda Tire'de dokunan ürünlerin tümünü değil sadece birkaçını kapsıyordu.

Bahsi geçen ferman suretine göre²⁸, 17. yüzyılda Saruhan, Aydın, Sığla ve Mentеше sancakları dâhilindeki “*tabmis-i kahve, resm-i duhan ve damga-yı bogasi mukataası*” tek kalemde iltizama verilmekteydi. Her ne kadar doğrudan atıf yapmıyor olsa da, gerek Tireli çulhaların vergi vermekten kaçındıklarını belirten 1660 tarihli mahkeme kaydının başka bir vesikayla içerik açısından benzerlik göstermesi gerekse damga vergisi tahsil edilen pamuklu bez, keten bezi, beledi yastık, döşek, Tire makraması, peşkir ve hamam gömleği gibi mamul metanın varlığı, Tire'nin de bu mukataaya dâhil olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Tire damgası ve tevâbi'i mukataasının çok erken tarihlerden itibaren iltizama verildiği düşünülebilir²⁹.

Damga resminin tahsiliyle ilgili sorunlar bir yana, Tire bogasi damgası mukataası genellikle kahve tahmisi ile birlikte iltizama verilmiş ve bunlar bazı vesikalarda “*damga-yı bogasi-yi Tire*” bazılarında ise sadece “*Tire damgası ve tevâbi'i mukataası*” olarak kaydedilmiştir. Sonraki yıllarda ise resm-i duhan kaleminin de mukataaya eklendiği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten mukataanın yalnızca Tire kaza

²⁶ Emecen, “Cullâh”, s. 84.

²⁷ Tire damga emini Muhammed Bey, Tireli çulhaların söz konusu muafiyet fermanını dönemin Şeyhülislam'ı vasıtasıyla elde ettiklerini, buna yerel idarecilerin de alet olduklarını iddia etmektedir. [Bu iddia ve diğer bilgiler için bk. BOA, *AE.S.AMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714)]. 1660 yılında bu soruna ilişkin Aydın, Mentеше, Sığla ve Saruhan sancaklarındaki kadıllıklara ve bir sureti de Manisa Kadısına gönderilen ferman sureti için ayrıca bk. *MŞS 119*, s. 371/2 ve 3.

²⁸ *Gös.yer*

²⁹ BOA, *AE.S.AMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714); BOA, *C.ML*, nr. 703/28723 (2 Za 1145/16 Nisan 1733).

merkezini kapsamadığını; Bayındır, Birgi, Balyanbolu ve Manda Gümü gibi dokumacılıkta öne çıkan diğer bazı yerleşim birimlerinin de bu mukataaya dâhil edildiğini belirtmek gerekir³⁰.

Tire damga mukataasının tam olarak hangi tarihten itibaren iltizama verilmeye başlandığı tespit edilemese de, “*damga-yı bogasi ve tahmis-i kahve mukataası*” olarak teşkil edilen Tire’deki bu vergi kaynağının, 17. yüzyılın sonlarında mali bir birim şeklinde ve miri mukataaların iltizam bedellerinin devlet adına toplanarak hazineye teslimini sağlamak için oluşturulan Aydın Muhassıllığına³¹ bağlı bir kalem olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan malikâne olarak tasarruf edilmesine ilişkin en erken tarihli vesikaya göre, 1702 yılında Aydın Sancağı dâhilindeki “*tahmis-i kahve rüsum-ı duban ve damga-yı bogasi-yi elvan*” mukataalarının Vezir Abdullah Paşa’nın hasları arasında olduğu görülmektedir³². Yine aynı yıl, Menteşe ve Sığla sancaklarının damga resimleri, Tire damga mukataasının da bağlı bulunduğu Aydın Sancağı ile birlikte ve tek bir kalem halinde malikâne suretiyle işletilmek üzere mültezimlere ihale olunmuştur. Bu tarihte üç sancaktan müteşekkil damga mukataası Hacı Abdullah isimli mültezimin uhdesindedir³³.

Hacı Abdullah 1702’de üç sancağın damga mukataasını 7 yük 20.000 akçe mal karşılığında iltizam ederken, onun ölümü üzerine iltizamı 1714 yılında 7.000 akçe zam ile El-hac Abdullah deruhte etmiştir. Bu tarihte kahve ve duhan mukataalarıyla birlikte iltizama verilen Tire bogasi damgasının iltizam bedeli 163.000 akçedir³⁴. 1718-1719 yıllarına ait muhasebe kaydına göre, Tire bogasi damgası ve kahve tahmisi mukataası gelirleri 196.950 akçedir. Aynı kayıta Menteşe Sancağına ait bogasi damgası ve kahve tahmisi mukataası gelirlerinin 151.000 akçe olduğu dikkate alınır, daha küçük bir bölgeyi kapsamasına rağmen Tire’den elde edilen resimlerin önemli bir meblağa tekabül ettiği ortadadır³⁵. Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra, 1727’de, “*Tire ve Bayındır ve tevâbi’i damga-yı bogasi ve tahmis-i kahve ve rüsum-ı dubân mukataası*” 1714 yılındaki değeri olan 163.000 akçe mal ile bir başkasına iltizam edilmiştir³⁶.

³⁰ BOA, *MAD 203*, v.10b.

³¹ Telci bu üniteyi şöyle tarif eder: “*Aydın muhassıllığı, öncesinde var olan muhassıl-ı emvâller ile XIX. yüzyılda oluşturulan muhassıllıklardan farklı olarak, XVII. yüzyıl sonlarında teşekkül eden, siyasi coğrafyadan bağımsız, mâli bir coğrafyayı içeren, bu coğrafya üzerindeki miri mukataaların idaresi ve tahsilâtı amacıyla oluşturulan, malikâne olarak, devletin batırı sayılır kuvvet ve kudrete sahip paşalarına verilen bir mâli üniteyi tanımlamaktadır. Osmanlı belgeleri bu ünitenin başında bulunan kişiyi zaman zaman Aydın Muhassıl, zaman zaman da Aydın vâlisi olarak ifade eder.*” (Cahit Telci, “Muhassılın Serveti: Aydın Muhassıl Abdülbaki Paşa’nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI/2 (2011), s. 552.)

³² BOA, *C.ML*, nr. 209/8636 (16 C 1118/25 Eylül 1706).

³³ BOA, *AE.SAMD.III*, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714).

³⁴ *Gös.yer*

³⁵ Cahit Telci, “Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 21/1 (2006), s. 142, 150.

³⁶ BOA, *MAD 203*, v.10b.

Mukataaya tütün resminin de eklenmiş olmasına rağmen, yaklaşık on sene zarfında mukataanın gelirlerinde önemli bir değişiklik yaşanmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda iltizam gelirleri arasında mukataaya dâhil olan kalemlerden hangisinin ne kadar paya sahip olduğunu tespit etmek zordur. Malikâne tevcihiyle birlikte El-hac Mustafa Ağa'nın iltizamında olan mukataanın hazineye ödenen iltizam bedeli 1781 yılında bir miktar artışla 171.283 akçe olmuştur³⁷. Bundan yaklaşık on yıl sonra Mustafa Ağa'nın ölümü üzerine mukataanın muaccesi ile birlikte iki buçuk yıl için 3.150 kuruş mukabelesinde, III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'a malikâne olarak kaydedilmek istendiği anlaşılmaktadır³⁸. İki buçuk yıl için kuruş olarak teklif edilen iltizam bedelinin yaklaşık 151.000 akçeye karşılık geldiği kabul edilirse³⁹, Tire damga mukataasının değerinin 18. asır boyunca çok fazla değişmediği görülür.

Mahdut sayıdaki örnekler hariç tutulmak kaydıyla, devletin 1715 yılında belirli gerekçelerle lağvettiği malikâneler arasında Batı Anadolu bölgesindeki bazı damga mukataaları da yer alıyordu. 1716 yılında emanetle idare olunması kararlaştırılan mukataalardan Saruhan damga mukataasının yıllık vergisi 75.000, Nazilli damga mukataasının 142.540 ve İzmir damga mukataasının ise 180.000 akçeye tekabül ediyordu⁴⁰. Tire'ye yakın merkezlerle ilgili hemen hemen Tire'ninkilerle aynı tarihlere ait bu tutarların yanında iltizam bedellerinin olmaması, bize Tire'yle ilgili nispi de olsa bir mukayese yapma ve bölgenin dokuma sektöründeki üretim hacmi hakkında bir çıkarımda bulunma imkânı sunmamaktadır.

Öte yandan 1762 yılında, Batı Anadolu bölgesinin önemli bir ticaret ve üretim merkezi olan ve malikâneyle işletilen “*Manisa kazâsı ve tevâbi'i bogası damgası, kabve tahmisi ve duhan resmi*” mukataasının iltizam bedeli yıllık 217.490 akçeydi⁴¹. Tire mukataasının buna yakın tarihlerde 171.283 akçelik bir bedelle iltizama verildiği dikkate alınınca, Tire damga mukataasının bölgenin önde gelen gelir kaynakları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Mukataa içerisinde yer alan kahve ve duhan resimlerinin mukataa bedelinin toplamı içindeki oranına ilişkin her hangi bir kayda rastlanmasa da, bogası mukataasına kıyasla diğerlerinin toplam miktar içinde çok daha düşük bir orana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu çıkarımlar her ne kadar birden fazla kalemi içeren bir mukataanın iltizam bedeline dayanıyor olsa da, mevcut durumun her halükarda Tire'deki dokuma sektörünün önemini ortaya koyduğu açıktır.

Damga Ücretleri

³⁷ BOA, *AE.SABHI*, nr. 350/24525 (15 Şaban 1195/6 Ağustos 1781).

³⁸ BOA, *HAT*, nr. 182/8334 (29 Zilhicce 1206/18 Ağustos 1792).

³⁹ Hesaplama 1 kuruş 120 akçe kabul edilmiştir. Bu değer için bk. Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA*, C. 26 (2002), s. 458.

⁴⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2009, s. 109.

⁴¹ *MŞS 213*, s. 91.

Tire damga mukataası ile ilgili kayıtlarda, kaza merkezi ve ona bağlı üretim merkezlerinde damgaya gelen pamuklu dokumalardan alınacak vergiler de tafsilatıyla belirtilmiştir. Tire ve tevâbi'i mukataasına bağlı merkezlerde dokunan kumaşların, Manda Gümü hariç, Tire'deki damgahanede damgalandıkları anlaşılmaktadır. Manda Gümü dokumacıları ise ürünlerini yine burada bulunan damgahanede damgalatmaktaydılar⁴². 17 yüzyılda ve müteakip yüzyılın ilk yarısında damgahaneye getirilen beyaz ve elvan bogasiler, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe ve satmak için dokudukları kirpas-ı keten, dimi, alaca ve kuşağın her on zirândan iki akçe, beş zirândan ise bir akçe; beyaz ve elvan peşkirin her bir tanesinden üç akçe, beledi döşeğın her bir tanesinden iki akçe, beledi yastuğın her bir tanesinden bir akçe, havlu makramasının çiftinden bir akçe, peştamalın çiftinden iki, hamam gömleği ve döşemesinden ise bir akçe damga resmi tahsil ediliyordu⁴³.

Öte yandan, daha önce tafsilatıyla ele alındığı üzere, 1660 yılı civarında Tireli dokumacılar bunlardan peştamal, döşeme, hamam gömleği, keten bezi ve abdest makramasından damga resmi alınmaması için bazı girişimlerde bulunmuşlardı. Buna karşılık 1733 yılında beyaz ve elvan bogasi, Çine tülbendi, astar, kirpas-ı penbe, alaca ve kuşağın her on zirândan ikişer akçe; peşkirin tanesinden üç akçe, beledi döşeğın her bir tanesinden ikişer akçe, beledi yastuğın tanesinden bir akçe, havlu makramasının çiftinden bir akçe, peştamalın çiftinden iki akçe ve hamam gömleği ve döşemesinden bir akçe damga vergisi alınıyordu⁴⁴. Manisa mahkemesi kayıtları arasında yer alan mezkûr ferman suretinde⁴⁵ ise, Batı Anadolu bölgesindeki hemen bütün damga mukataalarının; pamuk ve keten bezlerinin her on zirândan⁴⁶ ikişer akçe, beledi yastuğın her bir çiftinden birer akçe, elvan ve beyaz peşkirin tanesinden ikişer akçe, Tire makramasının çiftinden ikişer akçe ve döşemenin çiftinden ikişer akçe alınmak şartıyla iltizama verildiği belirtilmiştir. Tire'de dokunan ürünlerden alınan damga vergilerinin oranlarında 1780'lerde de bir değişiklik yaşanmamıştır⁴⁷.

Sonuç

18. yüzyılın ilk yarısı boyunca neredeyse tüm Osmanlı sanayisinde yaşanan büyümede en gözle görülür üretim artışının dokuma alanında ve buna bağlı endüstri kollarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. İmparatorluğun belli başlı dokuma merkezlerinde yaşanan bu durum⁴⁸, Batı Anadolu şehirlerinde de görülmüş ve bölgedeki pamuk istihsalıyla paralellik arz etmiştir. Ancak mevcut veriler bu iktisadi büyümenin bölgenin önde gelen dokuma merkezi olan Tire'de ne şekilde tezahür

⁴² BOA, MAD 203, v.10b.

⁴³ BOA, AE.SAMD.III, nr. 15/1385 (17 Receb 1126/29 Temmuz 1714); BOA, MAD 203, v.10b.

⁴⁴ BOA, C.ML, nr. 703/28723 (2 Za 1145/16 Nisan 1733).

⁴⁵ MŞS 119, s. 371/2 ve 3.

⁴⁶ Kumaş ölçümünde kullanılan 68 cm. uzunluğunda bir ölçü birimidir.

⁴⁷ BOA, AE.SABHI, nr. 350/24525 (15 Şaban 1195/6 Ağustos 1781).

⁴⁸ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 209-222.

ettiğine ilişkin sarıh çıkarımlar yapılmasına imkân vermemektedir. Birçok akademik çalışmanın ve Tire'yle ilgili az sayıdaki arşiv belgesinin satır aralarında, kenttin dokuma sektörünün gelişmişliğine atf yapan bilgilerin şimdiye kadar tafsilatlı bir şekilde ele alınmaması şaşırtıcı gibi görünse de, bu çalışma esnasında konuya ilişkin arşiv kaynaklarının gerçeğe de ne kadar sınırlı olduğu anlaşılmuştur.

Sayılarının azlığına rağmen konu hakkında yine de kıymetli bilgiler içeren resmi kayıtlar, Tire'nin dokuma endüstrisi ve bilhassa şehirde üretimi yapılan kumaş türlerinin zenginliği konusunda daha tatmin edici bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan 17. yüzyılda olgunluk seviyesine ulaştığı anlaşılan Tire dokuma sanayiinin gelişim süreci, aynı asırda mukataa ve müteakip asırda ise malikâne-mukataa suretiyle dâhil olduğu mali uygulamalar sayesinde daha açık ve ayrıntılı bir şekilde takip edilebilmektedir. 18. yüzyılda bölgede mevcut olan diğer damga mukataalarıyla mukayese edildiğinde, görece bir üstünlüğe sahip olan kenttin mevcut üretim yapısını ve kapasitesini yüzyılın sonlarına kadar muhafaza ettiği anlaşılıyor.

Ağırlıklı olarak Müslüman reayadan oluştuğu görülen Tireli dokumacı esnafı hakkında çok az bilginin olması, bunların üretim organizasyonları ve bağlantıları hakkında kapsamlı yorumlarda bulunmayı mümkün kılmamaktadır. Diğer yandan 18. yüzyılda belli başlı merkezlere ait mahkeme kayıtları ve diğer arşiv kaynaklarında sık sık Tire işi dokumalardan söz edilmesi, bu dokumaların üretimindeki sürekliliği ve ticari dolaşım sahasının genişliğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar kaynaklar şehre erken tarihlerden itibaren Avrupalı tüccarların uğradığını veya İzmir Limanı üzerinden bazı Tire dokumalarının ihraç edildiğini söyleseler de, bu kısıtlı bilgiler Tire dokumalarının ihracat hacminin tespit edilmesine imkân vermiyor. Bu bakımdan kentte çoğunlukla iç pazara hitap eden bir üretim endüstrisinin var olduğu söylenebilir. Nitekim Tire'ye yakın diğer önemli üretim merkezleri olan Nazilli ve Kuyucak başta olmak üzere, Aydın Sancağı dâhilindeki birçok kirpas dokumacısının, mallarını satmak üzere Denizli ve Buldan pazarlarına götürdüğü görülmektedir⁴⁹. Bu bakımdan Tire dokumalarının da benzer bir dolaşım sahasına sahip olduğu kabul edilebilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi (AE): SABH.I: 350/24525; SAMD.III: 15/1385

Cevdet Maliye (C.ML): 209/8636; 703/28723

Hatt-ı Hümayûn (HAT): 182/8334

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 203

Mühimme Defterleri (MD): 39, 47, 96

Şurâ-yı Devlet (ŞD): 1380/23

⁴⁹ BOA, MAD 203, v.44b.

Şer'iyce Sicilleri (BOA)

Manisa Şer'iyce Sicilleri: 119, 125, 139, 213.

İstanbul Şer'iyce Sicilleri: *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (Haz. Fuat Recep vd.), İstanbul 2010.

Kaynak Eserler

Evlıya Çelebi, *Evlıya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff, I. Kitap, İstanbul 2005.

Telif Eserler

Acıpnar, Mikail - Çanlı, İrem, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği", *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri*, (ed. Menekşe Suzan Teker), Antalya 2017, s. 152-162.

Acıpnar, Mikail - Küpeli, Özer, "Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı", *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, (ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar), C. I, Manisa 2018, s. 539-556.

Artan, Gündüz, "Tire'de Dokumacılık ve Nalıcılık", *Türk Folklor Araştırmaları*, C. 8, Sayı 177 (Nisan 1964), s. 3367.

Belen, Gülay, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2015.

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

_____, "Cullâh", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 83-84.

Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

Mete, Zekai, "Tire", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 195-197.

Pamuk, Şevket, "Kuruş", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul 2002, s. 458-459.

Sahillioğlu, Halil, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı 8 (1968), s. 53-57.

Telci, Cahit, "Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassılığ", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXI/1 (2006), s. 135-156.

_____, "Muhassılın Serveti: Aydın Muhassılı Abdülbaki Paşa'nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI/2 (2011), s. 551-576.

Yılmaz, Scrap, "Osmanlı Devrinde Batı Anadolu'da Tekstil Endüstrisinin Gelişimi", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri (İzmir 8-10 Nisan 1999)*, Haz. Turan Gökçe, İzmir 2000, s. 257-193.

ERKEN MODERN MANİSA'DA PRESTİJ, STATÜ VE SERVET ARASINDA MİHR (1700-1819)*

[Mahmut Tat**]

Öz

Çalışma 1700-1819 döneminde tereke kayıtlarından yola çıkılarak mihr bedelinin kadın ve erkek terekelerindeki konumunu ve süreç içerisindeki devamlılıklarını, kırılmalarını ve dönüşümü anlamlandırmak için kaleme alınmıştır. Çalışmanın temel soruları ele alınan dönem içerisinde kişilerin mihr ödeme ya da alma tutumlarındaki değişiklikler, zenginlik grupları arasındaki servet-mihr oranları ve bu oranları süreç içerisindeki seyri, mihrin hukuki anlamlarından ziyade kişilerin pratik yaşamındaki yeri, statü sahipliğinin alınan veya ödenen mihrleri etkileyip etkilemediğidir. Bu soruları cevaplayabilmek adına söz konusu süreçteki Manisa mahkeme kayıt defterleri taranarak ortaya çıkarılan 3820 tereke kaydı çalışmanın temel kaynak grubunu oluşturmuştur. Bu kayıtlar üzerinden de kişilerin servetleri nominal rakamlardan reel rakamlara dönüştürülerek süreç boyunca yaşanan değişimin daha net bir şekilde görülebilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Manisa, Servet, Mihr, 18. Yüzyıl

Mahr: Prestige, Status and Wealth in Early Modern Manisa (1700-1819)

Abstract

Based on the probate records of the period 1700-1819, the study aims to contextualize the social meanings of mahr in Manisa as well as their continuity and transformation. The study thus examines the changes in the payment or acquisition of mahr and the wealth/mahr ratio to reveal its economic importance for different wealth groups. By focusing on the changes in this ratio rather than the legal functioning of dowry, it also scrutinizes the importance of dowries in the daily-life of Manisa and whether status affected the amount of paid or received mahr. 3.820 probate inventories retrieved from Manisa court registers are the main sources of the study. By utilizing these records, it also converts nominal values of individual

* Doktora öğrencimiz olan Mahmut Tat'ın *Şer'iye Sicillerine Göre Manisa'da Sosyal Değişim ve Evlilik Kalıpları (1710-1750)* [İzmir 2017] başlıklı Yüksek Lisans Tezinden ürettiği bu çalışması hakemler tarafından okunmuş ve bir kısım revizyonla beraber yayınlanabilir kararı verilmiştir. Kendisinin bu süreçte vefatı dolayısıyla makale üzerinde bazı düzeltmeler editöryal olarak yapılmıştır.

** Doktora Öğrencisi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD*, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, mahmut.tat@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0001-7122-6451

wealth and mahr into the real ones and thus aims to underline, once again, their transformation in the period under study.

Keywords: Manisa, Wealth, Mahr, 18th Century

Giriş

Erken Modern Osmanlı dünyasına dair en önemli tartışmalarından birisi şüphesiz kriz ve dönüşümdür. Kriz ve dönüşüm tartışması bir anlamda erken modernlikten moderniteye geçişi anlaşılabilir kılmak gayesi gütmektedir. Bu alanda kaleme alınmış son derece önemli eserler bulunmakla birlikte¹, iki temel nokta genellikle göz ardı edilmektedir. Bunlardan birincisi kriz ve dönüşümün taşradaki yansımalarıdır. İkincisi ise erken modernlikten moderniteye geçişin çeşitli toplumsal katmanlarda ne şekilde tecessüm ettiği. Jan de Vries, Jan Luiten van Zanden ve Tine de Moor'un çalışmalarının gösterdiği üzere erken modernlikten moderniteye geçiş yalnızca devletin genişlemesi, kapitalizmin hızlanması, parasallaşma ve ticarileşme ekseninde ilerlememiştir.² Bu faktörlerin yanı sıra statüye, ekonomik sınıf davranışlarına, farklı toplumsal sektörlerin ekonomik yapılarına, demografik yapıya ve evlilik kalıplarına da önem atfedilmiştir. Bu noktada toplumun en küçük birimini yansıtan ailenin ve ailenin kurulmasının temeli olan evliliğin üzerinde durulması, erken modernlikten moderniteye geçişi anlamlı hale getirebilecek konulardan biri olarak görülmektedir.

Manisa, Osmanlı taşrasındaki dönüşüm sürecinin izlenebilmesi açısından araştırmacılara geniş olanaklar sunmaktadır. Söz konusu imkânların en başında da kesintisiz bir şekilde devam eden mahkeme kayıtları gelmektedir. Manisa'ya ait mahkeme kayıtlarının uzun dönemli kullanılması Osmanlı taşrasındaki kırılmaların ve devamlılıklarının görülebilmesi açısından son derece kıymetlidir. Bu çalışmada da mahkeme kayıtları kullanılarak, evliliğin yahut nikâhın şartı olmamakla birlikte gerekliliği olan³ mihr bedelinin üzerinde durularak 1700-1819 sürecinde mihrin dinamik yapısı incelenecek, hukuki anlamlarının pratikte yaşamdaki karşılıkları gözlemlenmeye çalışılacak, zenginlik gruplarına göre değişiminin ve süreç içerisindeki dönüşümünün anlamlandırılmasına çaba harcanacaktır.

¹ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire Political and Social Transformation in the Modern World*, New York: Cambridge University Press, 2010. Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of Modern State The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York: SUNY, 1992.

² Jan de Vries, "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *The Journal of Economic History*, Cilt 54, Sayı 2, (1994), Tine de Moor-Jan Luiten Van Zanden, "Girl Power; the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period", *Economic History Review*, Cilt 63, Sayı 1, 2009.

³ Hüseyin Nejdet Ertuğ, "Şeriyye Sicillerine Göre Hicri 1137 (1724-1725) Senesi İstanbul'unda Osmanlı Ailesinin Evlenme ve Boşanma Verilerine Göre İncelenmesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, (2015), s. 83.

Mihr, İslam hukuku uyarınca erkeğin kadına ödemeyi taahhüt ettiği ve ödemekle mükellef olduğu aynı veya nakdi bedeldir.⁴ Mihr, muaccel, müeccel ve misl olarak üç bölüm halinde terekelere yansımaktadır. 18. yüzyıl Manisa'sı özelinde ise terekelerde rastlanılan mihrlerin çok büyük bir bölümü mihr-i müecceldir. Mihr-i müeccel, ertelenen mihr demektir. Mihr-i muaccel ise peşin verilen mihr ifade etmek için kullanılmaktadır. Mihr-i muaccelin ödeme yükümlülüğü belli bir dönemle kısıtlanırken mihr-i müeccel de böyle bir kısıtlama yoktur.⁵ Belki mihrlerin taşıdığı bu anlamlardan olsa gerek belki de başka nedenlerden dolayı 18. yüzyılda muaccel rakamlarına hemen hemen hiç rastlanılmazken 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren mihr-i muaccelerin terekelere yansımalarında artış görülmüştür. Mihr-i misl ise mihr bedelinin belirlenmediği yahut tartışmalı olduğu noktalarda ortaya çıkan mihrdir. Eşler aralarında bir mihr miktarı belirlemedilerse ya da mihr miktarında anlaşmazlık yaşadıklarında mihr-i misl belirlenmektedir. Mihr-i mislin belirlenmesinde ise kadının geldiği aile yani sosyal statüsü, zekâsı, güzelliği ve bekâreti önem arz etmektedir. Mihr-i misl ile ilgili olarak hem hukuki durumun daha iyi anlaşılabilmesi hem de pratik yaşamdaki karşılığının ne olduğunun görülebilmesi için örnekler verilecektir. Fetva mecmualarından *Fetava-yı Ali Efendi*'de mihr-i misl şu şekilde ele alınmıştır:

"Hind'in mihr-i misli lazım oldukça ne ile ma'lum olur?

El-cevab: Babası canibinden olan nisaya kıyas ile ma'lum olur.

Hind'in mihr-i misli bilinmek lazım olub lakin babası canibinden nisvandan kimesnesi olmasa Hind'in mihr-i misli kime kıyas ile ma'lum olur?

*El-cevab; Ecanibinden Hind'e mümasil olan nisaya kıyas ile ma'lum olur."*⁶

Bu konuda 1650 yılında Manisa mahkemesi kayıtlarına oldukça etkileyici bir örnek kaydedilmiştir. Söz konusu davada davacı taraf Ümmühan bint Ali'dir. Ümmühan'ın eşi Elhac Muslu bin Yusuf vefat etmiştir ve Ümmühan'da eşinin kendisine 10000 akçe (83,33 guruş) mihr-i müeccel ödemekle yükümlü olduğunu ancak vefatı sebebiyle mihrini alamadığını belirtmiştir. Elhac Muslu'nun mallarına tayin edilen vasiye sorulduğunda durumdan haberdar olmadığını mahkemeye iletmiştir. Bu sebeple şahitlere ya da daha doğru bir ifadeyle bilirkişilere başvurulmuştur. Bu kişilere göre ise Ümmühan'ın mihri yaşı, güzelliği, zenginliği ve aklı göz önünde bulundurulduğunda 3000 akçeden (25 guruş) fazla olmamalıdır.⁷

⁴ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 259. Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 103.

⁵ Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *Behcetü'l Fetava*'sında bu konuya yer verilmiştir. *"Hind zevci Zeyd ile beynlerinde nikah kaim iken "zimmeline olan mehr-i müccelimi bana şimdi eda eyle" deyü Zeyd'e cebre kadire olur mu ? el-Cevab: Olmaz."*, Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l Fetava*, (Haz. Süleyman Kayan, Betül Algın, Zeyneb Trabzonlu, Asuman Erkan), İstanbul: Klasik Yayınları, 2011, s. 83.

⁶ Çatalca Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, (Haz. H. Necati Demirtaş), Kubbealtı, 2014, s. 82-83.

⁷ Caner Yılmaz, *H.1060-1061 M. 1650-1651 Tarihli 100 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2005, s. 136. Mahkemenin

Bu örneğin aksine istediği mihr miktarını elde eden kadınlara da rastlamak mümkündür. 17. yüzyılda Antep'te Cemile 100 guruş mihr-i müeccel ve 100 guruş mihr-i muaccel karşılığında Ali ile nikâhlanmıştır. Ancak Cemile kendisine denk olan babası tarafı akrabalarının 200 guruş mihr-i müeccel ve 200 guruş mihr-i muaccel aldıklarını belirterek mihrinin yükseltilmesini talep etmiştir. Mahkeme şahitlerin Cemile'yi onaylaması üzerine Cemile'ye ödenecek mihrin denkleri seviyesine çıkarılması kararını vermiştir.⁸

Mihrin hukuki boyutuna dair tartışmalardan birisi de asgari bir tutarının olup olmadığı ve söz konusu mihr bedelinin neye karşılık olarak ödendiğidir. Mihrin asgari tutarında kesin bir kaide bulunmamaktadır. Mezhepler arasında da farklılıklar vardır. Şafii ve Hanbeli mezheplerinde mihr için bir asgari sınır belirlenmemiştir. Hanefi mezhebine göre en düşük mihr 10 dirhem gümüş iken Maliki mezhebinde bu tutar 3 dirhem gümüşdür.⁹ Mihrin neye karşılık ödendiği ise oldukça tartışmalıdır. Colin Imber'e göre, erkek ödediği mihr yoluyla kadının cinsel uzuvları üzerinde söz sahibi olabilmektedir. Yani erkek mihr yoluyla kadının fercine sahip olmakta, satın almaktadır.¹⁰ Mehmet Akif Aydın ise mihrin satış sözleşmesi hüviyetinde olmadığına vurgu yapmıştır. Aydın'a göre mihr ve satış sözleşmeleri arasındaki en önemli farklılık kabul noktasındadır. Herhangi bir satış işleminde alışveriş konuşulmadan para alıp-verme şeklinde gerçekleşebilirken, nikâhta kabul durumunun belirtilmesi hususundan dolayı bir satış sözleşmesi gibi değerlendirilmemelidir.¹¹ Jülide Akyüz, Imber'in argümanına karşılık mihrin yalnızca cinsellikle ilgisi olması durumunda mihr bedelinin mirasçılara geçemeyeceğini ifade etmektedir.¹² Imber'in öne sürdüğü argümanlara baktığımızda ise mülkiyet ve hırsızlık arasında bağlantı kurmaktadır. Hırsızlık yapan bir kişinin herhangi bir uzvunun kesilebilmesi için yaptığı hırsızlığın en az 10 dirhem olması gerekmektedir. İslam hukukçuları da buradan hareketle bir uzvun değerinin minimum 10 dirhem olduğu çıkarımında bulunmuşlardır. Osmanlı dünyasında egemen mezhebin Hanefi mezhebi olduğu düşünüldüğünde Imber, hırsızlık ve

müracaat ettiği kişilerin ifadesi şu şekildedir; *sinnen ve cemalen ve aklen ve malen mezbur*e Ümmühani batunun emsali-i nisavanın mihr-i müecceli üç bin akçedir. Çalışma boyunca zikr edilecek olan rakamlarda 120 akçe 1 guruş hesabı temel alınmıştır. Bu nokta da MŞS 171:64, MŞS 207:141 örnek olarak verilebilir. Ayrıca 40 pare de 1 guruş olarak hesaplanmıştır. Örnekler ise MŞS 233:123, MŞS 226:88'dir.

⁸ İsmail Kıvrım, "17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, (2011), 371-394.

⁹ Cin, *a.g.e.*, s. 259-260.

¹⁰ Colin Imber, "Women, Marriage, and Property: Mahr in the Behçetü'l Fetâvâ of Yenişehirli Abdullah", ed., Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Brill, Leiden 1997, s. 81-104.

¹¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 13.

¹² Jülide Akyüz, "Evlence Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 37, (2004), s. 221.

mülkiyet arasındaki ilişkiden hareketle mihrin kadının fercine sahip olabilmek için ödenen bir bedel olduğunu öne sürmüştür.¹³ Mihrin ödenmesinin hangi koşullarda zorunluluk arz ettiği tartışılırken Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Behcetül Fetava'sında önemli bir örnekle karşılaşmaktadır. Fetvada sekiz yaşındaki sagire Hind, babası Zeyd tarafından Amr ile evlendirilse, Hind'in cinsel ilişkiye girecek kudreti olmasa ve bundan dolayı da Amr, Hind'i boşasa Hind mihr-i müeccelini alabilir mi sorusu karşımıza çıkmaktadır. Soruya cevaben Hind'in mihr-i müeccelinin yarısını alması gerektiği belirtilmiştir.¹⁴ Mihr bu örnekte de görüldüğü gibi yalnızca cinsel ilişki gerçekleştiği için ödenmesi gereken bir bedel olarak değerlendirilmemelidir ancak cinsel ilişkinin yaşanmasının da mihrin ödenmesi noktasında ne kadar önemli olduğu da hem sorudan hem karşılığında alınan fetvadan anlaşılmaktadır.

Mihr konusu ele alınırken gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da evlilik kalıplarının ne şekilde geliştiğidir. Makalenin başlığında da yer aldığı şekliyle mihrin prestij ifade eden bir unsurdur. Bu yüzdendir ki özellikle Osmanlı toplumunun en zenginlerinin gerçekleştirdiği evliliklerde yüksek miktarlarda mihr bedellerine tesadüf edilmektedir. Erken modern dönemde yapılan evliliklerin -esasinda öncesinde ve sonrasındaki dönemlerde de yapılan evliliklerin- ailelerin zenginliklerini koruma ve geliştirme, bu zenginliğin sonraki nesillere aktarılması, nüfuz alanlarının genişletilmesi gibi düşüncelerle yapıldığı çeşitli yazarlarca savunulmuştur. Beshara Doumani, Nablus'ta tüccar sınıfın kendisine duyulan güveni arttırmak adına seyyid yani peygamber soyundan gelen ya da dini unvanlara sahip kimselerin kızlarıyla evlendiklerini göstermiştir.¹⁵ Benzer şekilde Margaret Meriwether, Halep üzerine kaleme aldığı çalışmasında, bölge elitlerinin merkezi yöneticilerle akrabalık ilişkileri kurarak buldukları çevrede saygınlıklarını ve servetlerini arttırdıklarını ifade etmiştir.¹⁶ Boğaç Ergene, Osmanlı taşrasında Kastamonu'da eş seçimlerini ele aldığı makalesinde sosyal mobilite açısından eş seçimlerinin bireylere ne gibi olanaklar sunduğunu tartışmıştır. Kişileri kullandıkları unvanlar üzerinden toplumsal katmanlara ayıran Ergene, askeri prestijli unvanlara sahip gruplarda endogamik evliliklerin dini prestijli unvanlara sahip gruba göre daha yüksek oranda gerçekleştiğine bulguları arasında yer vermiştir. Kişilerin kullandıkları unvanları değişmez olarak görmek de son derece yanıltıcı olacaktır. Ergene'nin de üzerinde durduğu gibi kişiler aileden gelen unvanları taşıyabildikleri gibi evlilikler yoluyla da unvanlar kazanmışlardır.¹⁷ Bu durumun da gösterdiği üzere

¹³ Imber, *age.*, s. 87-88.

¹⁴ Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcet-ül Fetâvâ*, s. 85.

¹⁵ Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, University of California Press, s. 65-68.

¹⁶ Margaret L. Meriwether, *The Kin Who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770-1840*, University of Texas Press, Austin 1999, s. 140-145.

¹⁷ Boğaç Ergene-Atabey Kaygun, "Spouse Selection and Marital Mobility in the Ottoman Empire: Observations From Eighteenth-Century Kastamonu", *Historical Methods*, Cilt 45, Sayı 1, (2012), s. 3-17.

evliliklerin yukarıda da belirtilen zenginliği koruma-arttırma amacına bir miktar yardımcı olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Ergene'nin bu geçişliliği sağlama noktasında evlilikler gerçekleştirilirken kadınların aldığı, erkeklerin ödediği mihrlere değinmemesi okuyucular için bir şanssızlıktır. Oysaki bireylerin mihrlere üzerinden evliliklerinin prestijlerine sağladıkları katkılar, unvanlarla birlikte kullanıldığında sosyal mobilitenin ne şekilde tezahür ettiği farklı bir gözle görülebilirdi. Bu noktada anılması gereken bir diğer önemli isim ise Judith Tucker'dır. Tucker, evlilik kalıplarının ve ödenen mihrlerin ifade ettikleri anlamların toplumsal ve ekonomik katmanlara göre farklı anlamlar içerdiğini belirtmiştir. Örneğin ikinci evliliklerin prestijli bir durum olmadığını altını çizen Tucker, 1720-1856 döneminde tespit ettiği ikinci evliliğini gerçekleştiren yirmi üç kadından yalnızca ikisinin en üst zenginlik grubuna, on beşinin ise en yoksul gruba dâhil olduğunu söylemektedir. Mihr konusunu da ele alan yazar, mihrlerin yoksul sınıfta bulunan kadınlar için zenginlere nazaran daha büyük bir anlam ifade ettiğinin üzerinde durmuştur. Zenginlerde mihr miktarları yüksek olmakla birlikte servetlerinde işgal ettikleri alan açısından sembolik bir öneme haizdir. Ancak yoksul kadınların servetlerinin önemli bir kısmı bu mihrlere oluşabilmektedir. Yazarın en önemli tespitlerinden birisi de şüphesiz alt sınıfa mensup kadınların eşlerinden aldıkları mihrlere evlerini kurduklarını, çeşitli ev araç gereçlerini temin edebildiklerini okuyucunun dikkatine sunmasıdır.¹⁸

İslam hukukundaki mihr ödemesine benzer bir şekilde Hıristiyan dünyada da *drahoma* göze çarpmaktadır. Mihr ve *drahoma* arasındaki temel ayrım mihr kadına ödenirken *drahoma* erkeğe ödenmektedir. Toskana'da *drahoma* fiyatlarını inceleyen Maristella Botticini, 1415-1436 yılları arasında *drahoma* miktarının 125,5 florin olduğunu belirtmiştir. *Drahomanın* miktar olarak neye tekabül ettiğinin görülmesi açısından kentli işçilerin yıllık 14 florin kazandığını belirtmek yerinde olacaktır. Toskana'da yetim kızların evlenebilmeleri için fonların da kurulduğu düşünüldüğünde evliliğin ne derece masraflı olduğu görülecektir. Toskanalı babalar kızlarını üst sınıflardan erkeklerle evlendirebilmek ve bu kişilerin nüfuzundan faydalanmak adına kızlarının evliliklerine büyük yatırım yapmışlardır.¹⁹ Mark Glazer, İstanbul'da yaşayan seferadlar arasındaki *drahoma* ödemelerini incelemiştir. Glazer, *drahomanın* temelde iki amacı olduğunu belirtir ki bunlardan birincisi kızın iktisadi geleceğinin babası tarafından garanti altına alınması ikincisi ise evlendirilen kız yoluyla, evdeki diğer kızların ve babanın statüsünü korumaktır. *Drahoma* herhangi bir erkeğe değil aile için çekici gelen bir erkeğe ödenmektedir.²⁰ Bu durum evliliğe yapılan yatırımı gösterir ki Erken Modern Manisa'da da toplumsal olarak en

¹⁸ Judith Tucker, "Marriage and Family in Nablus 1720-1856: Toward a History of Arab Marriage", *Journal of Family History*, Cilt: 13, Sayı 2, (1988), s. 165-179.

¹⁹ Maristella Botticini, "A Loveless Economy? Intergenerational Altruism and the Marriage Market in a Tuscan Town, 1415-1436", *Journal of Economic History*, Cilt 59, Sayı 1, (1999), s. 105-107.

²⁰ Mark Glazer, "The Dowry as Capital Accumulation among the Sephardic Jews of Istanbul, Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 10, Sayı 3 (1979), s. 373.

alt kesimden gelen kadınlara en düşük mihrler ödenmiştir yani bu kadınlarla yapılan evliliklere yatırım gözüyle bakılmamıştır. Bu noktada zikredilmesi gereken bir başka önemli örnek ise Constantina Bada ve Paul Sant Cassia'nın 19. yüzyıl Atina'sı üzerine yaptıkları çalışmadır. Bada-Cassia, evliliklerin siyasal gelişmelerle ne kadar iç içe olduğunu, iktisadi koşulların bireylerin evliliklerini nasıl biçimlendirdiğini ve ödenilen drahomalarla prestij ve nüfuzun nasıl artırıldığını veya kaybedildiğini göstermiştir. 19. yüzyıl Atina'sında iki önemli grup bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *arkhon*'lar ikincisi ise *nikokrez*'lerdir. Arkhonlar Yunan devleti kurulmadan evvel Osmanlı yöneticileri ile iyi ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu gurubun yatırımları tarımsal alandadır. 19. yüzyıla birlikte yeni devletin kurulması yeni bir elit sınıfında ortaya çıkışını sağlamıştır. Arkhonların tersine nikokreilerin yatırımları ticari alandadır. Yaptıkları iktisadi faaliyetlerin birbirinden farklı olması evlilik kalıplarını da yakından etkilemiştir. Arkhonlar drahoma ödemelerini aynı olarak yaparken nikokreiler bu ödemeleri nakit olarak gerçekleştirmişlerdir. Bu yüzden de nikokreiler damat alma noktasında arkhonların önüne geçmişlerdir ve gerçekleştirdikleri evlilikler vesilesiyle şehirde güçlerini giderek arttırmışlardır. Arkhonların parasallaşmaya ve yeni milli düzene ayak uyduramamaları sebebiyle güçlerini kaybettiklerini söylemek yanıltıcı olmayacaktır.²¹

Konumuzu oluşturan mihr bedelinin İmparatorluğun çeşitli kentlerinde ne anlam ifade ettiğini tartışmak makalenin ikinci kısmında sunulacak olan veri-setinin karşılaştırılmasına imkân sağlayacaktır. Erkeklerin ödedikleri, kadınların aldıkları mihrler genellikle bir çalışmanın ana konusunu teşkil etmekten ziyade aile yahut evlilik kalıpları üzerine yapılan bir tartışmanın bölümü olarak ön plana çıkmıştır. Mihr bedelleri dönemsel ve coğrafi olarak imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı anlamlar ifade etmiştir. Abraham Marcus, modernitenin eşliğinde bir kent olan Halep'te 18. yüzyılda boşanma kayıtları vasıtasıyla eriştiği mihr bedellerini değerlendirmiştir. Marcus'un veri-seti 384 kadından oluşmaktadır. Bu kadınlardan 199'u 1-10 guruş arasında mihr almaktadır. 91-100 guruş mihr alan kadın sayısı 8 ve 101 guruş ve üzerinde mihr alan kadın sayısı ise 2'dir. Söz konusu süreçte Halep'teki kadınların %91'i 50 guruşun, %51'i de 10 guruş veya daha altında bir mihr bedeli almaktadır.²² Hayri Erten, Konya'da aile yapısını incelediği eserinde mihr miktarları noktasında önemli bir ayrıma işaret etmiştir. Mihr miktarları arasında kır ve kent ayrımına giden Erten, verilerden hareketle kırsalda yaşayan kadınların kentli kadınlara göre daha yüksek mihrler aldıklarını açıklamıştır. Mihr bedeli olarak ödenen en yüksek aralığın 20001 akçe (166,67 guruş) olduğunu belirten yazar, kırsalda yaşayan kadınların %25,9'u 20001 akçe ve üzerinde mihr

²¹ Paul Sant Cassia-Constantina Bada, *The Making of the Modern Greek Family Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 1-43.

²² Abraham Marcus, *The Middle East On the Eve of Modernity Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York 1989, s. 205.

alırken bu oran kentte %14,75'tir.²³ Meriwether, Halep'te mihr-i müeccelin 150-500 guruş arasında değiştiğini, ortalama ödenen mihr miktarının ise 200 olduğunu söylemiştir. Ancak mihr-i muaccel ile mihr-i müeccel birlikte düşünüldüğünde rakamlar 450-2500 guruş aralığında seyretmektedir. Her iki mihr alındığı takdirde şehrin genel ortalaması ise 600-1000 guruş civarındadır.²⁴ Antakya'da 18. yüzyılda mihr miktarları 5-500 guruş arasında değişmektedir. Mihr miktarlarını yoğunlaştığı aralık ise 50 ile 100 guruştur.²⁵ Nablus'ta ortalama mihr miktarlarına bakıldığında nakdi olarak ortalama 250 guruş ödendiği görülmekle birlikte nakit paranın yanında kıyafetlerden ve hediyelerden oluşan aynı ödemelerde yapılmaktadır.²⁶ Ankara'da 18. yüzyılda örneklem olarak ele alınan 84 kadından 62'si 15-175 guruş aralığında değişen miktarlarda mihr almaktadır. Söz konusu 62 kadından 19'u 100-175 guruş bandında mihre sahipken, 22'si 90-50 guruş ve 21'i de 15 ila 42 guruş mihr almıştır.²⁷

Mihr, hukuki, ekonomik ve prestij unsurları olarak tartışıldıktan sonra pratik yaşamda ne ifade ettiği, hangi miktarlarda mihr bedellerinin erkeklerden alındığı ve kadınlara ödendiği çeşitli Osmanlı kentlerinden hareketle gösterilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada eldeki kaynakların tanıtılmasının ardından mihrin erken modern Manisa'daki yolculuğu ele alınacaktır. Manisa Mahkeme kayıtları içerisinde yer alan tereke kayıtları çalışmanın temel kaynağıdır. Tereke kayıtları, kişilerin ölümlerinin ardından geride bıraktıkları serveti ve mirasçılarını gösteren kayıtlardır. Bu kayıtlarda kişinin kendisinin mesleği, varsa unvanı, babası, bazı durumlarda dedesi, varsa eşi, çocukları ve kayınpederi, mirasçısı olma durumunda validesi ya da mirasçı olmaları koşuluyla çeşitli akrabaları görülebilmektedir. Aile ilişkilerinin yanı sıra kişinin menkul ve gayrimenkulleri, ticari yatırımları, alacakları, varsa küçükbaş ve büyükbaş hayvanları, çeşitli tüketim alışkanlıkları yani bir anlamda zevkleri ve bununla birlikte alacaklıları, servet borç oranları, cenaze masrafları da görülebilmektedir. 1700-1819 süreci içerisinde yer alan 166 ila 254 numaralı defterler dâhil olmak üzere süreci kapsayan ve içerisinde tereke kaydı yer alan tüm defterler bu çalışmada kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak söz konusu süreçte Manisa'ya ait bazı mahkeme kayıt defterlerinin çekimlerinin oldukça kötü olmasından yahut mürekkep akmasından dolayı okunamadığı görülmüştür. Bu durumlarda defterlerden yanlış veya hatalı veri üretmemek adına kayıt girilmemiştir. Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta olarak da mahkeme kayıt defterlerinin yanlış şekilde numaralandırıldığı ve bu sebeple de terekelerin sıralarının karıştığıdır.

²³ Hayri Erten, *Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarı)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000, s. 47-51.

²⁴ Meriwether, *a.g.e.*, s. 117.

²⁵ Abdülkadir Gül, "Antakya'da Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler (18. Yüzyıl)", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, (2013), s. 405.

²⁶ Tucker, *a.g.e.*, s. 168-173.

²⁷ Akyüz, *a.g.e.*, s. 217.

Bazı durumlarda terekenin devamı bir alt sayfa yerine bir üst sayfada olabilmekte ve üst üste terekelerin bulunduğu defterlerde bu durum araştırmacıya güçlük çıkardığı gibi veri-setinin güvenilirliğini de tehlikeye sokmaktadır. Tereke kayıtları ile ilgili bir diğer problem ise mahkeme defterleri içerisinde yer alan tereke kayıtlarının defterden deftere ve dönemden döneme oldukça büyük farklılıklar içerebiliyor olmasından ileri gelmektedir. Tereke kayıtları özellikle 1780'lerden itibaren önceki dönemlerle kıyas götürmeyecek derecede artmıştır. 1820'lerden sonra ise artış katlanarak devam etmiştir. Bu durumu merkezi devletin taşrada görünür olma isteğinin artışıyla açıklamak mümkünse de erken dönemdeki farklılıkları açıklamak için mahkeme defterlerinin doğasına bakmak gerekmektedir. Mahkeme kayıtlarının öncelikle başka defterlere kaydedilip sonradan temize çekildiği düşünüldüğünde bazı defterlerde tereke kayıtlarına bolca rastlanılırken bazı defterlerde çok az sayıda karşılaşılabilecek bir hal almaktadır. Yine de sonraki defterlerinde benzer şekilde tutulduğu düşünüldüğünde devletin kayıtlara yüklediği anlamların üzerinde daha fazla durulması gerekiyor gibi durmaktadır. Bir başka durum ise kişilerin terekelerinin öldüklerinden on, on beş yıl sonra dahi tutulduğu durumlarla karşılaşılabilmektedir. Bu durum kişinin terekesinin ne zaman tutulduğu veya ne zaman deftere geçirildiği sorularını beraberinde getirmektedir. Bu soru önemli görülmele birlikte ek bir dava ya da hüccet görülmediği takdirde spekülasyondan öteye gidemeyecektir.

1700-1819 arası süreç üç döneme ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla; 1700-1739, 1740-1799 ve 1800-1819 olarak belirlenmiştir. Üç döneme ait tereke kayıtları ve defter sayıları birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu farklılık temel olarak tereke sayılarında görülmektedir. Ayrıca terekelere yansıyan kadın ve erkek oranında da dönemler arasında oransal farklılıklar bulunmaktadır ki bu makalenin ilerleyen bölümlerinde tartışılacaktır. Bu üç dönem belirlendikten sonra 1700-1709 dönemi baz alınarak Şevket Pamuk tarafından hazırlanan enflasyon verileri kullanılmıştır.²⁸ 1700-1709 döneminden sonraki her on yıl için farklı enflasyon verisi kullanılarak söz konusu süreçteki servetler 1700-1709 dönemine sabitlenmiştir. Bu şekilde enflasyon verileri ile birlikte servetler ve mihirlerdeki nominal ve reel rakamlar değerlendirilerek mihrin bu süreçteki dönüşümü kişilerin servet durumlarının seyri anlaşılabilir istenilmiştir. 1700-1819 dönemini kapsayan veri-setimizde bulunan tereke sayısı 6600'dür. Ancak bu terekeler içerisinde yer alan gayrimüslimler, bekâr erkekler, bekâr kadınlar bu makalede kullanılamayacaklarından veri-setinden çıkarılmıştır. Esasında eşi olmayan bazı erkeklerde ve kadınlarda mihre rastlanılmışsa da kullanılmamasının daha sağlıklı olacağı düşünülmüştür. 1700-1819 dönemini kapsayan evli, Müslim ve mihir kaydı olan tereke sayısı 3820'dir. Bahsedilen üç dönem içerisinde tereke sahipleri cinsiyetlerine, servetlerine ve unvanlarına göre ayrı ayrı şekillerde kategorilendirilmişlerdir. Bunu yapmaktaki amaç gruplar arasındaki farklılıkların daha net bir şekilde görülmesini sağlama

²⁸ Şevket Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *Middle East Studies*, Sayı 36 (2004), s. 451-468.

düşüncesinden ileri gelmektedir. Servet gruplarının davranışlarının statik şekilde devam edip etmediğinin test edilmesi ve eğer varsa değişimlerin gözlemlenebilmesinin daha rahat bir şekilde yapılması amaçlandığı için kategoriler oluşturulmuştur. Unvanlar belli gruplara mensubiyet gösterdiğinden bir statü göstergesi olarak ele alınmıştır. Ergene'nin Kastamonu²⁹ örneğinde görüldüğü gibi efendi, esseyid³⁰, eşşeyh, hoca, imam gibi unvana sahip olanlar dini prestijli grup içinde değerlendirilmiştir. Ağa, beğ, beşe, alemdar gibi unvan sahibi kimseler ise askeri prestijli unvanlara sahip olduklarından bu grup içerisinde yer almışlardır.³¹ Bu iki grubun yanı sıra birden fazla unvana sahip olanlar -ki bu kişilerin bazıları hem askeri hem de dini prestijli unvanlara sahip olabilmektedirler- meslekleri bilinenler ve de unvan sahibi olmayanlar ayrı ayrı kategorize edilmişlerdir. Özellikle meslek sahipliği önemli görülmektedir. Öyle ki ilk dönemde meslek sahibi ya da meslekleri ifade edilen kişi sayısı çok azken sonraki dönemlerde meslekleri kayıt altına alınan kişi sayısı fazlaca artmıştır. 19. yüzyılın başından itibaren meslekleri ifade edilen kişi sayılarındaki artış profesyonel anlamda mesleklerin ortaya çıkışıyla mı ilgili yahut Osmanlı kayıt geleneğinin geçirdiği dönüşümle mi ilgilidir bu halen tartışılabilirliğini korumaktadır.

1. 1700-1739 Sürecinde Kadın ve Erkek Terekelerinde Mihr

1700-1739 döneminde 32 mahkeme kayıt defterinden elde edilen 698 tereke kaydı değerlendirilecektir. Söz konusu 698 tereke kaydının 448'i erkeklere 250'si de kadınlara aittir. Kadınların terekeleri ve erkeklerin terekeleri birbirlerinden farklı olarak ele alınacak ve mihrin erkekler ve kadınlar için ne anlam ifade ettiği anlaşılmasına çalışılacaktır. Mihr miktarları arasında on yıllık zaman dilimleri içinde ortaya çıkan farklılıklar, zenginlik grupları ile ödenen mihrler ve bu mihrlerin servetler içerisindeki yerinin ne anlama geldiği, unvan sahibi olmanın ya da olmamanın mihr miktarları üzerinde etkili olup olmadığı söz konusu kayıtlar vasıtasıyla irdelenecektir.

Kadınlara ait 250 tereke değerlendirildiğinde ortalama servet miktarının nominal olarak 249 guruş iken reel olarak 209 guruş olduğu tespit edilmiştir. Mihr miktarına bakıldığında ise ortalama nominal mihr bedeli 44 guruş, reel olarak ise yaklaşık 37 guruştur. Kadınlara ait terekeler zenginliklerine göre dört gruba ayrılarak zenginlik grupları arasında mihr-servet oranı göz önünde bulundurularak

²⁹ Ergene-Kaygun, *a.g.e.*, s. 3-17.

³⁰ Seyyid unvanı hakkındaki tartışmalar için bkz. Hülya Canbakal, "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c.1500-1700)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Sayı 52, (2009), s. 542-578.

³¹ Unvanlarla ilgili tartışma için bkz; Güçlü Tülüveli, "Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation", *International Journal of Turkish Studies*, 1-2, (2005), s. 17-27. Unvan konusunda Manisa mahkeme kayıtlarında ilginç örneklerle rastlanılmaktadır. Aynı kayıta kayıtlara geçen kişiden yukarıda bahsedilirken herhangi bir unvan kullanılmazken alt satırlarda unvanının zikredildiği örneklerle karşılaşmıştır. Bu çalışmada unvanların statü göstergesi olup olmadığına da ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

mihrin zenginlik gruplarına göre ne anlam ifade ettiği belirlenmeye çalışılacaktır. Nominal ve reel rakamları sürekli bir şekilde art arda vermek metnin okunuşu olumsuz yönden etkileyeceği için bölümlerin başlarında nominal ve reel rakamlar birlikte verilecek ve sonrasında da reel rakamlarla devam edilecektir.

1700-1739 döneminde tereke kaydı tutulmuş kadınların sayısının 250 olduğuna yukarıda değinmiştik. Bu dönemde kadınların aldıkları mihrler incelediğinde 344 guruştan 1 guruşa kadar farklı rakamlar görülmektedir. Söz konusu 250 kadından 98'i 20 guruş veya altında mihr almıştır. Dönemin ortalama mihr bedeline bakıldığında yaklaşık 37 guruş olduğu görülmekle birlikte 37 guruş ve altında mihr alan kadın sayısı ise 150'dir. 50 ila 100 guruş arasında mihr alan kadın sayısı 43, 101-200 guruş mihr alan kadın sayısı 7, 200 guruş üzeri 1 ve 300 guruş üzerinde mihr alan kadın sayısı da 1'dir. Kadınların aldıkları mihrlerin 1-20 guruş bandında yoğunlaştığı görülmektedir. Kadınların aldıkları söz konusu mihrlerin servetlerindeki oranlarına bakıldığında %85,96'dan, %1,06'ya kadar farklı oranlar görülmektedir. Bu dönemin servet-mihr oranlarının ortalaması ise %17,57'dir. Söz konusu oranlar ve rakamlar on yıllık zaman dilimleri içerisinde değişikliklere uğramaktadır.

Tablo 1: 1700-1739 Kadınların Ortalama Servet, Ortalama Mihr ve Ortalama Servet-Mihr Oranları*

Yıl Aralığı	Tereke Sayısı	Ortalama Servet	Ortalama Mihr	Ortalama Servet-Mihr Oranı
1700-1709	23	228,44	39,67	%17,36
1710-1719	43	215,08	27,44	%12,78
1720-1729	50	270,56	44,53	%16,45
1730-1739	134	181,62	36,59	%20,14

* Ortalama Servet ve Ortalama Mihrin Para Birimi Guruş.

Terekeler on yıllık periyotlara ayrıldığında 1730-1739 döneminde kadınların servetlerinin içerisinde mihrlerinin arttığı görülmekle birlikte servetlerinde önceki döneme göre aşağı yönlü hareketlenme görülmektedir. 1720-1729 dönemine aşağı yönlü hareketlenmelere karşı ters bir seyir izlemiştir. Bu dönemde ortalama servet 270,56 guruştur. 1730-1739 döneminde ortalama servet miktarı tekrar düşmüş ve 181,62 guruş seviyesine gelmiştir. 1730-1739 döneminde 11 kadının terekelerinde mihrler %50'den fazla miktara denk gelmektedir. 1720-1729 döneminde terekasının %50'den fazlası mihr olan kadın sayısı 7, 1710-1719 döneminde ise yalnızca 1'dir. 1700-1709 döneminde kayıtlara geçen hiçbir kadının servet-mihr oranı %50'den fazla değildir.

1700-1739 döneminde kadınları servetlerine göre dört grupta ele aldığımızda zenginlik arttıkça kadınların servetleri içerisindeki mihr oranlarının düştüğü görülmektedir. En zenginler grubunda yer alan kadınların ortalama servetleri 525,72 guruş iken ortalama mihrleri 67,9 guruştur. Orta-üst grupta yer alan kadınlara bakıldığında ise ortalama servetleri 170,02 guruş olup ortalama mihrleri de 39,08 guruştur. En zengin grupta yer alan kadınlarla hemen bir altta yer alan

orta-üst grup arasında hem servet hem de mihr bedelleri arasında önemli bir farklılık olduğu terekelere kayıtlarına yansımıştır. Orta-alt servet grubunda yer alan kadınların ortalama serveti 98,83, mihrleri 27,40 guruştur. En yoksullar kategorisinde ise bu rakamlar 47,41 guruşa 13,81 guruştur. Servet mihr ortalamaları ise en zenginler grubunda %12,92, orta-üst grupta %22,98, orta-alt grupta %27,72 ve en yoksullar grubunda %29,12'dir. En zenginler grubunda yer alan kadınların servetleri içerisinde mihrler daha az yer kaplasa da diğer grupta yer alan kadınlara nazaran oldukça yüksek mihrler aldıkları ve en zengin grupta yer alanlarla en yoksul grupta yer alan kadınların mihrleri arasında yaklaşık dört katlık bir fark olduğu tespit edilmiştir. Mihrin evlilikler yapılırken ailelerin prestijini yansıttığı göz önünde bulundurulduğunda bu durum anlaşılabilir durmaktadır. En yoksul grupta yer alan kadınlardan yalnızca Şerife Mihriban bint Esseyid Ömer³², eşi Hali bin Hüseyin'den 1700-1739 dönemi Manisa ortalamasının üzerinde 43 guruşluk mihr almıştır. Mihriban'ın ve babasının dini prestijli unvanlara sahipken eşinin ve eşinin babasının unvanlarının olmaması da muhtemelen aldığı mihrde etkili olmuştur. En zenginler grubunda yer alan 62 kadından 49'u söz konusu dönemde Manisa ortalamasının üzerinde mihr almıştır. Ancak bu durumun tersi örneklerle de rastlamak mümkündür. Aişe bint Elhac Mahmud'un³³ toplam serveti 412,72 guruş, mihri ise 4,4 guruştur. Eşi Mustafa bin Elhac Nuh'dan aldığı mihri terekasının yalnızca %1,06'sına tekabül etmektedir. Orta-üst servet grubundaki kadınlardan 34'ü, orta-alt servet grubunda yer alan kadınların da 16'sı 36,86 guruştan yüksek mihr almıştır.

Servetlerin mihrleri etkilediği görülmekle birlikte statünün mihrlere etkisi incelenmek istendiğinde kadınların terekelerinde kendilerinden ziyade babalarının unvanlarına bakmak gerekmektedir. 19. yüzyılın başında unvan sahibi kadınların sayısı artacaktır ancak 18. yüzyılın ilk yarısında kayıtlara geçen kadınların *hatun* ya da *şerife* unvanlarına sahip olduğu görülmüştür. Hatun unvanına sahip kadın sayısı 4, şerife unvanına sahip kadın sayısı 7'dir. Babası unvan sahibi kadın sayısı ise 37'dir. Babası askeri prestijli unvanlardan *ağa* ve *beşe* unvanlarına sahip kadın sayısı 18, dini prestijli unvanlardan *çelebi*, *efendi*, *esseyid* unvanları kayda geçirilmiş kişi sayısı da 18'dir. Yalnızca bir isim hem askeri hem de dini prestijli unvana sahiptir. Şerife Saliha bint Esseyid Hasan Ağa,³⁴ eşi Hasan Ağa'dan 118,5 guruş mihr almıştır. Babası unvan sahibi 37 kadının ortalama mihrleri 59,33 guruştur. Askeri prestijli unvanlardan olan ağa unvanını taşıyan kişilerin kızlarının ortalama mihrleri 108,69 guruştur. Ağa unvanının en azından 1700-1739 döneminde prestijli olduğu ve sıkça kullanılmadığını belirtmek gerektir ki babası ağa unvanına sahip 7 kadının tamamının eşleri de unvan sahibidir. Servet gruplarında da görüldüğü gibi prestijli unvan sahipliği de mihri etkileyen faktörlerden biri olarak görülebilir. Babası ya da kendisi unvan sahibi olan kadınları aldıkları yüksek mihr miktarları dikkate

³² MŞS 186:16. Mihriban'ın aldığı mihrin nominal değeri 50 guruştur.

³³ MŞS 175:75. Aişe'nin nominal serveti 469 guruş mihri ise 5 guruştur.

³⁴ MŞS 191:57. Şerife Saliha'nın nominal serveti 982,5 guruş mihri 150 guruştur.

alındığında da evlilikler yapılırken mihrin bir prestij unsuru olarak öne çıktığı söylenebilir.

1700-1739 döneminde tereke kayıtları tutulan evli, Müslim ve tereke kaydında mihri yer alan erkek sayısı 448'dir. Söz konusu kişilerin ortalama nominal servetleri 684,43, ortalama servetlerinin reel değeri ise 572,67 guruştur. Ödediklerin mihirlerin ortalama nominal miktarı 55,08, ortalama reel değeri 46,13 guruştur. Erkeklerin terekelerinde kayda geçirilen eşlerine ödedikleri mihirler toplam servetlerinin ortalama %8,05'i kadardır. Eşlerine ödedikleri yüksek servetler yüzünden *duyunu terekesine eşyed* vefat eden kimselere de rastlanılmaktadır.³⁵ İbrahim Çelebi Mahallesi sakinlerinden Esseyid Mahmud Ağa bin Mehmed Ağa'nın toplam serveti 551,42 guruştur. Eşi Atike bint Ahmed Ağa'ya borçlu olarak öldüğü ve terekesinden tazmin edilen mibr bedeli ise 454,25 guruştur.³⁶ Erkeklerin servet-mihr oranları %90'lardan %0,24'leri kadar geniş bir yelpaze yayılmıştır. İbrahim Beşe bin Kenan'ın toplam serveti 795,53 guruşken eşi Fatıma bint Ali'ye ödemesi gereken mibr 1,97 guruştur.³⁷ 100 guruş ve üzerinde mibr ödeyen erkek sayısı 33'tür. Bu kişilerden 5'i 200 guruştan yüksek 3'ü 300 guruş ve fazlası, 2'si 400 guruşun üzerinde ve 2'si de 500 guruşu aşan mihirler ödemişlerdir. 50 ila 99 guruş arasında mibr ödeyen erkek sayısı 103'tür. Ödenen mihirlerin yarıdan fazlası ise 1-30 guruş bandındadır.

Tablo 2: 1700-1739 Erkeklerin Ortalama Servet, Ortalama Mibr ve Ortalama Servet-Mihr Oranları*

Yıl Aralığı	Tereke Sayısı	Ortalama Servet	Ortalama Mibr	Ortalama Servet-Mihr Oranı
1700-1709	60	527,48	41,04	%7,78
1710-1719	67	427,26	41,96	%9,82
1720-1729	90	648,65	50,26	%7,74
1730-1739	231	596,99	48,07	%8,05

* Ortalama Servet ve Ortalama Mibrin Para Birimi Guruş.

Erkeklerin ortalama servetlerinde önemli miktarlarda dalgalanmalar görülürken ödedikleri ortalama mihirlerdeki değişim servetlerindeki kadar sert olmamıştır. Kadın terekelerinde de görüldüğü gibi söz konusu ilk on yıllık zaman diliminin ardından ikinci dilimde bir düşüş üçüncü dönemde sert bir yükseliş ve son dönemde bir miktar düşüş gözlenmektedir. Ancak kadınlara ait terekelerde ortalama servetin en düşük olduğu dönem 1730-1739 erkeklerde 1710-1719'dur. Erkeklerin ortalama servetlerinin ortalama mihirlerine oranının en yüksek olduğu dönem ortalama servetin en düşük olduğu dönem de olan 1710-1719'dur. Servet mibr oranlarının değişimi hakkında fikir vermesi açısından 1700-1709 döneminde

³⁵ MŞS 188:134,

³⁶ MŞS 191:60. Esseyid Mahmud Ağa'nın nominal serveti 698 guruş, borçlu öldüğü nominal mibr ise 575 guruştur.

³⁷ MŞS 197:61. İbrahim Beşe'nin nominal serveti 1007, ödemesi gereken nominal mibr 2,5 guruş.

servetinin %50'den fazlası mihr borcu olan erkek sayısı 3'tür. 1710-1719 döneminde bu rakam 4 olurken 1720-1729'da 10 ve 1730-1739'da 15'tir.

Zenginlik ve erkeklerin ödedikleri mihr arasındaki ilişkiye bakıldığında servetlerine göre en zenginler, orta-üst, orta-alt ve en yoksullar grubunda yer alan erkeklerin servet-mihr oranlarında önemli değişiklikler gözlenmiştir. Örneğin en zenginler grubunda yer alan 112 erkeğin ortalama serveti 1750,70 guruş, ortalama ödedikleri mihr bedeli ise 93,76 guruştur. Bu grupta yer alan erkeklerin servetlerinin %5'i kadar mihr ödedikleri görülmektedir. En zenginlerden 27'si 100 guruş ve üzeri, 45'i 50-99 guruş bandında mihr ödemiştir. Orta-üst zenginlik grubunda yer alanlar incelendiğinde ise ortalama servetin 321,04, ortalama mihrin 43,92 guruş olduğu tespit edilmiştir. Kadının terekelerinde de görüldüğü gibi en zenginlerle hemen bir alt kategoride yer alan orta-üst zenginlik grubunda yer alanların ödedikleri mihrler arasında neredeyse 2 kat fark vardır ancak ortalama servet arasındaki fark yaklaşık 5,5 kattır. Orta-üst zenginlik grubunda yer alanların servet-mihr oranları %13,68'dir. Bu grupta yer alan 6 kişi 100 guruş ve üzerinde mihr ödemiştir ancak ödenilen en yüksek mihr miktarı Katıpzade İbrahim Ağa bin Mehmed Efendi'nin, eşi İsmihan bint Ahmed Ağa'ya ödediği 168,08 guruşluk mihrdir.³⁸ En zenginler grubunda ise 200'den 553 guruşa kadar mihrler ödendiği saptanmıştır.³⁹ Orta-üst grupta yer alan 112 erkekte 71'i 50 guruş altında mihr ödemiştir. Orta-alt servet grubunda bulunan erkeklerin ortalama servetleri 156,17 guruş iken ödedikleri ortalama mihrleri 28,38 guruştur. Bu grubun servet-mihr ortalaması %18,17'dir. Bu grupta yer alan 112 erkekte 96'sı eşlerine 50 guruş ve altında mihr ödemişlerdir. En yoksul grupta yer alan erkeklerin ortalama servetleri 62,78 guruş, ödedikleri ortalama mihr 20,54 guruştur. Ödedikleri mihrlerin toplam terekelerinin %32,71'ine isabet ettiği belirtilmelidir. Bu grupta yer alan 112 erkekte 21'i eşlerine servetlerinden yarından fazlasını mihr olarak bırakmışlardır. En yoksul grupta yer alan erkeklerin evliliklerinin kendi içlerinde oldukça maliyetli olduğu rakamlardan ortaya çıkmıştır. Bu grupta 50 guruş ve üzerinde mihr ödeyen erkek sayısı 5'tir. 20 guruş ve altında mihr ödeyen erkek sayısı ise 82'dir. Üzerinde durulması gereken bir başka nokta ise tüm servet grupları arasında ortalama servetler olarak derin kopuşların olduğudur. Benzer bir durum kadın terekelerine de yansımış olmakla birlikte servet grupları arasındaki farklılığın bu boyutlarda olmadığını belirtmek yerinde olacaktır.

Statü sahibi olmakla, erkeklerin ödedikleri mihrler arasındaki ilişkiye bakmak mihrin prestij yönü üzerinde faydalı bilgiler sağlayabilir. 448 kişiden 267'si prestijli bir unvana sahip değildir. Bu grubun ortalama serveti 377,31 ödedikleri ortalama mihr 35,85 guruştur. Servet-mihr oranları %9,49'dur. Unvan sahibi olmayan kişilerin dışında meslekleriyle kayda geçirilen kişilere az da olsa rastlanılmıştır. Nalband, kuyumcu, çizmecici, semerci, yemişçi, kalaycı gibi 12 farklı meslek erbabı

³⁸ MŞS 177-175. Katıpzâde İbrahim Ağa'nın nominal serveti 265, nominal mihri 191 guruştur.

³⁹ MŞS 191:74 Zaim Osman Ağa bin Abdullah eşi Emine bint Halil'e 553 guruş mihr ödemiştir. Zaim Osman Ağa'nın nominal serveti 4849, nominal mihri 700 guruştur.

kayıtlara geçirilmiştir. Ancak Kasab Mehmed Beşe⁴⁰ gibi askeri unvanın yanı sıra meslek zikredilmişse mesleki unvan sahibi kategorisine dâhil edilmemişlerdir. Söz konusu meslekleri kayda geçirilen kişilerin ortalama servetleri 468,70 guruştur. Bu grupta en yüksek servete sahip kişi Kuyumcu İbrahim bin Elhac Mustafa'dır. İbrahim'in toplam serveti 2937 guruş eşi Fatıma bint Hasan'a ödemekle yükümlü olduğu mihr ise 43,45 guruştur.⁴¹ Mesleki unvana sahiplerin eşlerine ödediği mihrlerin ortalaması 21,35 guruştur. Bu grubun servet-mihr oranları %4,55'tir Ağa, beşe, çavuş gibi askeri prestijli unvanla terekelere kaydedilen erkek sayısı 79'dur. Bu kişilerden 11'i ağa, 1'i çavuş ve 67'si ise beşe unvanına sahiptir. Söz konusu 67 beşeden de 4'ünün boyacı, börekçi, kasap gibi meslek bildiren unvanlara sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ağa unvanının 1700-1739 döneminde sıklıkça kullanılmadığını ve maddi bir karşılığının olduğunu kadın terekelerini değerlendirirken belirtmiştik. Ağa unvanına sahip kişilerin ödedikleri ortalama mihr bedeli 135,14 guruştur. Ortalama servetleri ise 2621,23 guruştur. Hem zenginlikleri hem de ödedikleri mihr bedelleriyle en zenginler grubunun da üzerinde yer almaktadırlar. Ortalama servetlerinin ortalama mihrlerine oranı ise %5,15'tir. Beşe unvanına sahip kişilere bakıldığında ise ortalama servetlerinin 272,76 guruş ödedikleri ortalama mihrin 39,23 guruş olduğu saptanmıştır. Ortalama servet-mihr oranları %14,38'dir. Dini prestijli unvan sahibi kişi sayısı 47'dir. Bu grupta yer alan çelebi, dede, efendi, esseyid, eşşeyh, molla unvanlarını kullanan kişilerin ortalama servetleri 845,66, ortalama mihrleri ise 61,58 guruştur. Askeri prestij sahibi kişilerin tamamının ortalama servetlerinin 604,36 guruş ortalama mihrlerinin ise 52,20 guruş olduğu düşünüldüğünde dini prestijli unvan sahiplerinin hem ortalama servet hem de ortalama mihr konusundaki konumları daha iyi görülebilir. Dini prestijli unvan sahibi kimselerin ortalama servet-mihr oranları %7,28 iken askeri prestijli unvan sahiplerinde bu oran %8,63'tür. Dini prestijli unvana sahip Esseyid Mustafa bin Esseyid Ahmed Ağa, eşi Elif bint Elhac Mustafa Efendi'ye 334,4 guruş mihr ödemekle yükümlüdür ve bu bedel terekesine kaydedilmiştir. Esseyid Mustafa'nın toplam serveti ise 1346,4 guruştur.⁴² Esseyid Mustafa'nın babası Esseyid Ahmed Ağa'da da görüldüğü gibi birden fazla unvana sahip kişilere de rastlanılmaktadır. Bu kişilerden bazıları yalnızca bir prestij grubuna ait unvanlara sahipken bazıları da Esseyid Ahmed Ağa gibi hem askeri prestijli hem de dini prestijli unvan sahibi olabilmektedirler. Söz konusu dönemde kayıtlara geçen 38 kişi birden fazla prestijli unvana sahiptir. Bu kişilerin ortalama servetleri 1621,43, ortalama mihrleri ise 104,71 guruştur. Söz konusu verilerin ışığında unvanların bir gösterge olduğunu

⁴⁰ MŞS 200:76.

⁴¹ MŞS 197:91. Kuyumcu İbrahim'in nominal serveti 3718,26 guruştur. Eşine ödemesi gereken nominal mihr değeri 55 guruştur.

⁴² MŞS 173:10. Esseyid Mustafa'nın nominal serveti 1530, nominal mihr 380 guruştur. Esseyid Mustafa'nın ilerleyen yıllarda bir kez daha terekesi tutulmuştur. MŞS 200:67'de kayda geçen terekede nominal serveti 7955,66 guruş olarak tespit edilirken eşi Elif'e ödediği mihr 380 guruş olarak kayda geçirilmiştir. Mihr konusundaki titizliği göstermek anlamında önemli bir örnek olduğu düşünülmektedir.

söylememiz gerekmektedir. En azından 1700-1739 döneminde hem kadınlara ait terekelerden hem de erkeklere ait terekelerden bu sonuç ortaya çıkmaktadır ve bu unvanların maddi bir karşılığı bulunmaktadır.

2. 1740-1799 Sürecinde Kadın ve Erkekler Terekelerinde Mihr

1740-1799 döneminde 204 ile 237 numaralı Manisa sicilleri arasında içerisinde tereke kaydı bulunan 30 defterden veriler oluşturulmuştur. Bu döneme ait toplam evli ve mihr bedeli terekede tutulmuş çift sayısı 1963'tür. 1700-1739 döneminde 32 defterden üretilen veri miktarı 698 iken bu dönemde daha az defterden daha yüksek rakamda veri oluşturulması esas olarak kayıt tutulma pratiklerinde bir dönüşümün ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu durum 19. yüzyılın ilk çeyreğinde artarak devam edecektir ve özellikle 1820'lerden itibaren Manisa mahkeme kayıt defterlerinin hem sayısı hem de bu defterlerde bulunan tereke miktarları fazlasıyla artacaktır. 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu değişimin 19. yüzyıldaki değişimin ayak sesleri olduğu söylenebilir. 1740-1799 dönemine ait veriler değerlendirirken metin içerisinde bütünlük sağlanabilmesi adına 1700-1739 dönemindeki sırayla terekeler ele alınacaktır.

1740-1799 döneminde kadınlara ait tereke sayısı 525'tir. Bu bir önceki dönemin iki katından biraz fazla olmakla birlikte esasında kadınların terekelerde görünürlülüğünün bir miktar azaldığına da işaret etmektedir. Bir önceki dönemde kadınlara ait terekeler tüm terekeler içerisinde %35,81'lik orana tekabül ederken bu dönemde %26,74'lük bir oranı ifade etmektedir. 1740-1799 döneminde terekesi tutulan kadınların ortalama nominal servetleri 584,09 guruş ve bu servetlerinin reel karşılığı ise 193,92 guruştur. Mihr bedellerinde ise nominal olarak 63,06 guruş tespit edilirken mihrlerinin reel değerinin hesaplanmasıyla 22,54 guruş karşımıza çıkmıştır. 1740-1799 döneminde servetler ve mihrlerde nominal artışlar görülmekle birlikte reel olarak hem servetlerde hem de mihrlerde ciddi gerilemeler görülmektedir. 1700-1739 döneminde kadınların ortalama servetlerinin 209,47 guruş ortalama mihrlerinin 36,89 guruş olduğu dikkate alındığında kadınların mihrlerinin servetleri içerisinde ifade ettiği anlamın ve kapladığı alanın daraldığı görülecektir. 1740-1799 döneminde ortalama servetin ortalama mihre oranı %11,62'dir. 1700-1739 döneminde en zengin kadınlarda dahi bu oranın %12,91 olduğunu hatırlatmak aradaki farklılaşmayı göstermek anlamında önemli görülmektedir.

Kadınların aldıkları mihr miktarları incelendiğinde 100 guruş üzerinde mihr alan kadın sayısının 14 olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerden 1740-1799 döneminin en yüksek mihrini alan Saliha Hanım bint Elhac Mehmed Ağa eşi Çavuşzade Şerif Ahmed Ağa'dan 481,25 guruş mihr almıştır. Saliha Hanım'ın serveti ise 1958,25 guruştur.⁴³ Çarşı Mahallesi sakinlerinden Safiye Kadın bint Esseyid Osman Ağa'nın Esseyid Mustafa bin Esseyid İbrahim Ağa'dan aldığı mihr ise 243,375 guruş olup toplam serveti 1367,62 guruştur.⁴⁴ 50-99 guruş aralığında mihr alan kadın sayısı 20,

⁴³ MŞS 223:59. Saliha Hanım'ın nominal serveti 5595 guruş, nominal mihr 1375 guruştur.

⁴⁴ MŞS 212:55. Safiye Kadın'ın nominal serveti 2318, mihr 412,5 guruştur.

20-49 gurus bandında mihr alan kadınların sayısı 137'dir. 10-20 gurus mihr alanların sayısı ise 122'dir. 227 kadının ise aldığı mihr 10 gurus yahut altındadır.

Tablo 3: 1740-1799 Kadınların Ortalama Servet, Ortalama Mihr ve Ortalama Servet-Mihr Oranları*

Yıl Aralığı	Tereke Sayısı	Ortalama Servet	Ortalama Mihr	Ortalama Servet-Mihr Oranı
1740-1749	27	228,15	41,8	%18,32
1750-1759	42	219,50	40,65	%18,51
1760-1769	31	190,35	27,51	%14,45
1770-1779	65	161,33	18,44	%11,42
1780-1789	185	222,03	24,06	%10,83
1790-1799	175	165,51	14,26	%8,61

* Ortalama Servet ve Ortalama Mihrin Para Birimi Gurus

Terekeleri onar yıllık periyotlara göre ayırdığımızda kırılmalar biraz daha net görülmektedir. 1740-1749 ve 1750-1759 dönemlerinin trendlerinin bir önceki dönemle beraber seyrettiği görülmektedir. Ancak 1760'lardan sonra özellikle ortalama servette başlayan düşüşle birlikte mihrin kendisinin ortalamasının düştüğü gibi ortalama servette kapladığı alan da düşmeye başlamıştır. Kabaca ortalama servetten daha sert bir kaybı ortalama mihr yaşamıştır. 1770'lerle başlayan Osmanlı parasının değer kaybı gittikçe artmaktadır. Nominal miktarlardaki artış bu dönemde dikkati çekse de servet ve mihr miktarları reel olarak hesaplandığında durum ortaya çıkmaktadır. Bilhassa artan kayıtlarla birlikte 1780'lerden itibaren mihrdeki düşüş trendi gözlenebilmektedir. Her ne kadar 1780-1789 döneminde kadınların aldıkları mihr bedelleri bir önceki döneme göre yaklaşık 6 gurus gibi önemli bir miktarda artış gösterse de mihrdeki düşüş trendinin de bir anlamda ifadesi olmuştur.

Zenginlik gruplarındaki değişimin görülmesi dönemleri anlamlandırmak açısından oldukça önemli görülmektedir. 1740-1799 döneminde en zengin kadınların ortalama serveti 500,58 gurusdur. Ortalama mihrlerine bakıldığında ise 45,40 gurus olduğu saptanmıştır. Ortalama servet-mihr oranları ise %9,06 gurusdur. Bu dönemde en yüksek servete sahip kadın 3552,5 gurusluk servetiyle Aişe Kadın bint Esseyid Elhac Mehmed Ağa'dır. Aişe Kadın'ın eşi Katıpzade Elhac Ahmed Efendi'den aldığı mihr ise 120,4 gurusdur. Eşinden aldığı mihr servetinin yalnızca %3,39'una tekabül etmektedir.⁴⁵ Ele aldığımız dönemde tüm kadınların ortalama mihrlerinin 22,54 gurus olduğu yukarıda ifade edilmişti. En zenginler grubunda yer alan 131 kadından 57'si bu miktarın altında mihr almışlardır. En zenginler grubunda yer alıp ortalamanın altında mihr alan kadınların ortalama servet-mihr oranları ise %3,87'dir. Bu grupta yer alan kadınların neredeyse yarısı için mihrleri servetlerinde çok cüzi miktarlara denk gelmektedir. Orta-üst servet grubunda yer alan kadınların ortalama servetleri 144,78 gurusdur. Ortalama mihrleri 18,14 gurus olup ortalama servet-mihr oranları %12,52'dir. Orta-üst zenginlik grubunda kayıtlara geçen en yüksek mihr tutarı 81,06 gurusdur. Aişe bint Elhac Ahmed'in eşi

⁴⁵ MŞS 223:31. Aişe Kadın'ın nominal serveti 10150 gurus iken nominal mihri 344 gurusdur.

Elhac Mehmed Ağa bin Elhac Cafer'den aldığı mihr servetinde %22,59 bir alanı kaplamaktadır.⁴⁶ Orta-üst grupta yer alan Hadice bint Esseyid Halil Hoca'nın mihri diğer mihrlerden farklılık arz etmektedir. Hadice'nin eşinden mihr-i muaccel 85 guruş (reel 29,75) ve 69 guruş (reel 24,15) mihr-i müeccel alacağı vardır. Hadice vefatından önce söz konusu meblağları eşinden alamamıştır. Tereke kaydının altına düşülen notta Mehmed'in, Hadice'den miras hissesi olan 162 guruştan (reel 56,7) Hadice'nin 154 guruşluk (reel 53,9) mihrinin alınacağı not düşülmüştür. Mehmed ise hissesinin büyük bir bölümü eşinin mihrine gittiği için elinde kalan 8 guruşluk (reel 2,8) hissesiyle eşinden kalan bir incili kuşak ve bir altın yüzüğü miras olarak almıştır. Bu durumda Hadice'nin annesi Saliha ve eşi Mehmed'den başka mirasçısının olmaması etkili olmuştur.⁴⁷ Orta-alt zenginlik grubun ortalama serveti 86,89 guruş, ortalama mihri 16 guruştur. Ortalama servet-mihr oranları ise %18,41'dir. Bu gruba mensup kadınlardan en yüksek mihri alan isim Elhac İlyas-ı Sagır Mahallesi'nden Aişe bint Pir'dir. Aişe'nin mihri 82,2 guruştur. Eşi Esseyid Mehmed bin Mustafa'dan aldığı bu mihr servetinin %48,32'sini oluşturmaktadır.⁴⁸ Aişe ile aynı zenginlik grubunda bulunan Hadice bint İbrahim'in toplam mihri 38,64 guruştur. Mihr-i müecceli 80 guruş (reel 19,2) ve mihr-i muacceli bahası ve iki adet oya olarak kayıtlara geçen girdinin değeri ise 81 guruştur (reel 19,44).⁴⁹ En yoksullar grubunda yer alan kimselerin ortalama serveti 44,57, ortalama mihrleri 10,71 guruş ve ortalama servet-mihr oranları %24,02 guruştur. Bu grupta kayda geçen en yüksek mihr miktarı 49,5 guruştur. 132 kadından 28'i 10-20 guruş aralığında mihr alırken 87'si 10 guruşun altında mihr almıştır.

Zenginlik kadar servetleri etkileyen önemli bir faktör de statüdür. Kadınların statüsü ise ağırlıklı olarak kendilerinden ziyade babalarının taşıdığı unvanlardan yola çıkılarak belirlenebilmektedir. Kendileri unvan sahibi olan kadın sayısı 41'dir. Kullandıkları unvanlara bakıldığında ise şerife, hanım ve kadın unvanlarının yanına önceki dönemden farklı olarak hoca unvanı eklenmiştir. Unvan sahibi kadınların ortalama mihrleri 75,80 guruştur. Bu rakam en zenginler kategorisinden yer alan kadınların mihrlerinin 45,40 guruş olduğu dikkate alındığında daha da önem kazanmaktadır. Mihrin prestij unsuru olarak evlilikler için önem arz ettiği buradan da görülmektedir. Ayrıca unvanların hem bir önceki dönem için hem de bu dönem için geçerliliklerini ortaya koymaktadır. Ortalama servetleri 777,73 guruş olup ortalama servet-mihr oranları %9,76'dır. Her ne kadar söz konusu dönem içinde mihr miktarlarının azaldığı görülse de belli gruplar için prestijini halen yitirmemiştir. Bir önceki dönemde veri sayısı sınırlı olduğundan karşılaştırma yapamıyor olmamız bir şanssızlıktır. Kara Yunus Mahallesi'nde sakin Rukiye Kadın bint Esseyid Mehmed Ağa, Esseyid Mahmud Ağa bin Esseyid Ahmed Ağa ile evlenmiştir. Rukiye Kadın'ın toplam serveti 691,77 guruştur. Eşi Mahmud Ağa'dan aldığı mihr

⁴⁶ MŞS 207:159. Aişe'nin nominal serveti 608, nominal mihri 137,4 guruştur.

⁴⁷ MŞS 225:223. Hadice'nin nominal serveti 118,3 guruştur.

⁴⁸ MŞS 204:89. Aişe'nin nominal serveti 283,5, mihri 137 guruştur.

⁴⁹ MŞS 237:6. Aişe'nin nominal serveti 306,5 guruştur.

ise 96,5 guruştur. Rukiye Kadın'ın kendisi, babası, eşi ve eşinin babasının unvan sahibi olması söz konusu dönemdeki en yüksek mihrlerden biri almasında şüphesiz etkili olmuştur.⁵⁰ Babaları unvan sahibi olan kadınların aldıkları mihrler de en zenginler grubunun üzerindedir. Babası unvan sahibi kadın sayısı 70'tir ve ortalama mihrleri 54,46 guruştur. Ortalama servetleri 549,81 guruş olup ortalama servet-mihr oranları %9,90'dır. Palamud Nahiyesi'ne bağlı Baba karyesinde sakin Fatıma Hanım bint Mahmud Ağa, eşi Osman Ağa bin Hacı Abdullah Ağa'dan 175 guruş mihr almıştır. Fatıma'nın serveti 2018,10 guruştur. Mihri ise servetinin %8,67'sini oluşturmaktadır.⁵¹ Havva Kadın bint Halil Ağa, Esseyid İbrahim Ağa ile evlenmiştir ve eşinden aldığı mihr 181,5 guruştur. Aldığı mihr servetinin %24,23'ünü oluşturmaktadır ve serveti 748,77 guruştur.⁵²

1740-1799 döneminde terekesi kaydedilen evli ve mihr kaydı olan erkek sayısı 1438'dir. Erkeklerin ortalama servetleri nominal olarak 1522,5 reel olarak ise 476,72 guruştur. Mihrleri incelendiğinde nominal mihr ortalaması 73,03, reel 24,38 guruştur. Ortalama servet-mihr oranları %5,11'dir. Kayıtlara yansıyan ortalama mihr bedeli bir önceki döneme kıyasla oldukça düşmüştür. Söz konusu düşüş şüphesiz servetler için de geçerlidir ancak ortalama mihrlerde görülen düşüş daha yüksek boyutlardadır. Erkeklerin ödedikleri mihr miktarlarına bakıldığında 1438 kayıttan yalnızca 21'inde 100 guruş üzerinde mihr görülmektedir. 200 guruştan fazla 2, 300 guruştan yüksek 1 ve 400 guruş seviyesinde de 1 kayıt göze çarpmaktadır. 50-100 guruş arasında mihr ödeyen erkek sayısı 88, 20-49 guruş bandında bu rakam 552'dir. 10-19 guruş aralığında mihr ödeyen erkeklerin toplamı 378 iken 10 guruşun altında da 429 kayıtlı tereke tespit edilmiştir. Ödedikleri mihrler servetlerinin %50'den fazlasını oluşturan erkek sayısı 63'tür. Bu 63 kişiden 28'inin vefat ettiklerindeki servetleri borçlarını ödemeye yetmemektedir. Berber Esseyid Osman'ın vefat ettiğinde geride bıraktığı terekesinin yekûnu 37,8 guruş iken eşi Aişe bint Hasan'a borçlu olduğu mihr bedeli 48,12 guruştur.⁵³

Tablo 4: 1740-1799 Erkeklerin Ortalama Servet, Ortalama Mihr ve Ortalama Servet-Mihr Oranları*

Yıl Aralığı	Tereke Sayısı	Ortalama Servet	Ortalama Mihr	Ortalama Servet-Mihr Oranı
1740-1749	72	468,85	31,10	%6,63
1750-1759	116	396,70	32,84	%8,27
1760-1769	59	363,90	34,77	%9,55
1770-1779	198	293,88	24,24	%8,24
1780-1789	477	569,80	25,40	%4,45
1790-1799	516	492,81	19,46	%3,94

* Ortalama Servet ve Ortalama Mihrin Para Birimi Guruş

⁵⁰ MŞS 224:126. Rukiye Kadın'ın nominal serveti 1976,5, mihri ise 275 guruştur.

⁵¹ MŞS 225:259. Fatıma Hanım'ın nominal serveti 5766, mihri 500 guruştur.

⁵² MŞS 221:176. Havva Kadın'ın nominal serveti 2269 guruş olup mihri 550 guruştur.

⁵³ MŞS 225:23. Berber Esseyid Ömer'in nominal serveti 108 guruş, ödemesi gereken nominal mihr miktarı 137,5 guruştur. Benzer bir örnek için MŞS 209:12.

Erkek terekeleri onar yıllık zaman dilimleri içerisinde tasniflendiğinde ortaya ilginç bir tablo çıkmaktadır. 1780-1799 arasında mihrin erkek terekelerine oranı oldukça düşmüştür. Ancak dönemler arasındaki ilginçlik bundan ziyade ortalama servetlerde yaşanan dalgalanmadır. 1740'tan itibaren ortalama servette başlayan düşüş 1770'lerin sonuna dek sürmüştür. Ancak sonraki on yıllık periyotta ise inanılmaz bir yükseliş göstermiştir. Söz konusu 40 yıllık dönemde ortalama mihr miktarı yalnızca 1770-1779 döneminde düşerken ortalama mihr miktarlarında hafif yükselmeler görülmektedir. 1770'lerle başlayan süreçle mihr düşmeye başlamış ki bu dönemde ortalama servet oldukça düşmüştür ancak sonrasında ortalama servet yüksek oranda artsa da mihrdeki artış çok cüzi miktarda kalmıştır. Verilerden hareketle de mihrdeki düşüş trendini 1770'lerden başlatabiliriz ama terekeler içerisindeki oranının giderek azaldığı dönem şüphesiz 1780'lerden başlamaktadır. Söz konusu dönemde kadın terekelerinde mihrlerin oranının azalışı süreç içerisinde ve çokta sert olmayan biçimde gerçekleşmişken erkek terekelerinde kırılmalar daha net görülmektedir.

En zenginler grubunda yer alan 359 erkeğin ortalama serveti 1440,18 guruştur. Bu gruba mensup kişilerin ödediği ortalama mihr ise 38,70 guruş olup ortalama servet-mihr oranları %2,68'dir. En zenginlerden Şerif Ahmed Reşid Efendi bin Mehmed Efendi 20552,35 guruş servete sahiptir. Eşi Rukiye Kadın bint Elhac Ahmed'e borçlu olarak 67,37 guruşluk mihr kaydı terekesinde tutulmuştur. Şerif Ahmed Reşid Efendi'nin ödediği mihr terekesinin %0,82'sidir.⁵⁴ En zenginler grubunda yer alan erkeklerin 36'sı servetlerinin %1'inden daha azını eşlerine mihr olarak ödemişlerdir. Bu servet grubunda olup ortalama servet-mihr oranı en yüksek olan kişi Mehmed'dir. Mehmed'in ve eşi Fatıma'nın baba isimleri tereke kaydında yer almamaktadır. Mehmed'in toplam serveti 299,28, ödediği mihr 96 guruştur.⁵⁵ En zenginlerin yalnızca ikisi servetinin %15'inden fazlasını eşine mihr olarak ödemiştir. 298 kişinin 50 guruştan az, 129 kişinin de 20 guruştan aşağı bir miktarda eşine mihr borcu bulunmaktadır. Orta-üst zenginlik grubunun ortalama servet miktarı 272,02 guruş, ortalama mihr bedeli ise 23,14 guruştur. Bu kişilerin ortalama servet-mihr oranı ise %8,50'dir. Orta-üst zenginlik grubunda ödenen en yüksek mihr 120 guruştur ve 100 guruşun üzerindeki tek kayıta budur. Orta-alt servet grubuna mensup kişilerin ortalama serveti 141,42 guruş, ortalama mihrleri 21,17 guruş ve ortalama servet-mihr oranları %14,96'dır. Bu servet grubunda yer alanlardan yalnızca bir isim 100 guruştan ziyade mihr ödemiştir. İlginç bir örnek olması hasebiyle Esseyid Mehmed bin Mehmed'in eşi Fatıma bint Molla Hüseyin'e ödediği mihr bedeli 96 guruştur. Bu rakam Esseyid Mehmed'in terekesinin toplamının 118 guruş olduğu görüldüğünde önemi daha da iyi anlaşılmaktadır.⁵⁶ En yoksullarda ise ortalama mihr bedeli 14,55 guruş olarak hesaplanmıştır. Ortalama

⁵⁴ MŞS 224:129. Şerif Ahmed Reşid Efendi'nin nominal serveti 58721 guruş eşine ödemekle yükümlü olduğu mihrin nominal miktarı ise 192,5 guruştur.

⁵⁵ MŞS 230:28. Mehmed'in nominal serveti 1247, mihr bedeli 400 guruştur.

⁵⁶ MŞS 231:6. Esseyid Mehmed'in nominal serveti 498, mihr bedeli 400 guruştur.

servetlerinin ise 55,70 guruş olduğu görülmektedir. Ortalama-servet mibr oranları %26,12'dir. En yoksullardan 58 kişinin eşlerine ödeyecekleri mibr bedeli servetlerinin yarısından fazlasıdır. Bu grupta yer alan birçok kimsenin terekasının borçlarını ödemeye yetmediğini belirtmekte fayda görülmektedir. 1740-1799 döneminde her ne kadar erkeklerin servet-mibr oranı %5,11 olarak kaydedilse de en yoksullar arasındaki yalnızca 24 kişi bu oranda veya altında mibr ödemiştir. Ancak bir önceki döneme kıyasla kendi zenginlik grubundakilerden yaklaşık %5 daha az mibr ödediklerini de ifade etmek gerekmektedir.

İncelediğimiz dönemde statü belirten unvanlara sahip erkek sayısı 658'dir. 658 kişiden 85'i için bu unvan aslında statüden ziyade meslek belirtmektedir. Önceki döneme kıyasla terekelerde daha fazla meslek zikredilir hale gelmiştir. Daha önce rastlanılmayan saatçi çırağı, balıkçı, camcı, canbaz, cullah, çıkırıkcı, helvacı gibi mesleklerin yanı sıra debbağ, demirci, hallac, oduncu, semerci, sığırtmaç gibi mesleki unvanlar da kayıtlara geçirilmiştir. Meslekleri ifade edilen bu kişilerin ortalama servetleri 151,15 guruştur. Ödedikleri ortalama mibrler 16,50 guruş, ortalama servet-mibr oranları da %10,91'dir. Mesleki unvanları kayda geçirilen bu kişilerle ilgili ilginç bir durumda bu grupta yer alan erkeklerden yalnızca ikisinin evlendiği kadının babasının prestijli bir unvanı olmasıdır. Bu iki isimde 19,8 guruş mibr eşlerine ödemiştir. Debbağ Mehmed Ali, eşi Fatıma bint Alemdar Elhac Mehmed Ağa'ya servetinin %7,06'sına tekabül eden 19,8 guruşu mibr olarak öderken, Cullah Mehmed bin Hüseyin, eşi Alime bint Ahmed Çelebi'ye servetinin %14,86'sını mibr olarak ödemiştir. Debbağ Mehmed Ali'nin serveti 280,32 guruş,⁵⁷ Cullah Mehmed'ininki ise 133,2 guruştur.⁵⁸ Dini prestijli unvanlara sahip kişi sayısı 145'tir. Ortalama servetleri 244,07 ödedikleri ortalama mibr 21,60 guruştur. Ortalama servet-mibr oranları %8,84'tür. Dini prestijli unvanlara sahip kişilerin ödedikleri mibrlerin 137'si 50 guruşun altında iken 8'i 50 guruştan fazladır. Bu grupta yalnızca bir kişi 100 guruştan daha yüksek mibr ödemiştir. Askeri prestijli unvanlara sahip kişi sayısı 129'dur. Bu grupta yer alanların ortalama servetleri 509,48 guruş ortalama ödedikleri mibr miktarları ise 31,14 guruştur. Ortalama servet-mibr oranları %6,11'dir. Bir önceki döneme kıyasla dini prestijli unvanlara sahip kişilerin ortalama servetlerinde ciddi azalmalar görülmekle birlikte askeri prestijli unvanlara sahip kimselerin ortalama servetlerindeki kayıp daha düşük boyutlardadır. Birden fazla unvana sahip kişilerin ortalama servetleri ise 1165,39 guruştur. Ortalama mibrleri ise 34,20 guruş olup ortalama servet-mibr oranları %2,93'tür. 1740-1799 döneminde yaşanan önemli kırılmalardan bir tanesi de unvanlarla ilgili görünmektedir. Unvanlar büyük oranda geçerliliklerini korusa da bir güç kaybı yaşadıkları özellikle erkek terekelerinden daha net anlaşılmaktadır. Bir önceki dönemde birden fazla prestijli unvana sahip kişilerin ortalama servetlerinin 1621,43 guruş, askeri prestijli unvan sahiplerinin ortalama servetlerinin 604,36 ve dini prestijli unvanlara sahip kimselerin de ortalama servetlerinin 845,66 guruş

⁵⁷ MŞS 233:105. Debbağ Mehmed Ali'nin nominal serveti 1168, ödediği mibr 82,5 guruştur.

⁵⁸ MŞS 232:9. Cullah Mehmed'in nominal serveti 555, mihri ise 82,5 guruş.

olduğu dikkate alındığında bu durum daha rahat bir şekilde görülecektir. Elbette gözden kaçırılmaması gereken bir nokta 1780-1799 döneminde ortalama servetlerde önemli bir artış gözlenirse bile dönemin genelinde düşüş yaşandığıdır yine de unvanlı kişilerin bu süreçte en büyük kayıplara uğrayanlardan olduğunu söylemek yanıltıcı olmayacaktır.

3. 1800-1819 Sürecinde Kadın ve Erkek Terekelerinde Mihr

1800-1819 döneminde içerisinde tereke kaydı bulunan 13 defterden üretilen toplam 1158 kayıt bu bölümde kullanılacaktır. Veriler 239 ila 254 numaralı defterlerden elde edilmiştir. İkinci bölümde de kısaca üzerinde durulduğu üzere 18. yüzyılın sonunda tutulan tereke kayıtlarında önemli artış meydana gelmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan değişimlerin bu dönemde yerleşik hale geldiği görülmektedir. Ancak bunun tartışması aşağıda yapılacaktır. 1158 tereke kaydından 334'ü kadınlara aittir. Bu da kadın terekelerinde bir önceki döneme kıyasla küçük bir artışı gösterirken ilk dönemden daha düşük oranda kadınların terekelerde temsil edildiğini söylemek doğru olacaktır.

1800-1819 sürecinde terekeleri kayıtlara geçirilen 334 kadının ortalama nominal servetleri 1479,40 guruş iken bunun reel karşılığı 209,59 guruştur. Ortalama nominal mihrleri 103,91 guruşun reel mukabili 15,06 guruştur. Dönemin ortalama servet-mihr oranı kadınlarda %14,49'dur. Üç dönemin genel ortalamaları arasında en düşük ortalamaya bu dönemde rastlanılmıştır. Mihrlerden ikisi 100 guruşun üzerinde ikisi de 200 guruştan ziyadedir. 50 guruşun altında mihr alan kadın sayısı 320'dir. Mihrin bu dönemde artık kadın terekelerindeki önemini çok büyük oranda kaybettiğini söylemek mümkündür. Öyle ki önceki dönemlerde erkek terekelerinde rastlanılan mihrin servetteki karşılığının %1'in altında olduğu örneklerle 1800-1819 döneminde de kadınlarda da tesadüf edilmektedir. 11 kadının servet-mihr oranları %1'den daha azdır. Aişe bint Mehmed'in geride bıraktığı seveti 917,66 guruştur. Eşi Alaiyyeli Esseyid Ahmed bin Halil'den 8,5 guruş mihr almıştır. Aişe'nin servet-mihr oranı %0,92'dir. Aişe'nin sakini olduğu Çaprastlar-ı Sagir mahallesinde ev hissesi, birisi yine Çaprastlar-ı Sagir'de diğeri Çaprastlar-ı Kebir Mahallesi'nde iki evi, Keçeciyan sukkunda yemişçi dükkânın yarı hissesi bulunmaktadır. Aişe'nin servetinin asıl kaynağı sahip olduğu gayrimenkulleridir.⁵⁹ Elbette Aişe'nin tersi örnekler de vermek mümkündür. Rabia bint Abdullah'ın servet-mihr oranı %83,33'tür. Rabia'nın toplam serveti 21,6 guruşken mihr 18 guruştur. Rabia'nın mihr dışında küçük kazanı ve güğümü kayıtlara geçirilmiştir.⁶⁰

⁵⁹ MŞS 243:112. Aişe'nin nominal serveti 5398, mihr 50 guruştur.

⁶⁰ MŞS 253:100. Rabia'nın nominal serveti 180, mihr 150 guruştur.

Tablo 5: 1800-1819 Kadınların Ortalama Servet, Ortalama Mibr ve Ortalama Servet-Mibr Oranları*

Yıl Aralığı	Tereke Sayısı	Ortalama Servet	Ortalama Mibr	Ortalama Servet-Mibr Oranı
1800-1809	193	190,84	15,25	%7,99
1810-1819	141	237,52	14,73	%6,2

* Ortalama Servet ve Ortalama Mibrin Para Birimi Guruş

İki dönem arasında ortalama servetler arasında farklılaşma görülmektedir. 1810-1819 döneminde kadınların servetinde ciddi bir artış gözlenmektedir. Ortalama servetlerindeki artışın tersi yönde de ortalama mibrleri düşmektedir. Hadice bint İbrahim, Mehmed bin İbrahim ile olan evliliğinden 10,2 gurus mibr almıştır. Mehmed'in terekesinin hemen altında Hadice'nin terekesi tutulmuştur. Bu tereke kaydından da Hadice'nin ikinci evliliğini İbrahim bin Ali ile gerçekleştirdiğini ve İbrahim'le olan evliliğinde de 27,03 gurus mibr aldığı görülmektedir. Hadice'nin evliliklerinden aldığı toplam mibr bedeli 37,23 gurusken toplam serveti 41,31 gurusdur.⁶¹ 1800-1809 döneminde en yüksek mihre sahip olan kadın Hadice bint Ali'dir. Hadice'nin toplam serveti 311,95, eşinden aldığı mibr ise 232,05 gurusdur. Hadice'nin servetinin %74,36'sını mihri oluşturmaktadır.⁶² Mibrin prestij unsuru olduğunu gösteren örneklerden birisi de Karaosmanzadelerin evliliklerinde görülmektedir. Hadice Hanım bint Karaosmanzade Elhac Osman Ağa'nın Çıbanzade Hüseyin Efendi bin Mehmed Efendi ile evliliklerinde belirlenen mibr 1001 gurusdur. Bu rakam nominal değeri ifade etmekle birlikte mibr miktarı olarak 1001 gurusun seçilmesi şüphesiz anlamlıdır. Hadice Hanım'ın mibrinin reel karşılığı 170,17 gurusken toplam serveti 4785,92 gurusdur. Hadice Hanım'ın mihri terekesinin %3,55'ine isabet etmektedir.⁶³ Karaosmanoğulları gibi Manisa'nın köklü ailelerinden Karakulakzadelerin gerçekleştirdikleri evliliklerde de mibrlerin düştüğü gözlemlenmektedir. Emetullah Kadın bint Elhac Mehmed, Karakulakzade Esseyid Mustafa bin Ahmed Ağa ile olan evliliğinden 60 gurus mibr almıştır. Emetullah Kadın'ın serveti 2517,84 gurus, servet-mibr oranı ise %2,38'dir.⁶⁴ 1810-1819 dönemindeki kadınların tümü 61'in gurusun altında mibr almışlardır. 20 gurusun altında mibr alan kadınların sayısı da 115'tir. Tüm bu rakamlar göz önüne alındığında mibrin kadınlar için taşıdığı ekonomik anlamların giderek azaldığı tespitinde bulunulabilir.

Servet gruplarındaki değişim oranlarını değerlendirmek gerekirse en zenginler grubunda yer alan kadınların ortalama servetlerinin 591,74, ortalama mibrlerinin 29,92 gurus olduğu görülmektedir. Ortalama servet-mibr oranları %5,06'dır. Orta-üst zenginlik grubunda bulunan kadınların ortalama servetleri 133,96, ortalama mibrleri 12,49 gurusdur. Ortalama servet-mibr oranları ise

⁶¹ MŞS 239:18. Hadice'nin nominal serveti 243 gurus eşlerinden aldığı toplam mibr 219 gurusdur.

⁶² MŞS 244:343. Hadice'nin nominal serveti 1835, mihri ise 1365 gurusdur.

⁶³ MŞS 241:187. Hadice Hanım'ın nominal serveti 28152,5 gurusdur.

⁶⁴ MŞS 254:53. Emetullah Kadın'ın nominal serveti 20982, nominal mihri 500 gurusdur.

%9,32'dir. En zenginler grubunda görüldüğü gibi %1'in altında servet-mihr oranları bu grupta görülmemektedir. Orta-üst servet grubunda bulunan 83 kadından 36'sının servet-mihr oranları %5'in altındadır. Orta-üst zenginlik grubunda yer alan kadınlarla ilgili olarak altı çizilmesi gereken noktalardan birisi 1800-1819 döneminde ortalama zenginlik 209,59 guruş iken bu grupta yer alan hiçbir kadının serveti 200 guruştan fazla değildir. Önceki iki dönemde de böyle bir durumla karşılaşmamıştır. Orta-alt zenginlik grubunda ortalama servet 77,94 guruştur. Ortalama mihrleri 10,42 guruş olup terekelerinde mihrlerinin isabet ettiği oran %13,37'dir. En yoksullar grubu incelendiğinde ortalama servetin 36,31 guruş olduğu tespit edilmiştir. En yoksullar grubunda yer alan kadınlardan 5'inin 1 guruştan daha az mihr aldıkları görülmektedir. Bu miktarda mihrlere önceki dönemlerde de rastlanılmıştır. En yoksulların ortalama mihr bedeli 7,45 guruştur. Ortalama servet-mihr oranları ise %20,52'dir.

1800-1819 döneminde unvan sahibi kadın sayısı 19'dur. Söz konusu 19 kadının ortalama servetleri 1084,61 guruştur. İlk kez bu dönemde kadınların *el hac* unvanıyla kayıtlara geçirildikleri tespit edilmiştir. El hac unvanıyla kayda geçirilen El hac Aişe Kadın bint Ali Efendi'nin toplam serveti 2220,72 guruştur. Eşi El hac Osman bin El hac Hüseyin'den aldığı mihr bedeli ise 24 guruştur.⁶⁵ Babası unvan sahibi olan kadın sayısı 34'tür. Bu kadınların ortalama mihrleri 35,15 guruştur. Ortalama servetleri 706 guruş olup ortalama servet-mihr oranları %4,98 ile 1800-1819 döneminin geneline oldukça yakındır. Ancak aldıkları ortalama mihrler dönemlerinin ortalamasının üzerindedir. Statü bildiren unvanlara sahip ailelerden gelen veyahut kendileri unvan sahibi kadınların ortalama servetleri, ortalama mihrleri göz önüne alındığında unvanların bu dönem içinde de varlığını halen hissettirdiği görülmektedir.

1800-1819 döneminde kayıtlara geçen evli ve mihr kaydı bulunan erkek sayısı 824'tür. Terekeleri tutulan bu kişilerin ortalama nominal servetleri 2426,88 guruşun reel karşılığı 348,04 guruştur. Ödedikleri mihrlerin nominalı 117,39, reeli 17,53 guruştur. Ortalama servet-mihr oranları %5,07'dir. Bu oranın bize gösterdiği üzere bir önceki dönemle benzerlik görülmektedir. Ancak bu benzerliğin temel sebebi 1780'lerde yaşanan kırılmalardır. Ödenen mihr miktarlarına bakıldığında 100 guruştan yüksek mihr ödeyen erkek sayısı 9'dur. Bu kişiler arasında 200 guruş seviyesinde mihr ödeyen kimseyle karşılaşmamıştır, yalnızca bir kişi 300 guruşun üzerinde mihr ödemesi gerçekleştirmiştir. Esseyid Halil Ağa bin Mehmed 524,28 guruşluk servete sahiptir. Esseyid Halil Ağa'nın eşi Fatıma Kadın bint Başkâtip Süleyman Efendi'ye ödediği mihr tutarı ise 351,22 guruştur. Tereke kayıtları içerisinde de ödediği bedelin mihr-i müccel ve mihr-i muaccelinden eksik kalan bileziği ve hisseleri olarak belirtilmiştir. Esseyid Halil Ağa muhtemelen eşine daha yüksek mihr ödeme sözü vermiştir ve bir kısmını da daha önceden ödemiştir. Ancak terekasının toplamı borçlarını ödemeye yetmemiştir ve borçlu olarak vefat

⁶⁵ MŞS 253:123. El hac Aişe Kadın'ın nominal serveti 18506, mihri 200 guruştur.

etmiştir. Bu yüzden de eşinin aldığı mihr diğer alacaklılar gibi borçlular arasında eşit miktarlara bölünmüştür. Fatıma Kadın'ın hissesine düşen de 280,92 guruş olmuştur. Buna rağmen 1800-1819 döneminde eşine en yüksek mihrı ödeyen isim Esseyid Halil Ağa olmuştur.⁶⁶ 50-100 guruş aralığında mihr ödeyen erkek sayısı 28'dir. 30-49 guruş düzeyinde mihr ödeyen erkek sayısı 73, 20-29 guruş ödeyenler 138, 10-19 guruş mihr ödeyenler ise 235 kişidir. 341 erkek ise 10 guruştan daha aşağı miktarda mihr ödemiştir.

Tablo 6: 1800-1819 Erkeklerin Ortalama Servet, Ortalama Mihr ve Ortalama Servet-Mihr Oranları*

Yıl Aralığı	Tereke Sayısı	Ortalama Servet	Ortalama Mihr	Ortalama Servet-Mihr Oranı
1800-1809	487	326,83	19,83	%6,07
1810-1819	337	378,68	14,21	%3,75

* Ortalama Servet ve Ortalama Mihrin Para Birimi Guruş

1800-1819 döneminin ikinci yarısında servetlerde artış gözlemlenirken mihr miktarları düşmekte ve terekelerdeki yüzdesi de azalmaktadır. 1780'lerde başlayan mihrlerin düşüş trendi devam etmektedir. Bu düşüşlerin daha net görülebilmesi açısından ele alınan 120 yıllık dönemin grafikleri aşağıda paylaşılacaktır. 1800-1809 döneminde terekesi tutulan 487 kişiden 9'unun terekesinin toplamı ödemekle yükümlü olduğu mihrden düşüktür. Bu kişilerin yanı sıra servetlerinin %85'inden fazlası eşinin mihrine tekabül eden 3 kişinin de terekesinin borçlarına yetmediği görülmektedir. Bu kişilerin aksine servet-mihr oranları %1'in altında olan 17 kişi tespit edilmiştir. Servet-mihr oranı %1-%5 aralığında olan kişi sayısı 174'tür. 1810-1819 döneminde terekesinden fazlasını eşine mihr olarak borçlu kimseye rastlanılmamakla birlikte yalnızca Tüfekçi Ömer Beşe, servetinin tamamını eşi Alime bint Ahmed'e mihr olarak bırakmıştır.⁶⁷ Ödemekle mükellef olduğu mihr bedeli servetinin %1'inden az miktara denk gelen erkek sayısı 1810-1819 döneminde 23'tür. Bu dönemde önceki döneme kıyasla daha az kayıt bulunmasına rağmen bu sayıdaki artış aradaki farklılaşmayı ortaya koymaktadır.

Servet gruplarındaki değişimi görmek önceki dönemle kıyaslama açısından oldukça önemlidir. Dönemsel değişimlerin yanı sıra servet gruplarındaki değişimler de anlamlı sonuçlar üretmemize yardımcı olacaktır. 1800-1819 döneminin en zenginler grubunun ortalama serveti 1012,64 guruştur. Ödenen mihr bedellerinin ise 30,08 guruş olduğu saptanmıştır. Ortalama servet-mihr oranları %2,97'dir. Hazinekar Elhac Ali Ağa bin İsmail Ağa, servet-mihr oranı en düşük isimdir. Ali Ağa'nın serveti 2570,4 guruş eşine ödediği mihr 1,7 guruştur. Hadice Kadın bint

⁶⁶ MŞS 247:18. Esseyid Halil Ağa'nın nominal serveti 3084 guruş, nominal mihr 2066, ödeyebildiği nominal mihr 1652,5 guruştur.

⁶⁷ MŞS 248:147. Tüfekçi Ömer Beşe'nin nominal serveti ve ödemesi gereken mihr tutarı 92 guruştur.

Esseyid Ahmed Efendi'ye ödediği mihrin terekesindeki oranı %0,06'dır.⁶⁸ Orta-üst zenginlik grubunun ortalama serveti 227,31, ortalama mihrleri 16,51 guruştur. Ortalama servet-mihr oranları %7,26'dır. Orta-üst zenginlik grubunda servet-mihr ortalaması en yüksek kişi Camcı Esseyid Mustafa Ağa bin Halil'dir. Camcı Esseyid Mustafa Ağa'nın serveti 158,61 guruş eşine ödediği mihr 59,5 guruş yani servetinin %37,51'idir.⁶⁹ %1'in altında mihr ödeyen kimselere orta-üst servet grubunda da rastlanılmaktadır. Dokuz kişinin servet-mihr oranı %1'den düşüktür. Orta-alt zenginlik grubunun ortalama serveti 109,82 guruştur. Eşlerine ödedikleri ortalama mihr 12,58 guruş iken ortalama servet-mihr oranları %11,46'dır. Bu grupta yer alan iki isim de servetlerinin %1'inden azını eşlerine mihr olarak vermiştir. %1 oranının üzerinde durulmasının sebebi 1700-1739 ve 1740-1799 dönemlerinde ne orta-üst ne de orta-alt zenginlik gruplarında bu oranlarla karşılaşılmasıdır. Mihrin servetlerdeki yerinin azaldığı genel ortalamalardan görülmektedir ancak zenginlik gruplarındaki değişim durumu daha net ortaya koymaktadır. En yoksullar grubunun ortalama servetleri 42,37, ortalama mihrleri 10,96 guruştur. Ortalama servet-mihr oranları %25,87'dir. Daha önce bahsi geçen mihrlerinin servetlerinden yüksek olduğu ya da tamamına eşit olan erkeklerin tümü en yoksullar grubunda yer almaktadır. En yoksullardan servet-mihr oranı %50'nin üzerinde olan 35 kişi bulunmaktadır ve bu kişilerden 25'inin servetleri borçlarını karşılayamamaktadır. Söz konusu 35 kişinin ortalama ödedikleri mihr 23,83 guruştur ki 1800-1819 döneminde ödenen ortalama mihr 17,53 guruştur. Mihrin en yoksul erkekler için ifade ettiği anlam diğer zenginlik gruplarında yer alan erkeklerden daha farklıdır.

Unvan sahipliğinin servetleri ve mihrleri etkilediği önceki iki bölümde gösterilmiştir. Ancak erkeklerin unvan sahipliğinin servetlerine ve ödedikleri mihlere etkisinin azaldığı bir önceki dönemde gözlemlenmiştir. Özellikle dini prestijli unvan sahiplerinin servetlerinde yaşanan büyük kırılma dikkati çekmiştir. 1800-1819 döneminde unvan ya da mesleği kayıtlara geçirilen erkek sayısı 369'dur. Meslekleri ile kayda geçirilen erkek sayısı 105'tir. Bu grubun ortalama serveti 244,74 guruştur. Ödedikleri ortalama mihr 14,37 guruştur bu rakamda ortalama servet-mihr oranlarının %5,87 olduğunu göstermektedir. Meslekleri belirtilen kişilerin ortalama servetleri Manisa ortalamasının altında görülmektedir. Esasında kişileri üretim araçlarına göre sınıflandırmak ve o şekilde bir sonuca varmak daha isabetli olacaktır. Ancak bunu yapmak bu çalışmanın sınırlarının ve hedeflerinin ötesindedir. Dini prestijli unvan sahiplerinin ortalama servetleri 253,93 guruş iken ortalama ödedikleri mihr tutarı 15,81 guruştur. Bu grupta yer alan 58 kişinin ortalama servet-mihr oranları %6,23'tür. Askeri prestijli unvan sahibi kişi sayısı 31'dir. Bu kişilerin ortalama servetleri 252,71 guruş, ortalama mihrleri 17,93 guruştur. Askeri prestijli unvan sahiplerinin bir önceki dönemde dini prestijli unvan

⁶⁸ MŞS 247:41. Hazineci Elhac Ali Ağa'nın nominal serveti 15122, nominal mihri 10 guruştur. Buradaki 10 guruşun dönemdeki alım gücü eski bir güğümdür.

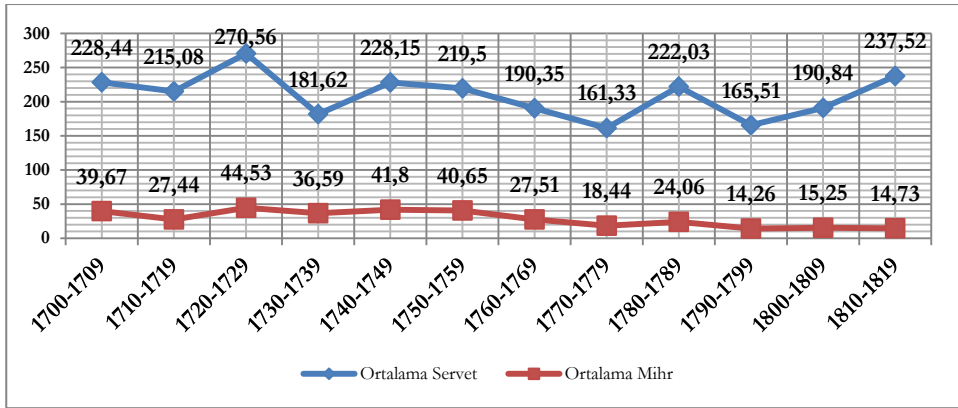
⁶⁹ MŞS 246:131. Camcı Esseyid Hüseyin Ağa'nın nominal serveti 933, ödemesi gereken mihr 350 guruştur.

sahiplerinin yaşadığı keskin düşüşe uğradıkları görülmektedir. Askeri prestijli unvan sahiplerinin ortalama servet-mibr oranları %7,10'dur. Birden fazla statü belirten unvana sahip olan kişi sayısı 152 olup bu kişilerin ortalama servetleri 780,50 guruştur. Söz konusu grubun ödediği ortalama mibr bedeli 29,30 guruş ve mibrlerin servetlerindeki oranı %3,75'tir. Unvanların en azından erkekler bazından 1780'lerle başlayan dönemden itibaren önemini azaldığı izlenmektedir. Tek başına dini prestijli ya da askeri prestijli unvan sahipliği artık maddi bir gösterge olmaktan uzaklaşmıştır.

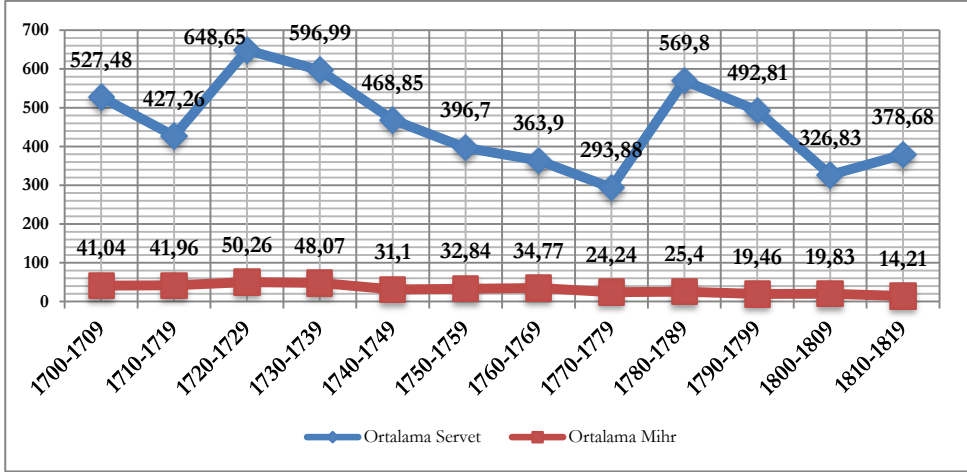
4. 1700-1819 Kadın ve Erkek Terekelerinde Servet ve Mibrin Dönüşümü

Bu bölümde ele alınan üç dönem toplu halde grafiklere yansıtılarak dönemler arasındaki devamlılıkların, kırılmaların ve dönüşümlerin görünür kılınması amaçlanmaktadır. İlk olarak kadınların ortalama servetlerinin ve ortalama mibrlerinin ele alınan 120 yıllık süreçteki dönüşümü incelenecektir.

Grafik I. Kadınların Ortalama Servet ve Ortalama Mibrleri 1700-1819

Kadınların servetlerinde ele alınan süreç boyunca dalgalanmalar olduğu daha önce de belirtilmiştir. Söz konusu on yıllık periyotların ikisinde ciddi düşüşler görülmekle birlikte yedi dönemde birbirine yakın ortalama servetler görülmüştür. 1720-1729 döneminde kadınların ortalama servetleri en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Mibrlerle bakıldığında ise söz konusu dalgalanmalar görülmekle birlikte 1760'lardan itibaren ortalama mibrler düşmeye başlamıştır. 1780-1789 döneminde yukarı doğru bir hareketlenme görülse de bu yükseliş 18. yüzyılın ortalama tüm mibr miktarlarının altındadır ve bu süreçten sonra da mibrin aşağı doğru hareketliliği devam etmiştir. Ortalama servetlerdeki ve ortalama mibrlerdeki artışlar ve gerilemeler paralel görünse de 1770'lerden sonraki süreçte bu paralellik ortadan kalkacak ve ortalama servet yükselse dahi ortalama mibr miktarlarında bu tür bir hareketlenme görülmeyecektir.

Grafik II. Erkeklerin Ortalama Servet ve Ortalama Mihrleri 1700-1819

Erkeklerin ortalama servetlerine bakıldığında 1730'lardan 1780'lere kadar düzenli bir düşüş trendi gözlemlenmektedir. 1770'lerde erkeklerin ortalama serveti 120 yıllık sürecin en düşük seviyesini görmüştür. Mihrlerde ise üç dönem ön plana çıkmaktadır. 1700-1739 döneminde ortalama mihrler 120 yıllık dönemin en yüksek seviyelerindedir. 1740'lardan itibaren başlayan düşüş trendi 1770'lere kadar düzenli seyretmiştir. 1740'taki sert düşüşün ardından sonraki on yıllık periyotlarda küçük yukarı hareketlenmeler olsa da 1700-1740 dönemindeki seviyelerine çıkamamıştır. 1770'lerde ise ortalama mihrlerde kırılmalar gözlenmiştir. Ortalama mihrler 20 guruslara gerilemiştir. Buradaki kritik noktalardan bir tanesi 1780'lerden sonra ortalama servetlerin artış hızıyla mihrdeki artış hızının birbirinden farklı seyretmesidir ki 1790'lardan itibaren de mihrler artık -en yoksullar hariç- terekelerde önemli rakamlara tekabül etmeyecektir.

Zenginlik gruplarının 1700-1820 yılları arasında geçirdiği dönüşüm de mihr bedellerinin farklılaşmasını anlaşılmasında oldukça yardımcı olacaktır. Zenginlik gruplarının kendi aralarındaki farklılaşmaları, mihr bedellerinin kendi grupları içerisinde ifade ettiği anlamlardaki değişimler ya da devamlılıkları görmek önemli görülmektedir.

Tablo 7: Kadınların Zenginlik Gruplarının Dönemsel Servet, Mihr ve Servet-Mihr Oranları 1700-1820

	En Zenginler			Orta-Üst			Orta-Alt			En Yoksullar		
	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı
1700-39	525,72	67,9	%12,92	170,02	39,08	%22,99	98,83	27,40	%27,72	47,41	13,81	%29,13
1740-99	500,58	45,40	%9,07	144,78	18,14	%12,53	86,89	16	%18,41	44,57	10,71	%24,03
1800-19	591,74	29,92	%5,06	133,96	12,49	%9,32	77,94	10,42	%13,37	36,31	7,45	%20,52

1700-1739 döneminde zenginlik dağılımında kategorik bir durum olduğu ortalama servetlerinden, ortalama mihrlerinden ve mihr-servet oranlarından anlaşılmaktadır. Mihr bu noktada da hiyerarşinin içerisinde anlamlı bir rol oynamaktadır. 1740-1799 ve 1800-1819 dönemlerinde ise en zenginler ve diğerleri gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Her iki dönemde de orta-üst ve orta-alt kesimlerin aldıkları mihrler birbirlerine oldukça yaklaşmış ve de en zenginlerle aralarındaki fark açılmıştır. Ortalama servetlerindeki düşüşten daha büyük oranda ortalama mihrleri azalmıştır. 1700-1739 dönemiyle 1800-1819 dönemi arasında 3 kattan fazla fark bulunmaktadır. Orta-alt grupta da benzer bir durum gözlemlenmektedir. Bu grupta da mihr oranlarında dönemsel fark 3 kata yaklaşmıştır. Orta-üst ve orta-alt kesimlerin her iki dönemde de bu denli yaklaşmasının bir anlamı olmalıdır fakat iddialı ve temellendiremeyeceğimiz argümanlar üretmek tercih edilmemiştir. 1740'tan sonra tüm servet gruplarında ortalama mihrler ve mihrlerin terekelerde kapladığı alanlar azalmıştır. 1700'lerin başlarından 1800'lerin ilk çeyreğine gelene kadar mihr yalnızca en yoksul grupta yer alan kadınlar için önemli bir varlık olmayı sürdürmüştür. Diğer tüm gruplardaki etkisi önemli ölçüde azalmıştır. Mihrdeki düşüşe benzer şekilde ortalama servetlerde de düşüş gözlemlenmektedir ve bu düşüş tüm dönemler boyunca devam etmiştir. Bu durumun tersine tek örnek 1800-1819 döneminde en zenginler kategorisinde görülmektedir. Bu dönemin diğer servet gruplarında da önceki dönemlerdeki servet gruplarına nazaran servetlerde düşüşler görülmektedir. Ancak tersine en zenginlerin servetleri en yüksek seviyeye gelmiştir. Önceki dönemlerde en zenginlerle orta-üst grup arasındaki servet farkı 1700-1739'da ve 1740-1799'da 3 kattan biraz fazla iken 1800-1819'da bu fark nerdeyse 4,5 olacaktır. Bir başka belirtilmesi gereken nokta da ortalama mihrde en çok azalmanın dönemsel olarak orta-üst grupta yaşandığıdır.

Tablo 8: Erkeklerin Zenginlik Gruplarının Dönemsel Servet, Mihr ve Servet-Mihr Oranları 1700-1820

	En Zenginler			Orta-Üst			Orta-Alt			En Yoksullar		
	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı
1700-39	1750,50	93,76	%5,36	321,04	43,92	%13,68	156,17	28,38	%18,17	62,78	20,54	%32,72
1740-99	1440,18	38,70	%2,68	272,02	23,14	%8,50	141,42	21,17	%14,96	55,70	14,55	%26,12
1800-19	1012,64	30,08	%2,97	227,31	16,51	%7,26	109,82	12,58	%11,46	42,37	10,96	%25,87

Erkeklerin zenginlik gruplarındaki trend daha belirgindir ve düzenli bir seyir izlemiştir. Tüm dönemlerde tüm servet gruplarının ortalama servetleri, ortalama mihrleri ve servet-mihr oranları düşmüştür. En zenginler ve orta-üst sınıfın ödediği mihrler arasında 1700-1739 ile 1800-1819 dönemlerinde aşağı yukarı üçer katlık farklar, orta-alt ve en yoksullarda da yaklaşık ikişer katlık farklar gözlenmektedir. Tabloda da görüldüğü gibi tereke kayıtlarından ortaya çıkan sonuç, mihr ele aldığımız süreç boyunca yalnızca en yoksullar için anlamını yitirmemiştir. Her ne

kadar aşığı yönlü bir hareketlenme olsa da son kertede servetlerinin hala önemli bir kısmına tekabül etmektedir.

Statü ile servetler ve ödenen mihrler arasında bir paralellik olduğı daha önce belirtilmiştir. Dönemsel olarak değışimlerin görölmesinin faydalı olacağı düşünölmektedir. Bunun yanı sıra unvanların temsil kabiliyetinin görölmesi açısından da ortalama servetler ve ortalama mihrlerdeki trendlere bakmak yararlı olacaktır.

Tablo 9: Erkeklerin Zenginlik Gruplarının Dönemsel Servet, Mihr ve Servet-Mihr Oranları 1700-1820

	Askeri Prestijli Unvan Sahipleri			Dini Prestijli Unvan Sahipleri			Birden Fazla Unvan Sahipleri		
	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı	Servet	Mihr	Oranı
1700-39	604,36	52,20	%8,63	845,66	61,58	%7,28	1621,43	104,71	%6,46
1740-99	509,48	31,14	%6,11	244,07	21,60	%8,84	1165,39	34,20	%2,93
1800-19	252,17	17,93	%7,10	253,93	15,81	%6,23	780,50	29,30	%3,75

1700-1739 döneminde erkeklerinin tümünün ortalama serveti 527,67 guruş, ödedikleri ortalama mihr 46,13 guruştur. 1740-1799 döneminde ise bu rakamlar 476,42 guruşa, 24,38 guruş olmuş ve 1800-1819 döneminde de 384,04 guruşa 17,53 guruş düzeyine gerilemiştir. Askeri prestijli unvan sahipleri 18. yüzyılın tamamında dönem ortalamasının üzerinde ortalama servete sahip olmuşlardır ve ödenen ortalama mihrlerin üzerinde mihr ödemişlerdir. İkinci dönemde servetlerindeki düşüş genel ortalamanın üzerinde seyretmiştir. Üçüncü döneme gelindiğinde ise servetleri genel ortalamanın altında kalmıştır. Dini prestijli unvan sahiplerindeki kırılma ise daha erken dönemde görölmüştür. 1700-1739 döneminde dini prestijli unvan sahipleri dönem ortalamasının oldukça üzerinde ortalama servete sahip olmalarına karşın ikinci dönemde ortalama servetleri neredeyse 3,5 kat azalmıştır. Son döneme gelindiğinde ise ikinci dönemdeki trendin devam ettiğı görölmektedir. İlk dönemde askeri prestijli unvan sahipleri, dini prestijli unvan sahiplerinden daha düşük miktarda ortalama mihr ödeseler de ödedikleri mihrin servetlerindeki oranı daha yüksektir. İkinci döneme gelindiğinde ise bunun tam tersi bir durumla karşılaşmaktadır. Bu durumda dini prestijli unvan sahiplerinin ortalama servetlerinin ciddi miktarda erimiş olması etkilidir. Üçüncü dönemde ise her iki grubun ortalama servetleri ve ödedikleri ortalama mihr birbirine yaklaşmıştır.

Birden fazla unvan sahibi olan kimselerin ortaya çıkardığı tablo da oldukça önemlidir. Öyle ki her üç dönemde de hem ortalama servet hem de ödedikleri ortalama mihrler dönemlerinin üzerindedir. Ancak bu grubunda servetinin dönemler arasında oldukça azaldığını ve 1700-1740 dönemiyle 1800-1819 döneminde yarım fazla kayıp yaşadıklarını belirtmek gerekmektedir. Bu durum mihrlerini de doğrudan etkilemiştir. 1700-1740 ve 1800-1819 periyotlarında ödedikleri ortalama mihrler üç kattan fazla azalmıştır. 1740-1799 ve 1800-1819 döneminde ödedikleri ortalama mihr miktarları ve ortalama mihr-servet oranları

birbirine yaklaşmıştır. Statü belirten unvan sahiplerinin ele alınan süreç içerisinde dönüşümler yaşadığı tüm veriler bir araya getirildiğinde daha net görülmektedir. Askeri ya da dini prestijli unvan sahibi olmak 19. yüzyılın başlarına geldiğinde maddi bir gösterge olmaktan çıkmıştır. Süreç içerisinde bu unvanlar tek başlarına statü göstergesi değildir. Birden fazla unvan sahipliği önemini 1700-1820 boyunca korusa da orada da bir değişim olduğu söylenebilir. 1830'lardan sonra yaşanacak sürecin 18. yüzyılın sonra çeyreğinden itibaren nüvelerinin görüldüğünü söylemek abartı olmayacaktır.

5. Sonuç

Çalışma genel olarak devamlılıklar, kırılmalar ve dönüşümler üzerinde dursa ve bu değişimi gösterse de bunların neden yaşandığına dair argümanlar ortaya sunmamaktadır. Bu durumun sebeplerinden bir tanesi mihr konusunda seçilen unvan sahipliği ve servet kıstaslarından ileri gelmektedir. Bu iki göstergede önemli oranda sonuç vermesine rağmen neden böyle bir sürecin yaşandığı konusunda cevap vermemektedir. Belki de üretim araçları üzerinden yapılacak bir çalışmada bu soruya cevap bulunabilir. Bir diğer neden ise değişimin iktisadi boyutu ortaya konulurken sosyal boyutunda çalışma sessiz kalmaktadır. Bu durumun temel sebebi ise seçilen kaynak grubunun doğasından kaynaklanmaktadır. Tereke kayıtları veri seti oluşturulması ve uzun dönemli eğilimleri göstermesi açısından önemli bir kaynak grubu olmasına rağmen sınırlılıkları bulunmaktadır. Terekelerin söz konusu sınırlılıkların en önemli sebeplerinden bir tanesi donuk kayıtlar olarak karşımıza çıkmasından ve kişilerin davranışları, tercihleri üzerinden dolaylı olarak bilgi sahibi olmamızdan ileri gelmektedir. Bu yüzden de değişimin sosyal boyutu bir miktar boşlukta kalmaktadır.

1700-1819 döneminde Manisa mahkeme kayıtları içinde bulunan tereke kayıtlarından yola çıkılarak servetlerde ve mihr bedellerinde yaşanan dönüşüm ele alınmaya çalışılmıştır. Fetva mecmualarında kendisine yer bulan mihr ödemelerinin kişilerin yaşamlarında ne düzeyde etkili olup-olmadığı, statü, servet ve mihr arasında bir bağın bulunup-bulunmadığı ve zenginlik gruplarına göre mihrlerin devamlılıkları değişimi ve kırılmaları ele alınmıştır. Kadınların servetlerinde dalgalanmalar ve kırılmalar olmasına rağmen kopuşların olmadığı ancak mihr bedellerinde 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi düşüşlerin yaşandığı ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde de bu durumun devam ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca kadın ve erkeklerin ortalama servetlerinin birbirine en yakın olduğu dönemin de 1700-1819 arasında 1810-1819 dönemi olduğu çalışmanın bulguları arasındadır. 1740'lardan itibaren erkeklerin servetlerinin düzenli olarak gerilediği, bu gerilemeyle birlikte ödenen mihr bedellerinde aşağı doğru bir hareketlenme olduğu, 1780'lerden sonra erkeklerin servetlerinde artış yaşansa dahi bu artışın mihrlerle yansımadağı ve mihrlerin erkek terekelerinde giderek önemini kaybettiği çalışmanın çıktılarındandır. Zenginlik grupları arasında da dönemsel olarak farklılıkların özellikle kadın terekelerinde meydana geldiği görüle de önemli ölçüde tüm zenginlik gruplarında mihrlerin oranlarının azaldığı çalışmanın saptamalarındandır. Unvan sahipliği de bu

süreçte arka planda da olsa ele alınan konulardan birisi olmuştur. Unvan sahiplerinin de dönemler arasında servet ve mihrlерinin farklılaştığı dini prestijli unvan sahiplerinin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zenginliklerini muhafaza edemedikleri, askeri prestijli unvan sahiplerinde bu durumun 19. yüzyılın başlarında yaşandığı görülmüştür.

Kaynaklar

Birincil Kaynaklar

Manisa Şer'iyye Sicilleri; 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 250, 251, 253, 254.

İkincil Kaynaklar

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of Modern State The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York: SUNY, 1992.

Akyüz, Jülide, "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 37, (2004), s.213-230.

Aydın, Mehmet Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.

Botticini, Maristella, "A Loveless Economy? Intergenerational Altruism and the Marriage Market in a Tuscan Town, 1415-1436", *Journal of Economic History*, Cilt 59, Sayı 1, (1999), s.104-121.

Canbakal, Hülya, "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Sayı 52, (2009), s. 542-578.

Cassia, Paul Sant - Constantina Bada, *The Making of the Modern Greek Family Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.

Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, (Haz. H. Necati Demirtaş), Ankara: Kubbealtı, 2014.

De Moor Tine - Jan Luiten Van Zanden, "Girl Power; the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period", *Economic History Review*, Cilt 63, Sayı 1, (2009), s.1-33.

Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley: University of California Press, 1995.

Ergene, Boğaç - Atabey Kaygun, "Spouse Selection and Marital Mobility in the Ottoman Empire Observations From Eighteenth-Century Kastamonu", *Historical Methods*, Cilt 45, Sayı 1, (2012), s.3-20.

Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2000.

- Ertuğ, Hüseyin Nejdet, “Şer'iyye Sicillerine Göre Hicri 1137 (1724-1725) Senesi İstanbul'unda Osmanlı Ailesinin Evlenme ve Boşanma Verilerine Göre İncelenmesi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, (2015), s. 75-107.
- Glazer, Mark, “The Dowry as Capital Accumulation among the Sephardic Jews of Istanbul, Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 10, Sayı 3 (1979), s. 373-380.
- Gül, Abdülkadir, “Antakya'da Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler (18. Yüzyıl)”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, (2013), s. 399-426.
- Imber, Colin, “Women, Marriage, and Property: Mahr in the Behçetü'l Fetâvâ of Yenişehirli Abdullah”, ed. Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Leiden: Brill, 1997, s.81-104.
- Kıvrım, İsmail, “17. yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, (2011), s.371-400.
- Marcus, Abraham, *The Middle East On the Eve of Modernity Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press, 1989.
- Meriwether, Margaret, *The Kin Who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770-1840*, Austin: University of Texas Press, 1999.
- Pamuk, Şevket, “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, *Middle East Studies*, Sayı 36 (2004), s. 451-468.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire Political and Social Transformation in the Early Modern World*, New York, Cambridge University Press, 2010.
- Tucker, Judith, “Marriage and Family in Nablus 1720-1856: Toward a History of Arab Marriage”, *Journal of Family History*, Cilt: 13, Sayı 2, (1988), s.165-179.
- Tülüveli, Güçlü, “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation”, *International Journal of Turkish Studies*, 1-2, (2005), s.17-27.
- Vries, Jan de, “The Industrial Revolution and the Industrious Revolution”, *The Journal of Economic History*, Cilt 54, Sayı 2, (1994), s.249-270.
- Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcet-ül Fetâvâ*, (Haz. Süleyman Kayan, Betül Algm, Zeyneb Trabzonlu, Asuman Erkan), İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Caner, *H.1060-1061 M. 1650-1651 Tarihli 100 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili*, Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

YENİ BELGELER VE FOTOĞRAFLAR IŞIĞINDA ALİ ULVÎ (GERÇEK) BABA: YAŞAMI VE ESERLERİ

Siren Bora*

Öz

Çerkeş kökenli olan Ali Ulvî Baba, yaklaşık yarım asır boyunca İzmir’de yaşamını sürdürdü. Vefat ettiği zaman, İzmir’de defnedildi. Ailesine bağlıydı. Çocuklarına, torunlarına karşı sevgi dolu ve korumacıydı. Vâkıf olduğu Bektaşiliğin sırlarını, yıllar boyunca en salâhiyetli babalardan dinlemişti. O sırlara daima sadık kaldı. Kitaplara adeta âşıkı. Büyük bir kütüphanesi ve pek çok kitabı vardı. Düşüncelerini, fikirlerini ve bilgi birikimini eserlerinde topladı. Basılan eserleri ve postnişini olduğu Balpınar Dergâhı vasıtasıyla, İzmir’in kültürüne ve Bektaşiliğe önemli katkılarda bulundu. Arkasında, kalıcı bir iz bıraktı. Bu yüzden, büyük dedem Ali Ulvî Baba’ya ilişkin bir makale kaleme almayı görev edindim. Ali Ulvî Baba’nın fotoğrafları, ona ait icazetname’nin aslı, Balpınar Dergâhı’na ait vakfiye ve kroki, süvari yüzbaşı olduğuna dair belge, çocuklarına, torunlarına ait belgeler, fotoğraflar ve ailenin soy ağacı vasıtasıyla, yaşamı hakkında karanlıkta kalan noktaları aydınlatmak istedim. Bu makale ile, Ali Ulvî Baba hakkında ileride yapılacak olan araştırmalara bir basamak oluşturabilmeyi umuyorum.

Anahtar Kelimeler: Ali Ulvî Baba, Bektaşilik, İzmir, Balpınar Dergâhı

The Life and the Works of Ali Ulvi (Gerçek) Baba in the Light of New Documents and Photographs

Abstract

Ali Ulvi Baba, who is from Çerkeş, lived in Izmir for about half a century. He was buried in Izmir upon his death. He was committed to his family. He loved his children and grandchildren and had a protective attitude towards them. He listened to the secrets of Bektashism, which he knew very well, from the most competent fathers. He always remained faithful to those secrets. He was fond of books. He had a big library and a lot of books. He collected his thoughts, ideas, and knowledge in his books. With his printed books and sheikh of a Balpınar Dervish Lodge, he made significant contributions to Izmir’s culture and Bektashism. He left his mark. Hence, I have taken writing an article about my great-grandfather as a duty. I have wanted to illuminate the unclear points about his life through Ali Ulvî Baba’s

* Dr., *Yerel Araştırmacı*, İzmir/Türkiye, odinpan2can@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-5037-0128

photos, the original of his certificate of approval the foundation certificate and sketch of Balpınar Dervish Lodge, the certificate showing his position as a mounted captain, documents and photographs about his children and grandchildren, and the family's genealogical tree. I hope that this article will be a step to future research about Ali Ulvi Baba.

Keywords: Ali Ulvî Baba, Bektashism, Izmir, the Balpınar Dervish Lodge

Giriş

Bektaşilik, Anadolu'daki oluşumu 13. yüzyılda Babailik hareketiyle başlayan; 14-15. yüzyıllar arasında gelişerek büyüyen ve 16. yüzyılın başında *Bektaşilik* adıyla bugünkü kimliğini kazanan¹, dili Türkçe, bir Müslüman Türk halk dini öğretisidir. Manevi kökenlerini, Orta Asya'ya kadar götürmek mümkündür. Hacı Bektaş-ı Velinin etrafında belirginleşmiş²; Ahilik, Kalenderilik, Babailik, Yesevilik gibi müstakil tarikatları içerisinde eritmiştir. Bektaşilik, düşüncesi, duygusu, dili ve kültürüyle Türk olmanın yanı sıra bütün Asya dinlerini, felsefelerini içeren bir dini senkretizmdir. Başka bir deyişle bağdaştırmacı bir dini öğretilerdir³.

Vefaiye tarikatının Anadolu'daki şeyhi olan Baba İlyâs-ı Horasânî öncülüğünde Anadolu'da meydana gelen Babai İsyânı, 13. yüzyıl ortalarına doğru yeni bir gayri Sünni hareketin doğuşuna yol açmıştır. Babailik adını taşıyan bu hareket, Vefailer'den başka Anadolu'daki Kalenderiyye, Haydariyye, Yeseviyye zümrelerince de benimsenmiş ve 14. yüzyılın başlarından itibaren Rum abdalları adı altında varlığını sürdürmüştür. Abdal Kumral, Abdal Mehmed ve Abdal Musa gibi Rum abdalları, bir manada belki ilk Bektaşiler olarak adlandırılabilir Vefai, Haydari ve Kalenderi⁴ dervişleridir. O zaman bunlara Bektaşî denilmezdi. Ancak aralarında, özellikle 14. yüzyıldan itibaren, kuvvetli bir Hacı Bektaş geleneği oluşmuştu. Uç bölgelerindeki Türkmen beylerinin desteğini sağlayan bu zümre mensupları, bütün Orta ve Batı Anadolu'da ve sonra da ilk Osmanlı fetihleriyle birlikte Rumeli'de faaliyetlerini devam ettirmişlerdir⁵. Anadolu yakasında Bizans

¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, s. 373-379.

² Irène Mélikoff, "Bektashi/Kızılbaş: Historical Bipartition and Its Consequences", *Alevi Identity Cultural, Religious and Social Perspectives*, Papers Read at a Conference Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, November 25-27, 1996, London 2005, s. 2-4.

³ Cavit Sunar, *Melamilik ve Bektaşilik*, Ankara 1975, s. 11.

⁴ Osmanlılar'ın Rumeli fetihlerinde bulunmuş ünlü birtakım Kalenderi şeyhlerinin de büyük Bektaşî evliyası arasında gösterilmesi, Kalenderiyye'nin Bektaşîliğin kuruluşundaki etkisini ortaya koymasından dolayı önemlidir. O kadar ki bunların menâkıbnâmeleri bile Bektaşîliğin kuruluşundan sonra bu tarikat çevrelerinde kaleme alınmıştır. Kalenderîliğin Bektaşîlik'le sıkı ilişkisi 16. yüzyılda da bir müddet daha sürmüştür, Hayretî gibi tanınmış Kalenderî şairler kendilerini aynı zamanda Bektaşî olarak tanıtmışlardır. Bkz. Ocak, *a.g.e.*, s. 374; Mélikoff, *a.g.e.*, s. 5.

⁵ Ocak, *a.g.e.*, s. 373.

aleyhine gelişme kaydeden Türk ilerleyişi 14. yüzyılın başlarından itibaren Gebze-Üsküdar arasında, Bizans sınırında gözcü vazifesi gören zaviyelerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Böylece çok erken tarihlerden itibaren Osmanlı-Bizans sınırında Akbaba, Karaca Ahmet Sultan ve Şahkulu Sultan gibi zaviyelerin ortaya çıkması ve 16. yüzyıldan itibaren buraların birer Bektaşî merkezine dönüşmesi söz konusudur⁶. Bugünkü kimliğiyle bilinen asıl Bektaşîlik, 922 (1516) yılında öldüğü ileri sürülen Balım Sultan'ın tarikatın başına geçmesiyle şekillenmiştir. Zaten Bektaşî geleneği de Balım Sultan'ı ikinci pîr kabul ederek bu tarihi olayı onaylamıştır⁷. Sultan II. Mahmud tarafından 1826 yılında yasaklanan Bektaşî Tarikatı, bir süre bocalamıştır. 1850'li yıllardan itibaren ise, tekrar ve açıkça faaliyet göstermeye başlamıştır. Özellikle bu tarihten sonra, Bektaşîliğin önemli isimler yetiştirdiği bilinmektedir. Bu yüzden, Bektaşîlik tarihi açısından en dikkate değer zaman dilimi, 19. yüzyılın ikinci yarısıdır denilebilir. Hatta bu dönem, onun adeta küllerinden yeniden doğduğu dönem olarak tanımlanmalıdır.

Ali Ulvî Baba'nın Ailesi, Yaşamı

Ali Ulvî Baba'nın asıl adı Ali Rıza'dır. Ali Rıza Bey, 1 Temmuz 1867 tarihinde Çankırı'nın Çerkeş ilçesinde doğdu. Babasının adı Ali annesinin adı Fatma idi. Ali Ulvî Baba'ya ait 1909 tarihli icazetname'de babasından Ali Baba olarak söz edildiğine göre⁸, muhtemelen o da Bektaşî babasıydı⁹. Elimizde Ali Rıza Bey'in çocukluk ve gençlik yıllarına ilişkin bilgi yok. İlkokulu ve ortaokulu muhtemelen Çerkeş'te¹⁰ okudu. Mesleği askerlik olduğuna göre ortaokulu bitirdikten sonra, İstanbul'a gitti ve Mekteb-i Harbiye'den (Kara Harp Okulu'ndan) mezun oldu. Süvari Birliği'ne seçildi. Uzun yıllar Osmanlı ordusunda süvari olarak görev yaptı.

⁶ Fahri Maden, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Şahkulu Sultan Tekkesi ve Postnişinleri", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, Yaz 2018, s. 154-155.

⁷ Ocak, *a.g.e.*, s. 374.

⁸ Siren Bora Özel Arşivi, "Ali Ulvî Baba'ya ait İcazetname sureti" (Bkz. Belge 1).

⁹ Yüksel Aslan, 1844 yılında Çerkeşlilere ait lakap ya da unvanları sıralarken "Baba" sözcüğünü de sıralamaya dâhil etmiştir. Yaptığı açıklamaya göre; bu lakap ve unvanlar hane reislerini tanıttı anlamda kaydedilmiştir. Yani mevcut deftere kaydedilen asıl hane reisinin lakapları olmayıp baba veya dedelerinden gelen lakap ve unvanlardır. Yüksel Aslan, "XIX. Yüzyıl Tahrirlerine Göre Çerkeş", <http://cansaati.org/cerkestarihi.pdf>, s.17. Bektaşîler, Anadolu Bektaşîleri (Çelebi Kolu) ve Rumeli Bektaşîleri (Babagân Kolu) olmak üzere başlıca iki koldan oluşur. Çelebilerde veraset vardır. Çelebilik (babalık) babadan evlada geçer. Sunar, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁰ Osmanlı döneminde önce Anadolu Eyaleti'ne, sonra Bozok Eyaleti'ne, sonra Ankara Vilayeti'ne en son da Kastamonu Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Kengiri'nin (Çankırı'nın) kazası Çerkeş, 1846 tarihinde 4 mahalle ve 39 köyden oluşuyordu. 1878 yılında da belediye olan Çerkeş'in oldukça büyük bir kaza olduğu anlaşılıyor. Aslan, *a.g.e.*, s. 1-2.

Yüzbaşılığa kadar yükseldi. İstiklal Savaşı'na da süvari olarak katıldı¹¹. Cumhuriyet ilan edildikten bir süre sonra, yüzbaşılıktan emekli oldu.

Süvari Birliği'nde görev yaparken, onun gibi Bektaşiliğe intisap etmiş Vasfiye Hanımla evlendi. Vasfiye Hanım'ın nasip aldığı kişi, Ali Nutki Baba'ydı¹². Evlenen çift, Üsküdar'a yerleşti. İlk çocukları Fatma Nahide, 1895 yılında dünyaya geldi. O halde Ali Rıza Bey ile Vasfiye Hanım¹³, 1890'lı yılların başında evlenmiş olmalıdır. Sonra Asaf (doğ. 1899), Ahmet Hilmi (doğ. 1902) ve Nusret doğdular. Nusret küçük yaşta hayatını kaybetti. Ükudar Bülbülderesi'nde toprağa verildi. Asaf, İstiklal Savaşı'na katıldı ve 23 Ağustos 1921 tarihinde Sakarya Savaşı'nda şehit oldu. Fatma Nahide, tek evliliğini Mahmut Baler'le yaptı. Bir süre sonra boşandılar. Ahmet Hilmi¹⁴ ise, 1924 yılında İzmir'de Fahriye Hanım'la evlendi. Yıllar önce Bektaşiliğe intisap eden çift, toplantılar vesileyle tanışmışlardı. Dört kızları oldu: Şehriban (öl. 1929), Cavidan, Kamuran (öl. 2007) ve Tecelli¹⁵. Ahmet Hilmi Bey, 1325-1326 (1909-1910) öğretim yılı sonunda, Üsküdar İttihad ve Terakki Mekteb-i İdadisinden mezun oldu¹⁶. Sonra Muallim Mektebi'ne girdi. Bu okulu bitirdikten sonra ölünceye dek yani 23 Ağustos 1937 tarihine kadar çeşitli okullarda öğretmen olarak görev yaptı. Bu arada Cumhuriyet Halk Fırkası Üsküdar Şubesi başkanlığını da üstlendi. Ali Ulvî Baba, eşi Vasfiye Hanım'ın vefatından (öl. 1920/İzmir) bir süre sonra Hatice Hanım ile evlendi. Çiftin çocukları olmadı. Hatice Hanım 1933 yılında vefat etti. Ali Ulvî Baba, üçüncü evliliğini Fatma Hanım ile yaptı. Bu evlilikten de çocuk sahibi olmadı. Fatma Hanım ile anlaşamadılar ve bir süre sonra boşandılar (Bkz. Belge 4).

¹¹ Kasap ve Günaydın, Ali Ulvî Baba'nın İstiklal Savaşı sırasında tabur imamı olduğunu yazmaktadır. Bkz. İsmail Kasap ve Turan Günaydın, *Bektaşilik Makalatı - Ali Ulvî Baba*, İstanbul 2006, s. 8 ve 44. Ancak elimizde, tabur imamlığı yaptığına ilişkin her hangi bir bilgi mevcut değildir.

¹² Vasfiye Hanım'ın (Vasfiye Bacı'nın) sesinin çok güzel ve yumuşak olduğu söylenmektedir. Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, V, Ankara 2002, s. 202. Ailenin oğullarından biri olan Ahmet Hilmi Bey'in de sesi annesi gibi güzeldi.

¹³ Vasfiye Hanım, Kafkas göçmeni bir ailenin kızıydı (Cavidan Bora ile yapılan 04.01.2008 tarihli görüşme).

¹⁴ Ahmet Hilmi tarafından istinsah edilen (çoğaltılan) Fa/eriştezâde'nin *Cavidannâme*'si mevcut. Hilmi bu eserini 1192 (1776) tarihinde tamamladı. Eserin giriş kısmında şu bilgi yer almaktadır: "Bu bakîr Feriştezâde Hazret-i Faşî-ı Yazdânın Cavidannâme'sinin Lisan-ı Fariş'den, Fariş bilmeyenlere nefî olmak için Lisan-ı Türkî'ye tercüme eyledim....". Gıyasettin Aytaş, "Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezinde Bulunan Yazma ve Basma Eserler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 5, 1998, s. 135-136. Oğluna Ahmet Hilmi adını veren Ali Ulvî Baba, oğlunun kızına yani torununa da "Cavidanname"den dolayı Cavidan adını vermişti.

¹⁵ Aile üyelerine ilişkin bilgilerin bir bölümü, İzmir Karşıyaka Nüfus Müdürlüğü'nden aldığımız Vukuatlı Nüfus Kayıtlarından edinilmiştir. Siren Bora Özel Arşivi, "İzmir Karşıyaka Nüfus Müdürlüğüne ait Vukuatlı Nüfus Kayıtları".

¹⁶ Siren Bora Özel Arşivi, "Ahmet Hilmi Bey'e ait 1325-1326 tarihli İttihad ve Terakki Mekteb-i İdadi Şahadetnamesi".

Fotoğraf 1: Ali Ulvî Baba'nın oğlu Ahmet Hilmi Gerçek eşi Fahriye Gerçek ve kızları Cavidan(Gerçek)Bora

Ali Ulvî Baba, 1942 yılında ağır bir bronşit geçirdi¹⁷. Altı ay İzmir dışında tedavi gördü. Ancak tam manasıyla sağlığına kavuşamadı. 31 Aralık 1950'yi 1 Ocak 1951'e bağlayan gece saat 24.00'te¹⁸, evinde vefat etti. O gece başucunda gelini Fahriye Gerçek, Fahriye Gerçek'in kız kardeşi Havva, torunu Cavidan Bora ve dört müridi vardı. Ali Ulvî Baba, vefat etmeden yirmi dört saat önce ağır bir kalp krizi geçirmişti. Vefatına dört beş saat kala ise dili tutuldu. Vefat ettikten sonra, Paşaköprüsü Mezarlığı'na defnedildi. Kabri, Paşaköprüsü Mezarlığı Ada 18'dedir.

Ali Ulvî Baba'nın Bektaşiliğe İntisabı

Nerdiban(Merdivenköy) karyesinde Şahkulu Sultan Dergâh -ı Şerîfnde¹⁹ Postnişîn Mehmed Ali Hilmi Baba'nın muhibbânından (dervişanından) olan Ali Ulvî Baba, sekizince kolordu kumandanı Nazım Paşa ve Mekteb-i Hukuk mezunu Dâver Efendi ile muşabih idi²⁰. Nasip aldığı Mehmed Ali Hilmi Dedebaba 1907 yılında vefat ettiğine göre²¹; Ali Ulvî Baba, 1905 yılından önce Bektaşiliğe intisap etmişti²². Öte yandan intisap tarihi, muhtemelen 1890'lı yıllar olmalıdır. Çünkü

-
- ¹⁷ Siren Bora Özel Arşivi, "Ali Ulvî (Gerçek'e) Baba'ya İzmir Askeri Hastanesi'nden verilen 18 Mayıs 1942 tarihli Heyet Raporu".
- ¹⁸ Söz konusu ölüm saati, Noyan tarafından verilmiştir. Noyan, *a.g.e.*, V, s. 198. Vefat ettiği sırada baş ucunda olan torunu Cavidan Bora ölüm saatini hatırlamamaktadır (Cavidan Bora ile yapılan 04.01.2008 tarihli görüşme).
- ¹⁹ Kadıköy ilçesine bağlı Merdivenköy'de yer alan Şahkulu Sultan Tekkesi, bazı kaynaklara göre 1329'da Pelekanon (Maltepe) Savaşı'nın ardından Orhan Gazi tarafından bir Ahi zaviyesi şeklinde kurulmuştu. Bu tekke 16. yüzyılın başlarında eski nüfuzlarını kaybeden Ahilerden, kendilerine bağlanan Yeniçeri Ocağı'nın da etkisiyle giderek güçlenen Bektaşilere intikal etti. 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşî tarikatının da lağvedilmesiyle tekke Nakşibendilere devredildi. Şahkulu Sultan Tekkesi bu süreçte durgunluk dönemi yaşadı. Sonra 19. yüzyılın ortalarından itibaren canlanıp tekrar eski önemini kazandı. Özellikle Mehmet Ali Hilmi Dedebaba'nın meşihati boyunca (1863-1907) tekke yoğun bir imar faaliyetine sahne oldu. Maden, *a.g.m.*, s. 153.
- ²⁰ Bedri Noyan *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, VI, Ankara 2003, s. 44-45. Kasap ve Günaydın, *a.g.e.*, s. 10.
- ²¹ Şevki Koca, *Bektaşilik ve Bektaşî Dergahları*, İstanbul 2005, s.55. Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'nın ölüm tarihi Noyan tarafından 1905 olarak verilmektedir. Noyan, *a.g.e.*, VI, s. 44.
- ²² Bektaşiliğin Üsküdar'da temsil edilmesi bölgenin Türkler tarafından fethine kadar gider. Bektaşî kültürü Rum Abdalları ve derviş gaziler eliyle Üsküdar ve çevresinin fethi sırasında bölgeye getirilmişti. Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'un fethiyle, bölgedeki Bektaşî faaliyetleri yoğunlaştı. Sultan II. Bayezid döneminde ise Hacı Bektaş Veli Tekkesi'nin başına Balım Sultan'ın

1890'larda evlendiği Vasfiye Hanım ile de, dergâhtaki toplantılar sırasında tanışmıştı.

Fotoğraf 2 ve 3: Ali Ulvî (Gerçek) Baba

Asıl adı Ali Rıza olan Ali Ulvî Baba, “Ali Ulvî adını hangi tarihten itibaren kullanmaya başladı?” ya da “bu adı ona biri mi verdi?” saptayamadık. Ancak seçilen *Ulvî* adı özeldir ve Hz. Ali'nin “*yüce, eşsiz ve semavi*” niteliğini işaret etmektedir. Nitekim Ali Ulvî Baba'nın, soyadı kanunu²³ çıktığı zaman bizzat seçtiği *Gerçek* soyadı da²⁴, (Ali Ulvî Gerçek), Hz. *Ali'nin yüce, eşsiz ve semavi bir hakikat olduğunu* vurgulamak amacındadır. Öte yandan Bektaşiliğe göre, Âli sözcüğünün sözlükte karşılığı, *Ulvîyet*'tir:

“Ben aynayı yüzüme tutunca ulvîyeti görebilmeliyim ki bu ulvîyet, Ukûbiyet'tir, ulvîyetin ulûbiyetidir. Bektaşî dergâhında Ayin mabedine giriş kapısının solunda bir sütun vardır ki bu sütunun kaidesi insan cemiyetini sembolize eder, zirvesi de ulûbiyeti gösterir. Bu sütun, başlangıcında Mabrutî'dir.

... Şimdi, insanlar, başlangıçta, mabrutun kaidesinde dirler ve tekemmül ede ede yukarıya doğru yükselmeye başlarlar. Yükselmek, benliğini anlamak ve hakikate yani Allah'a yaklaşmak demektir. Mabrutun kaidesinden zirvesindeki sonuç noktasına doğru yükseldikçe acaba nereye gidilmektedir? Şüphesiz ki Allah'a. İşte, kesretten

getirilmesiyle hem Bektaşilik teşkilatlı bir yapıya kavuştu, hem de diğer bölgelerle beraber Üsküdar'da faaliyette olan tekkeler Bektaşiliğin merkezi olan bu tekkeye bağlandı. Tarihi süreç içerisinde Üsküdar ve çevresinde çok sayıda Bektaşî tekkesi açıldı ve faaliyet gösterdi. Bunlar arasında kuruluşu en erken tarihli olanlar, mezarlık içindeki Karaca Ahmet Sultan ve bugün Göztepe sınırları içerisinde yer alan Nerdibân (Merdiven) köyü Şahkulu Sultan tekkeleridir. Fahri Maden, “Üsküdar'da Bektaşilik: Kıncı Baba Mürüvvet Baba ve Yarımca Baba Tekkeleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 21-23 Kasım 2014 Bildiriler*, 3, İstanbul 2015, s. 25.

²³ 2525 sayılı Soyadı Kanunu, 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilmiş, 2 Temmuz 1934 günü Resmi Gazete'de yayımlanmış ve 2 Ocak 1935'de yürürlüğe girmiştir.

²⁴ Cavidan Bora'nın anlatımına göre, *Gerçek* sözcüğü Ali Ulvî Baba tarafından özellikle seçilmişti (Cavidan Bora ile yapılan 04.01.2008 tarihli görüşme).

vandete felsefesi budur. İnsan, cemiyet hâlinde yaşadığı çokluktan birlik hâlinde bulunan son noktaya, yani ilâhî zata doğru yüксеle yüксеle ulûhiyet kazanır ve ulvîleşir.

Çünkü bildik aslınız evvel biziz, âhir biziz

İptidayız, intibayız, bâtin-ü zâhir biziz.

İlâhî zat, Muhammed ve Ali'de tecelli ve teşabhus etmiştir. Mabrutun kaidesindeki kesret insanlardan mürekkaptir. Bu insanların hepsinde de ulvîyet kabiliyeti, yani (Ulubîyet) kabiliyeti vardır. Fakat, insanların hepsi bu kabiliyetlerini idrak edememektedirler, ancak, nasibi olanlar idrak edip hakikati görebilmektedirler ve (Allah Birdir) remzînin hakiki manasını anlayabilmektedirler²⁵.

Ali Ulvî Baba'ya Ait İcazetname

Bektaşilikte icazetname (hilafetname), sülûkunun²⁶ tamamlayan müride, artık tarikatın usul ve erkânını devam ettireceği yönündeki yeterliliğini göstermek amacıyla şeyh tarafından verilen belgedir. Tarikatlara ve dönemlere göre farklılıklar göstermekle birlikte, Başlangıçta icazetnamelerin onayı merkez âsîtânedeki²⁷ postnişinin uhdesine tahsis edilmişti. Bektaşilikte ilk zamanlarda icazet ancak Kırşehir'deki Hacı Bektaş'ta verilirdi. İcazet verilmesi lazım gelen bir babaya, yalnız pir evi postnişini icazet verebilirdi. Sonraki yıllarda, altı yerde daha icazete izin verme makamı oluşturuldu. Bunlar Mısır, Seyyid Ali Sultan, Abdal Musa, Durbali Sultan, Rumelihisarı tekkeleriydi. Âsîtâne dışında icazet verme yetkisi, Şehitlik Dergâhı²⁸ özelinde 19. yüzyılın sonlarına doğru Abdünnafı Baba döneminde mümkün hale geldi. Abdünnafı Baba, İstanbul'un en eski tekkelerinden biri olan ve daha sonra kendisinin adı ile de anılan Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı'nın, hicri 1277-1330 [1860/61-1912] yılları arasında şeyhlik vazifesini uhdesinde bulunduran postnişinidir²⁹. Abdünnafı Baba'nın muhitinde bulunan ve meclislerine devam

²⁵ Sunar, a.g.e., s. 21.

²⁶ Tasavvufta sülûk ya da seyr-ü sülûk, Hakka ermek, manevi yolculuk yapmak, usul dairesinde maneviyatın yükseltilmesi, Hakka ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevi ve rûhî yolculuktur. Taha Ağca, "Yusuf Hakîkî'ye (ö.1487) Göre Seyr-ü Sülûk", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 35, Ocak-Haziran 2016, s. 128.

²⁷ Farsça'da "kapı eşîği, kapı dibi, eşik yantı" gibi anlamlara gelen âstan kelimesinden türetilmiş olup Türkçe'de âstâne veya âsîtâne şeklinde telaffuz edilir. Osmanlı devrinde bir tarikatın veya tarikat kolunun merkezi olan tam teşekküllü tekkeler için kullanılmıştı. Anadolu'da en önemli âsîtâneler Konya'da Mevlânâ (Mevlevîyye), Kırşehir Hacıbektaş'ta Hacı Bektaş-ı Velî (Bektaşîyye), Ankara'da Hacı Bayrâm-ı Velî (Bayramîyye), İznik'te Eşrefoğlu Rûmî (Kâdirîyye-Eşrefîyye) ve Kastamonu'da Şâban-ı Velî (Halvetîyye-Şâbânîyye) tekkeleriydi. M. Baha Tanman, "Bektaşilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1991, s. 485-487.

²⁸ Tekke, tarihi boyunca Seyyid Bedreddin Baba-yı Velî, Üç Şehitler Tekkesi, Boğazkesen Tekkesi, Deniz Abdal Tekkesi, Şeyh Ali Baba Tekkesi gibi farklı isimler ile anıldı. Fakat sonraları Nafî Baba'nın adıyla meşhur oldu. Fahri Maden, "Şehitlik Tekkesi ve Şeyh Ali Baba Vakfı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı 65, 2013, s. 186; Ercan Alkan, "Şehitlik Dergâhı Tarihçesine Bir Katkı: Abdünnafı Baba'nın Ahmed İsmet Efendi'ye Verdiği İcazetname", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 35, (2015/1), s. s. 27.

²⁹ Alkan, a.g.m., s. 27.

edenlerden bir kısmına icazet verdiği bilinmektedir. Ali Ulvî Baba da bu şahıslardan biridir.

Ali Ulvî Baba'ya verilen ilk icazetname, 15 Sefer 1327(8 Mart 1909) tarihlidir. İcazetname, Bektaşî tarikatının son dönem temsilcilerinden Abdünnafi Baba'nın³⁰ imzasını taşımaktadır³¹. Bu İcazetname, 15 Teşrin-i evvel 1329(28 Ekim 1913) tarihinde Hacı Bektaş-ı Veli Pirevi'nden Feyzullah Baba, Mihmandar Ahmed Baba, Mehmed Baba, Salih Baba, Hasan Baba ve Dedebağı Babası Zeynelâbidîn Baba imzaları ile tasdik olunmuştur. Ayrıca icazetnamenin ek bölümünde 1915 tarihli uzun bir Şahadetname mevcuttur (Bkz. Belge 1). Ali Ulvî Baba, 1909 yılında Abdünnafi Baba'dan aldığı İcazetnameyi, Hacı Bektaş-ı Veli Pirevi'ne 25 Haziran 1925 tarihinde tekrar tasdik ettirme gereksinimi duymuştur³²:

“*Tarikat-ı aliyemize hayli seneden beri adâb ve erkân-ı Muhammed Alî üzerine hizmet eden ve bin üç yüz yirmi yedi senesi Saferü'l-hayrının beşinci tarihinde İstanbul'da Rumelibisar'da Şebidlik Dergâhı post-nişini merhum Nafi Baba (Abdünnafi Baba'dır) tarafından mu'tâ ve dergâh-ı Hazret-i Pîrimize mevdû' ve mahfuz ve 15 Teşrin-i evvel 1329 tarihinde rub-u revâm şâd merhum el-hâc Feyzullah Dede Baba tarafından musaddak yedinde icâzeti bulunan İzmir'de Balınar Dergâhı Post-nişini Çerkeşî Ali Ulvî Baba tecdiden Dergâh-ı Hazret-i Pîr'imizden icâzetnâme talebinde bulunmuş ve Baba-yı mümâileyh filbakîka ulum-ı şer'iyeye ârif ve adâb ü erkân-ı tarikata vâkaf edib ve kâmil ve ehl-i hâl ve sahib-i temkîn olub neşr-i fiyuzât-ı tarikat-ı aliyemize ehlîyyeti ind-i fakîrânemizce ma'lum ve müsellemler bulduğundan kemâ fi'l-kadîm ol makam-ı vâcib-ül ibtirâmında ikamet ve ikad-ı tariyk-i müstakim üzere âyin-nâzenini icrâ ve bilcümle ehl-i tarikat ve tâlibân-ı râb-ı hakikat olan muhibbân-ı âşikân-ı sâdıkânın hizmet-i ma'lume ve metâlib-i ma'nevîyelerin rü'yet ve gurabâ ve misâfirine ibrâz-ı hürmet ile evkat-ı hamsede hükümet-i cumhuriyet-i mübeccelemizin mâdâm-ül melenân terakki-ü şân-ü şevket ve beka-yı mülk-i millet da'avât ve mefruzesine müdâvet eylemek üzere İnnallâhe ye'mürüküm en tü'edd-ül emânât-ı ilâ ehlîh â'âyet-i kerimesinin mâ-sadakınca mümâileyh Çerkeşî Ali Ulvî Baba Efendiye Hânkaab-ı Hazret-i Pîr'den teberriken ve tecdiden işbu icâzetname i'tâ kılındı. Fi Zilhicetü's-şerîf Sene-i Hicriyye 1343 ve 25 Haziran Sene-i Rumiyye 1341*”³³.

1913 yılında Hacı Bektaş Veli Pirevi tarafından tasdik edilen 1909 tarihli icazetnameyi, “Ali Ulvî Baba, neden tekrar tasdik ettirme gereksinimi duydu?”

³⁰ Abdünnafi Baba hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Günay Kut ve Edhem Eldem, *Rumelibisar Şebidlik Dergâhı Mezar Taşları*, İstanbul 2010, s. 55-64; Alkan, *a.g.m.*, s. 32-35.

³¹ Siren Bora Özel Arşivi, “Ali Ulvî Baba'ya ait İcazetname Sureti” (Bkz. Belge 1).

³² Kasap ve Günaydın, *a.g.e.*, s. 8. İsmail Kasap ve Yusuf Turan Günaydın, “Ali Ulvi Baba'nın Bektaşîlik Makalâtı'ndan Mücerretlik Postuyla İlgili İkinci Bölüm”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 40, Güz 2006, s. 167-168; Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, VI, Ankara 2003, s. 43.

³³ Noyan, *a.g.e.*, V, s. 199-200. İcazetname tarihi, Hicri 3 Zilhicce 1343/Rumi 25 Haziran 1341 yani 25 Haziran 1925'tir.

Bunu saptamak olanaksızdır³⁴. Ancak, varsayımlar üzerinde durulabilir. Bedri Noyan, 1925 tarihli tasdikın gerekçesini, önce bir gazetede tefrika olarak yayınlanan, sonra 1922 yılında basılan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Nur Baba* adlı kitabına bağlamaktadır. Noyan'a göre söz konusu kitapta, Kısıklı Dergâhı Şeyhi Ali Baba'dan esinlenilerek bol miktarda mizah yapılmakta, Bektaşî babalarıyla, dedeleriyle adeta alay edilmektedir. Yapılan mizah o kadar keskin ve etkilidir ki; zamanla halk nezdinde Bektaşî babaları ve dedeleri aleyhine genel bir kanaat oluşmuştur. Bu kanaat, Bektaşî cemaatinde rahatsızlığa yol açmıştır. Dolayısıyla Ali Ulvî Baba, 1925 yılında Hacı Bektaş Veli Pirevi'nden tasdik alarak aleyhinde oluşabilecek kanaati silmek istemiş olabilir³⁵. Öte yandan 1924 ve 1925 yıllarının, tekke ve zaviyeler açısından son derece önemli ve sancılı gelişmelere sahne olduğu unutulmamalıdır. 3 Mart 1924 tarihinde, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ni kaldıran 429 sayılı kanunun tekke ve zaviyelerle ilgili olan 5. maddesi ile devlet, onların mevcudiyetini resmi olarak onaylamıştır. Böylece tekke ve zaviyeleri bizzat kendi kontrol ve denetimi altına almıştır³⁶. Bu tarihte henüz tekke ve zaviyelerin kapatılacağına ilişkin her hangi bir haber yoktur ancak devir inkılâp kanunları devridir. Yayınlanan kanunlar, Osmanlı sosyal ve kurumsal yapısında köklü değişikliklere yol açmaktadır. Dolayısıyla konu ile doğrudan ilgili şahıslar, yani tarikat şeyhleri, dergâh post-nişinleri dedeler ve babalar gelebilecek yasaklamalara karşı teyakkuzdadır. 1925 yılının Şubat ayında başlayan Şeyh Said Ayaklanması da tarikatları, tekke ve zaviyeleri bir numaralı tartışma konusu haline getirmiştir. Böylece Ali Ulvî Baba, 1909 tarihli icazetnamesinin tekrar tasdikine gereksinme duymuş olabilir. Ancak gelişmeler aleyhte olmuş ve sonunda, ülkedeki tek muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile birlikte tarikatlar, tekke ve zaviyeler 30 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan 677 sayılı kanun ile kapatılmıştır.

Balpınar Dergâhına ait Vakfiye (Vakıfnâme)

Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra, muhtemelen 1913 yılında İzmir'e giden Ali Ulvî Baba, önce İzmir Değirmendağı'ndaki bir konakta ikamet etti³⁷. Bu konak, aynı zamanda onun dergâhı idi. Sonra Yeşilyurt Mızraklıtepe'de, 8 dönüm arazi üzerinde Balpınar Dergâhı'nı kurdu. Ali Ulvî Baba'ya ait 28 Nisan 1331 (11 Mayıs 1915) tarihli şahadetname "*Huzur-ı Sâmi-i Cenâb-ı Vilâyet-penâbi'ye, İzmir'de Mızraklıtepe civarında Tarikat-ı Aliyye-i Bektaşîye'den Balpınar Dergâhı Postnişini reşâdatlı*

³⁴ Noyan, Ali Ulvî Baba hakkında yapılan dedikodulardan söz etmektedir. Bkz. Noyan, *a.g.e.*, V, s. 199-200. Bu *dedikoduları* dile getirme gereğini duymuyoruz.

³⁵ Noyan, *a.g.e.*, VI, s. 43. Ayrıca bkz. Kasap ve Günaydın, *a.g.e.*, s. 8.

³⁶ Kanun şöyledir: "*Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde bilcümle cevami ve mesacid-i şerifenin ve tekaya ve zevayamın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzîn ve kayyumların vesair müstahdemîn tayin ve azıllarına Diyanet İşleri Reisi memurdur*". Resmî Ceride, 07 Nisan 1924, Sayı: 68'den aktaran Cem Apaydın, "Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine bir Değerlendirme", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt 16, Sayı 32, 2017/2, s. 152.

³⁷ Noyan, konağın eski bir Ermeni okulu olduğunu yazmaktadır. Noyan, *a.g.e.*, V, s. 197.

*Ali Ulvî Baba İzmir’de ve şimdiye kadar şehr-i mezâkirun mahallât-ı muhtelifesinde bulunduğu müddet zarfında...*³⁸ sözcükleriyle başladığına göre, sözünü ettiğimiz dergâh, Mayıs 1915 tarihinden önce kurulmuş olmalıdır³⁹. Bektaşî dergâhlarını yadır, ayazma ya da su kaynağına yakın kurmak Bektaşilik geleneğine uygun bir tutumdur⁴⁰. Nitekim Balpınar Dergâhı sınırları içerisinde de bir yadır (Mızraklı Dede yadırı)⁴¹ ve bir kaynak (Balpınar Kaynağı) mevcuttu. Öte yandan söz konusu arazi üzerinde, 18. yüzyılda Ali Ruhi Baba’ya ait bir dergâh yer alıyordu. Bu yüzden buraya Mızraklı Dergâhı da denilmekteydi. 6 Nisan 1316 (19 Nisan 1900) tarihinde vefat eden Ali Ruhi Baba’nın kabri burada bulunduğuna göre, dergâhın aynı zamanda bir haziresi de vardı. Nitekim 1326 (1909/1910) tarihinde vefat eden İzmir Askeri Hastane Baş eczacısı Kolağası Ali Haydar Bey’in kabri buradadır⁴². Ayrıca, Ali Ulvî Baba’nın eşi Vasfiye Hanım da, 1920 yılında vefat ettiği zaman hazirede defnedilmişti⁴³.

7 Rebiyülevvel 1335 (1 Ocak 1917) tarihli, Balpınar Dergâhı Vakfı’na ait krokiye göre, Balpınar Dergâhı arazisi 4+4 toplam 8 dönümdü. Kroki üzerinde sağdaki 4 dönüm üzerinde “*Ali Ulvî Baba’ya mutasarrıf edilen dergâh ve müstemilatı*” yer alıyordu. Soldaki 4 dönüm üzerinde ise, “*Vasfiye Hanuma mutasarrıf edilip vefatıyla veresesine bilâvasıta ferağ eyleyecekleri mahal*” vardı. Noyan’a göre, Ali Ulvî Baba’nın eşi Vasfiye Hanım’dan satın aldığı⁴⁴ toplam 8 dönüm arazinin cenubunda Giridli Ali Beğ tarlası, şarkında merhum Kürd Yusuf Ağa mahdumu Abdülkadir Efendi tarlası ve Ali Rıza Efendi bağı, garbında Giridli Ahmed ve oğlu Mehmed’in kule ve bağı ve şimalinde “*Ali Ulvî Baba ve zevcesi Vasfiye Hanım vereseşi bağı - Ali Ulvî Baba ve zevcesi Vasfiye Hanım vereseşi kale ve arazişi*” mevcuttu⁴⁵ (Bkz. Belge 3). Söz konusu vakfiyeye ilişkin kayıt, İzmir Vakıflar İdaresi vakfiye defterininin 165. sayfasına, 10 Rebiyülevvel 1338 (Miladi 3 Aralık 1919) tarihinde yazılmıştır: “*İzmir Mızraklı’da Balpınar Dergâhı postnişini Ali Ulvî Baba bin Ali Efendi 10 Rebiyü’l-evvel 1338 tarihli vakfiyyesi...*”⁴⁶. Maliye Nezareti Evrak-ı Nakdiye ve Levazım Müdüriyeti mührünü

³⁸ Siren Bora Özel Arşivi, “Ali Ulvî Baba’ya ait İcazetname sureti” (Bkz. Belge 1).

³⁹ Arşivimizdeki vakfiyeye göre, kuruluş tarihi Teşrin-i evvel 1329 (Ekim/Kasım 1913) yılıdır. Siren Bora Özel Arşivi, “Balpınar Dergâhına ait Vakfiye” (Bkz. Belge 2).

⁴⁰ Noyan *a.g.e*, V, s. 195-198.

⁴¹ İzmir Mızraklı Dede Yatırına ait 18 Nisan 1961 tarihli ve resmi çaplı tasarruf vesikasına göre yadır, İzmir, Güzelyalı Arap deresi, Mızraklıtepe’dedir. Kütük sayfa numarası 2416, pafta numarası 424, parsel numarası 22, ada numarası 3120, yüzölçümü 381 metrekaredir. Noyan *a.g.e*, V, s. 197.

⁴² Noyan *a.g.e*, V, s. 195-196.

⁴³ Cavidan Bora ile yapılan 05.01.2008 tarihli görüşme.

⁴⁴ Noyan, Ali Ulvî Baba’nın araziye eşi Vasfiye Hanım’dan satın aldığı yazmaktadır. Noyan *a.g.e*, V, s. 197.

⁴⁵ Siren Bora Özel Arşivi, “Balpınar Dergâhı Vakfına ait Kroki” (Bkz. Belge 3).

⁴⁶ Noyan, *a.g.e*, V, s. 197. Noyan’a göre, Balpınar Dergâhı’nın kuruluş tarihi 1917 ya da 1919 yılı değil, 1920 yılıdır. Bu konudaki dayanağı, çevirisini verdiği Balpınar Dergâhı Beratı’dır. Berat’taki tarih 1 Şaban 1339’dur (10 Nisan 1921). Noyan, *a.g.e*, V, s. 197-198.

taşıyan 12 Rebi-ül aher 1338(4 Ocak 1920) tarihli Vakfiye'ye⁴⁷ göre, Balpınar Dergâhı Vakfı'nın kuruluş tarihi, Teşrin-i evvel 1329 (Ekim/Kasım 1913)'dur (Bkz. Belge 2). Allaha hamd u senâ, vakfın ecr ü sevâbı hakkında varit olan ayet ve hadislerle başlayan söz konusu vakfiyeye göre, vakfın sınırları ve vakf olunan malların miktarı, vasıfları şöyledir:

“... uhde-i tasarrufunda bulunan birinci Süleymaniye mahallesinde Mızraklutepe mevki' ve sokağında kâin şarken Kürt Yusuf mahdumu Abdülkadir Efendi tarlası ve takiben Ali Rıza Efendi bağı garben Giridli Ahmed ve oğlu Mehmedin kule ve bağı ve şimalen zevcem müteveffa Vasıfye Hanım vereseşi bağı ile kule ve arazisi cenuben Giridli Ali Beğ tarlasıyla mahdud ve sekiz dönüm mikdarı arazi-i emiriyeden bir kat'a tarla derununda tasarruf kanununun neşrinden muabbar muhaddis ve mukaddesatın bir karinesi canib-i beytü'l-İslâma aid arazi-i emiriyeye üzerinde(yırtılmış olan bölüm)..... Balpınar Dergâhı namıyla bir bab Dergâh-ı Şerif ile müstemilâtı olan bir cami'-i şerif ve dört aded misafir odası ve bir ahır ve bir samanbâne ile bir matbah ve bir kabvehaneye müstemil emakîn-ı mezkûre ile sekiz sâk armud(yırtılmış olan bölüm)..... kendi malım olan bir yazma Mushâf-ı Şerif ve bir aded delâil-i hayrat ve beş teber ve bir nazîr ve bir nubâs tepsî ve bir aşure kazanı ve iki nubâs tenceri ve iki aded balı seccade ve bir büyük nubâs helva tenceresi ve iki aded(yırtılmış olan bölüm)..... ufak şamdan ve dört büyük şamdan ve bir levha ve yirmi aded post ve bir sancak ve üç re's sağmalı koyun ve iki aded(okunmıyor).... üç aded saman minderî ...”⁴⁸.

Aynı vakfiye aracılığıyla, “... Aydın Vilayeti merkezî olan İzmir'de Birinci Süleymaniye Mahallesinin Mızraklutepe mevkiinde sakin ashab-ı hayratdan zâtî ma'ruf Ali Ulvî Baba ibni Ali Efendi Medine-i mezkûre mahkemesinde meclis-i şer'i şerife onur zîker-i ati vakfına la'cel-ül tecil mütevellî nasb ve tayin eylediği medine-i mezburenin Balcımesjid Mahallesinde sakin keşâlik zâtî ma'ruf Hacı Mustafa Efendi bin İbrahim ...” azledilmiştir. Yerine ise, vakfeden şahıs yani Ali Ulvî Baba mütevellî tayin edilmiştir. Onun vefatından sonra, çocukları sırayla mütevellî olacaklardır: “... ben hayatta oldukça vakfı mezkûreye kendim mütevellî ve dergâh-ı şerif-i mezkûrda da post-nişin olub dilediğim gibi tasarruf eyledim ve diledim ki vefat(yırtılmış olan bölüm).... evlâd-ı zükurumdan ekber ve erşedi post-nişin ve kerimem Nabide Hanım mütevellîye ola ve kerimem-i mezburenin vefatında evlâd-ı inasdan ekber ve erşedi mütevellîye ola ... zükur ve inasımın teselli-i bâde'l-inkirâz vakf-ı mezkûreye(yırtılmış olan bölüm)..... Mucur kazasının Hacı Bektaş nahiyesinde vaki' pîr-i tarikat Hacı Bektaş-ı Veli Hazretlerinin dergâh-ı şerifleri post-nişini mütevellî ola.....”. Vakıf arazisi sınırları dahilinde olan ve vakfa ait “... eşcar-ı mezkûrenin mahsul ve semerâtı dergâh-ı şerif-i mezkûr post-nişininin tensib edeceği veble dergâhın mesarif-i zaruriyesine harc ve sarf edile ve emval-i menkule-i mezbur dabi dergâh-ı

⁴⁷ Vakfeden bir kişinin yani vâkıfın resmen başvurusu ile kadının (hâkimin) yüzleştirerek hüküm verdiğini gösteren belgeye, vakfiye ya da vakıfnâme adı verilmektedir. Bu belge, vakfın şahitler huzurundaki hukuki tescildir. Sonra, belge sicile kaydedilmekte ve böylece kesinlik kazanmaktadır. Söz konusu belgelerde vakfı kuranın adı, sanı, vakfedilen paranın ya da malların miktarı ve vasıfları, bunların geliri ile yapılacak işler sırasıyla yer almaktadır.

⁴⁸ Siren Bora Özel Arşivi, “Balpınar Dergâhına ait Vakfiye” (Bkz. Belge 2).

şerif-i meşkurenin etemmam-ı tamında dervişan ve misafirân buldukları zamanlarda isti'mal edile dökülenler dahi zevada ikram edile ve bunların teksirinde mütevellî ve post-nişinin diledikleri surette isti'mali dergâhın harc-ı zaruriyesine ve zevadın ikramına sarf edile ...” şeklinde hüküm altına alınmıştır⁴⁹.

Fotoğraf 4: Bir zamanlar Balpınar Dergâhı'nın bulunduğu alan (Mızraklı Dede Panorama)
(Kaynak: Orhan Beşikçi).

Balpınar Dergâhı'nın yeri, günümüzde, Yeşilyurt'ta Tahsin Yazıcı Mahallesi Mevlana Caddesi Mızraklı Dede Sokağı'ndadır. Yeşilyurt otobüs yolunda Bozyaka Duracağı'nın biraz geçtikten sonra, Ahmet Rağıp Üzümcü İlkokulu önündeki duraktan batıya doğru uzanan yolda karşıdan görünen ilk tepenin sırtında uzanmaktadır. Dergâhın bulunduğu araziden geriye, ufak bir mescit odası, hazire ve Mızraklı Dede'nin yatır kalmıştır⁵⁰. Bu yatır, Mızraklı Mescidi'nin (Camisi'nin) avlusunda, asırlık selvi ağacının altındadır. İzmir Askeri Hastane Baş eczacısı Kolağası Ali Haydar Bey'in kabri hala buradadır Vasfiye Hanım'ın kabri ise kayıptır⁵¹.

Bektaşiliğe İlişkin Çalışmaları ve Eserleri

Ali Ulvî Baba, sürekli okuyan, araştıran, her fırsatta notlar alan ve fikirlerini, bilgi birikimini paylaşan bir ilim adamıydı. Zaman zaman diğer Bektaşî babalarıyla bir araya gelerek toplantılar düzenlerdi. Hepsi, Bektaşiliğe katkıda bulunma ve ona düzen verme çabası içerisindeydi. Bu toplantılarda alınan kararlar, maddeler halinde bir araya getiriliyordu⁵². İstiklal Savaşında büyük yararlıklar göstermiş olan İzmir

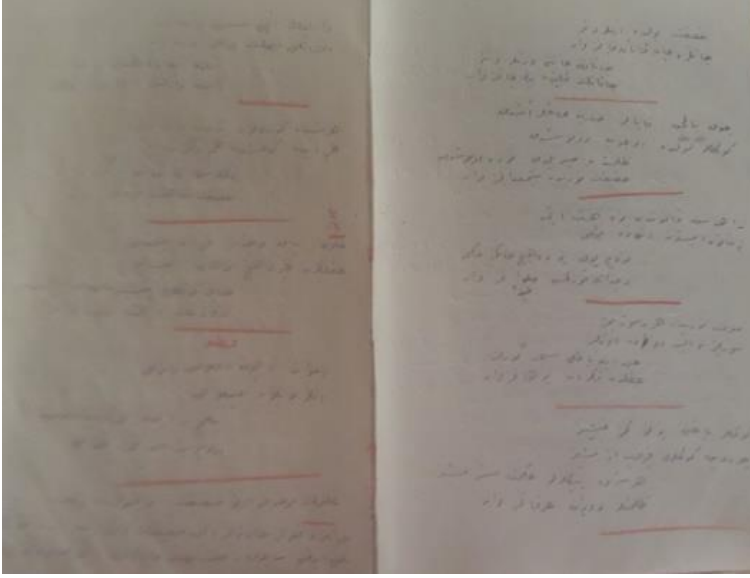
⁴⁹ Siren Bora Özel Arşivi, “Balpınar Dergâhı'na ait Vakfiye” (Bkz. Belge 2). Vakfiyenin arka sayfasında “İşbu i'lam-ı şer'îye sureti zabtına ve aslına mutabıkdır. Sene 5 Kanun-ı Sani 1336 (5 Ocak 1920)” yazılıdır.

⁵⁰ Reşat Nuri Güntekin'in çocukluğuna ilişkin en renkli anılardan biri, sütünesinin İzmir Dübekbaşı'ndaki evinde kaldığı döneme aittir. Bu döneme ait anılarında (yaklaşık olarak 19. yüzyılın sonları) Mızraklı Dede yatırından söz etmektedir. Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*, I-II, İstanbul 2015, s. 124-126.

⁵¹ Noyan *a.g.e.*, V, s. 195.

⁵² Noyan *a.g.e.*, VI, s. 44.

Balpınar Dergâhı Postnişini Ali Ulvî Baba, Yalvaçlı Halife Topal Tevfik Baba ve Üsküplü Halife Süleyman Türabi Baba, birlikte *Üçler* adını verdikleri bir kurum oluşturdular. Kurum aracılığıyla Halifelik icazeti vermeye başladılar⁵³. Nitekim Ali Ulvî Baba'nın yetiştirdiği, nasip ve icazet verdiği kişilerin bir bölümünün adı bilinmektedir. Bu kişiler arasında Abdurrahman Niyazi (Küçük Niyazi) Baba (öl. 1954), Ali Cemalî Baba, Filibeli Remziye Anabacı (1883-1969), Ali Galip Eren (1919-?), Mustafa Cenap Çubukçu ve Hasan Hâki Coşkuner Baba (öl. 1967) bulunmaktadır⁵⁴.

Fotoğraf 5: Ali Ulvî Baba'nın kendi el yazıyla nefeslerinin yer aldığı defterden bir sayfa

Ali Ulvî Baba'nın kaleme aldığı pek çok nefes mevcuttur. Arşivimizde yer alan ve fotoğraf 5'te de görülen nefeslerinden birinin, son altı beytinin Latin harflerine çevirisini aşağıda veriyoruz:

*“Varlığın elemi sesi bizdedir
İnsanlık fazilet dersi bizdedir*

*Erenlere aid de his bizdedir
Ebedi varlığa itimadımız var*

*Her şeyde görünüyor bizden biraz iz
Hem ayda güneşde hem denizdeyiz*

*İkmal ile kainatı terkimiz(?) neyiz
Hakikat-i şabaneden fermanımız var*

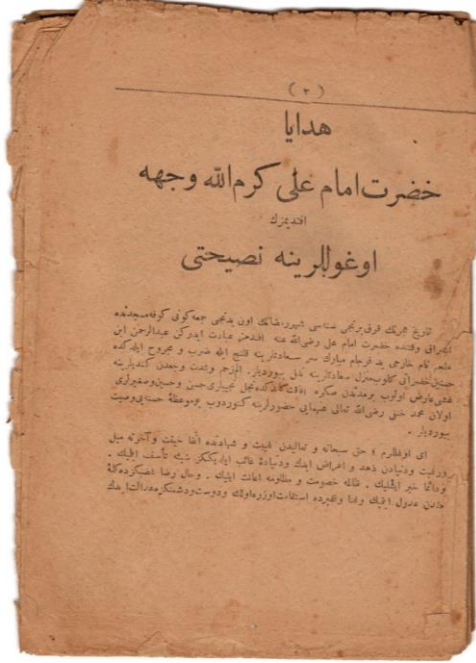
***Ulvî** bak vicdana gürân istemem
Akilinden gayrı hiçbir ban istemem*

*Hak gönlin yetişir selamın istemem
Devranın içinde devranımız var”⁵⁵*

⁵³ Koca, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁴ Kasap ve Günaydın, *a.g.e.*, s. 10.

⁵⁵ Siren Bora Özel Arşivi, Ali Ulvî Baba'nın nefesleri el yazısıyla arşivimizde mevcuttur.

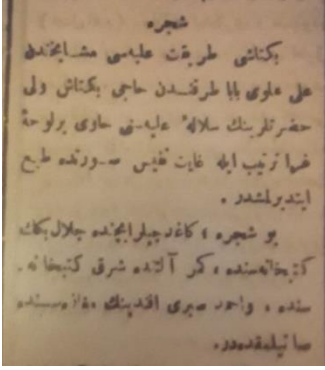
Fotoğraf 6: Ali Ulvî Baba'nın *Mevlûd-i Hazret-i İmam Ali Kerema'llahû Veccehû* adlı kitabının ilk sayfası

Arşivimizde, bizzat Ali Ulvî Baba tarafından kaleme alınan, çeşitli hastalıkların tedavi yöntemlerine ilişkin bir şifa kitabı taslağı bulunmaktadır. El yazısı taslağın her sayfasında bir hastalık ve tedavisinde kullanılması gereken doğal ürünlerin adları sıralanmıştır. Ayrıca kullanılacak ilaçların hazırlanması için ayrıntılı tarifler verilmiştir⁵⁶. Bektaşiliğe ilişkin eserleri hakkında bir liste, *Bektaşilik Makalâtı*⁵⁷ adlı kitabının arka sayfasında yer almaktadır: Burada verilen bilgiye göre, basılan eserleri *Şecere-i Hacı Bektaş-i Veli* ve *Makalât-ı Bektaşî*'dir. Basılacak olanlar ise, *Mevlûd-l Hazret-i İmam Ali Kerema'llahû Veccehû* ile *Tarih-i Şab-ı Vîlayet*'tir. Öte yandan arşivimizde, basılmış olan *Mevlûd-l Hazret-i İmam Ali Kerema'llahû Veccehû* adlı kitabı mevcuttur⁵⁸. Ayrıca 1912 tarihli İzmir Ahenk gazetesinde, Ali Ulvî Baba'nın *Şecere-i Hacı Bektaş-i Veli* adlı eserine ilişkin bir ilan yayımlanmıştır:

⁵⁶ Siren Bora Özel Arşivi, "Ali Ulvî Baba'ya ait şifa kitabı taslağı".

⁵⁷ Siren Bora Özel Arşivi, Ali Ulvî Baba, *Bektaşilik Makalâtı*, İzmir 1341 (1922/1923).

⁵⁸ Siren Bora Özel Arşivi, *Mevlûd-i Hazret-i İmam Ali Kerema'llahû Veccehû*, İzmir ty. Kitabın kapağı yoktur. Bu yüzden basım tarihini bilmiyoruz.

Fotoğraf 7: 14 Teşrin-i evvel 1328 (27 Teşrin-i evvel 1912) tarihli *Ahenk Gazetesi*'ndeki Ali Ulvî Baba'nın *Şecere-i Hacı Bektaş-i Veli* adlı eserine ilişkin ilan

Şecere

Bektaşî tarikat-ı aliyyesi meşâyihinden Ali Ulvî Baba tarafından Hacı Bektaş-ı Veli Hazretleri'nin sülâle-i aliyyesine havi bir levha-yı garrâ tertîb ile gâyet nefis surette tab' itdirilmiştir.

Bu şecere; Kağıdcılar içinde Celâl Beğ'in Kütübhanesi'nde, Kemeraltı'nda Şark Kütübhanesi'nde ve Ahmed Sabri Efendi'nin mağazasında satılmaktadır⁵⁹.

Şecere-i Hacı Bektaş-i Veli'nin basım tarihi 1912'dir. *Bektaşilik Makalâtı*'nın basım tarihi ise 1922/1923'tür. O halde basılan ilk kitabı *Şecere-i Hacı Bektaş-i Veli* olmalıdır. *Mevlûd-i Hazret-i İmam Ali Keremâ'llahû Vechebû* adlı kitabı ise, 1923 yılından sonra basılmıştır. Ali Ulvî Baba'nın *Bektaşilik Makalâtı* adlı eserinin çevirisini yapan ve yayınlayan Kasap ile Günaydın, Baba'nın kendisine ait bazı beyitlerden sonra "*Risale-i İştialât-ı Ali Ulvî Baba*" yazdığını belirtmektedir. Gerçekten de eserin dördüncü sayfasında bu kayıt mevcuttur⁶⁰. Şulelemeler, parıldamalar anlamına gelen iştialât müstakil bir eser olabilir⁶¹. Öte yandan Kasap ve Günaydın'a göre, *Bektaşilik Makalâtı* adlı eserin sonunda yer alan ve Hz. Ali'yle ilgili hadislere yer veren "*El Ehâdisü'l Vâride Fi Fezâ'ili Cenâbı Aliyyi'l-Murtezâ Keremâ'llahû Vechebû ve Radiyâ'llahü 'Anbû*" adlı hadis seçmesini de yazarın ayrı bir eseri saymak mümkündür⁶².

Sonuç

Balım Sultan ile başlayan mücerred derviş teşkilatı, varlığını resmen 1925 yılına kadar sürdürmüştür⁶³. 30 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan 677 sayılı kanun ile tekke ve zaviyeler kapatılınca, Balpınar Dergâhı da kapatılmıştır. Yasaklara rağmen, Bektaşî dervişlerinin ve muhibbânların evlerde gizlice bir araya gelerek toplantılar düzenledikleri bilinmektedir. Ali Ulvî Baba da, bu tarihten sonra Bektaşilik çalışmalarına ara vermemiş; konuya ilişkin eserler kaleme almaya devam etmiştir.

⁵⁹ *Ahenk*, 14 Teşrin-i evvel 1328 (27 Teşrin-i evvel 1912).

⁶⁰ Siren Bora Özel Arşivi, Ali Ulvî Baba, *Bektaşilik Makalâtı*, İzmir 1341, s. 4.

⁶¹ Kasap ve Günaydın, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁶² Kasap ve Günaydın, *a.g.e.*, s. 12.

⁶³ Ayşe Değerli ve Yusuf Küçükdağ, "Vaka-i Hayriyye'ye Kadar Anadolu'da Bektaşî Tekkeleri ve Zaviyeleri", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, Yaz 2018, s. 107.

29 Eylül 1948 tarihinde bir Çarşamba günü İstanbul Merdivenköy’de bulunan Gözcü Baba-Sancakdar Baba ile Mehmed Ali Hilmi Dede Baba kabirlerinin onarımı ve Mehmed Ali Hilmi Dede Baba’nın ölümünün 43 ölüm yıldönümü⁶⁴ vesilesiyle düzenlenen törende, Ali Ulvî Baba bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma, onun Anadolu’ya, Türklüğe ve Bektaşiliğe olan derin aşkını tasvir etmektedir:

“Genç kalplerimizde ve ateşli dimağlarımızda yaşayan bu ulu Türkler ve Ulu Babalarımızın mezarları başında size heyecanlar ve duygularımızdan bahsetmek istiyorum Gözlerimizin önünde balsız ve sesiz yağlıp duran şu toprak kümesi yaşayan bir âlemdir. Her zerrresi mefkûre ve imanla yoğrulmuş bir Türkün kani ve canı bu toprak zerrelerine karışmış yaşıyor. Bu toprakların altında altı yüz küsur senelik tarihimiz yatıyor. Bu mezarlar bir Ma’beddir. Eğer dünyada evliyâ varsa, işte bu toprak kümeleri evliyâ mezarıdır.

Bu topraklar, Türk mefkûresinin kanyla yoğrulmuş olarak mevcut bulunduğca bu mezarlar bir Türk Ma’bedi olacaktır. Bunlar yeryüzünde durduğca, bir birlerine ikiz kardeş olan Türklük ve Bektaşilik ölmeyecektir”⁶⁵.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Siren Bora Özel Arşivi:

“Ahmet Hilmi Bey’e ait 1325-1326 tarihli İttihad ve Terakki Mekteb-i İdadi Şahadetnamesi”.

“Ali Ulvî Baba’ya, Rumelihisarı Şehidlik Dergâh Postnişini Seyyid Mehmed Abdünnâfi Baba tarafından verilen İcazetname”.

“Ali Ulvî Baba’ya ait nefeslerin yer aldığı defterler”.

“Ali Ulvî (Gerçek’e) Baba’ya İzmir Askeri Hastanesi’nden verilen 18 Mayıs 1942 tarihli Heyet Raporu”.

“Ali Ulvî Baba’ya ait şifa kitabı taslağı”.

“Balpınar Dergâhı’na ait Vakfiye”.

“Balpınar Dergâhı Vakfına ait Kroki”.

“İzmir Karşıyaka Nüfus Müdürlüğünden alınan Vukuatlı Nüfus Kayıtları”.

Gazeteler

Abenk, 14 Teşrin-i evvel 1328 (27 Teşrin-i evvel 1912) Pazar, numara 4953, s. 3.

Kitaplar ve Makaleler

Ağca, Taha, “Yusuf Hakikî’ye (ö.1487) Göre Seyr-ü Sülûk”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 35, Ocak-Haziran 2016, s. 126-145.

Ali Ulvî Baba, *Bektaşilik Makalâtı*, İzmir 1341.

_____, *Mevlûd-i Hazret-i İmam Ali Kerrema’llahu Veccehû*, İzmir ty.

⁶⁴ Mehmed Ali Hilmi Dede Baba 1907 yılında vefat ettiğine göre, 41. ölüm yıldönümü olmalıdır.

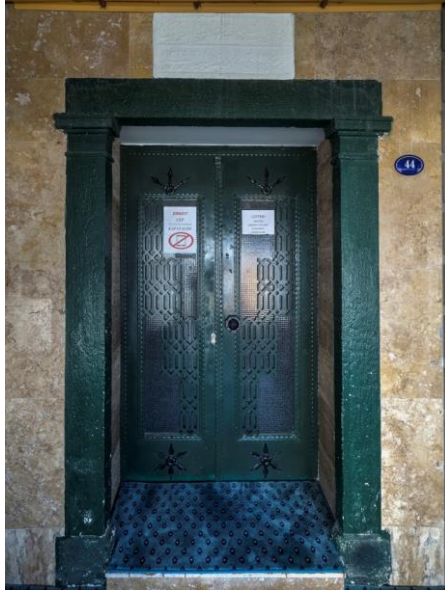
⁶⁵ Noyan a.g.e., VI, s. 44.

- Alkan, Ercan, “Şehitlik Dergahı Tarihçesine Bir Katkı: Abdünnafı Baba’nın Ahmed İsmet Efendi’ye Verdiği İcazetname”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 35, (2015/1), s. 25-58.
- Apaydın, Cem, “Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine bir Değerlendirme”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt 16, Sayı 32, 2017/2, s. 149-171.
- Aytaş, Gıyasettin, “Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezinde Bulunan Yazma ve Basma Eserler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 5, 1998, s. 135-138.
- Değerli, Ayşe, Yusuf Küçükdağ, “Vaka-i Hayriyye’ye Kadar Anadolu’da Bektaşî Tekkeleri ve Zaviyeleri”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, Yaz 2018, s. 107-136.
- Ergun, Saadettin Nusret, *Bektaşî Şairleri*, İstanbul 1930.
- Güntekin, Reşat Nuri, *Anadolu Notları*, I-II, İstanbul 2015.
- Kasap, İsmail, Turan Günaydın, *Bektaşîlik Makalatı - Ali Ulvî Baba*, İstanbul 2006.
- _____, “Ali Ulvî Baba’nın *Bektaşîlik Makalâtı*’ndan Mücerretlik Postuyla İlgili İkinci Bölüm”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 40, Güz 2006, s. 167-176.
- Koca, Şevki, “Cumhuriyet Tarihi Sürecinde Bektaşî Kültüründe Dede Baba’lar (Ülkemizde ve Dünyada)”, *Bektaşîlik ve Bektaşî Dergahları*, İstanbul 2005.
- Kut, Günay, Edhem Eldem, *Rumelihisarı Şehitlik Dergahı Mezar Taşları*, İstanbul 2010.
- Maden, Fahri, “Şehitlik Tekkesi ve Şeyh Ali Baba Vakfıyesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 65, 2013, s. 185-210.
- _____, “Üsküdar’da Bektaşîlik: Kincı Baba, Mürüvvet Baba ve Yarımcı Baba Tekkeleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 21-23 Kasım 2014 Bildiriler*, Cilt 3, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2015, s. 25-59.
- _____, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Şahkulu Sultan Tekkesi ve Postnişinleri”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, Yaz 2018, s. 153-202.
- Mélikoff, Irène, “Bektashi/Kızılbaş: Historical Bipartition and Its Consequences”, *Alevi Identity Cultural, Religious and Social Perspectives*, Papers Read at a Conference Held at the Swedish Research Institute in Istanbul, November 25-27, 1996, London 2005, s. 1-9.
- Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, V, Ankara 2002; VI, Ankara 2003.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Bektaşîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, s. 373-379.
- Sunar, Cavit, *Melamilik ve Bektaşîlik*, Ankara 1975.
- Tanman, M. Baha, “Bektaşîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1991, s. 485-487.

İnternet Kaynakları

- Aslan, Yüksel, “XIX. Yüzyıl Tahrirlerine Göre Çerkeş”, <http://cansaati.org/cekerstarihi.pdf>, Erişim Tarihi: 19.03.2019.

EKLER

Ek 1: Mızraklı Mescid(Camı) kapısı (Kaynak: Orhan Beşikçi)

Ek 2: Mızraklı - Balpınar Dergâhı haziresinden görünüm (Kaynak: Orhan Beşikçi)

بالای صورتی اخراج اوشان اجازت نامه و مضبوطه اصله برید با مقابله مطابق اولین تصدیق اولوز

Ali Ulvî Baba'ya ait İcâzetname'nin çevirisidir⁶⁷

el-Hac Mehmed Ali Hilmi Dede Baba

İcâzetnâme Suretidir

Bismillahirrahmanirrahim

Elhamdülillah ellezi hedânâ ila tarîkü'l-enbiyâ ve'l-mürselîn ve'l-evliyâü'l-mukarribîn ve's-salatü ve's-selâm 'ala resulina âbâü'l-ervâh Muhammed hâtemü'l-mürselîn ve 'ala alihi ve ashâbihi ve evlâdihi ve 'izzetü et-tayyibîn et-tâhirîn ve 'ala men teb'ahüm ila yevmi'd-dîn. Amma ba'de işbu icâzetnâmenin tahrîr ve imlâ ve tastîr ve inşâsına bâdi oldur ki Kâl Allahu te'âla "الانسان يبعثون و تبعثون" ⁶⁸ "اقرا باسم ربك خلق خلق الانسان من علق" ⁶⁹ buyurulan Şâh-ı Velâyet Efendimizin rivâyeti üzere neslen ve devren gümansız İmam-ı Hasan Mütebâ ve İmam-ı Hüseyin Şehîd-i Deşt-i Kerbelâ Efendilerimizin nur ve sırlarına mazhar olan Kutbü'l-ârifin, Gavsü'l-vâsılın ve Nurü'l-muvahhidin Pîrimiz, Destgîrimiz Hazret-i Hünkâr Muhammed Muhtâr Hacı Bektaş-ı Velî Kaddes Allahu sırrahü'l-âli Efendimizin Dergâh-ı şerîflerinde mukaddema Postnişîn-i Sâhib-i irşâd ve "رآذی ف قد رأی" ⁷⁰ hadîs-i şerîfinin sırrına mazhar olan el-Hac Tûrabî Ali Baba merhumdan "الله اذا مدب نة العلم و على يد ابها" ⁷¹ âyet-i celîlesinin mâsadakını kırâat ve "الوريد" ⁷² "ف داخل نك ي لا واد طوى" ⁷³ hadîs-i şerîfinin sırrını emânet Kâl Allahu te'âla "و نحن اقرب الیه من حبل" ⁷⁴ âyet-i celîlelerinin esrârını bin iki yüz yetmiş yedi [1860/61] tarihinde ahz ve telakkî ettiğim gibi bu def'ada Çerkeşi Ali Ulvî Baba Efendi ibn-i Ali Baba Tarikat-i 'Aliyye-i Bektaşîye'de pîr ve perver ve âdâb ve erkân ve evliyâyâ 'ârif ve ricâl-i hakikatın etvâr ve sülûklarına vâkıf 'âşik ve sâdik ve dervîş ve küşe-i vahdet-nişîn olduğu halde elân 'uhde-i hakîrânemde bulunan Der sa'adet'te Rumelîhisarî'nda Şehîdlik nâm mahalde vâkı' ve Arnabudluk ve bi'l-cümle Rumeli ve Anadolu'dan gelüb ahz-ı dest-i bi'at ve icâzet eyleyen muhibbânın melcei olan âbâ 'an ced sâkin olduğumuz eş-Seyhes-Seyyid Bedreddin Baba Kaddes Allahu sırrahu Hazretlerinin Dergâh-ı şerîflerine gelüb Nerdîban karyesinde Şahkulu Sultan Dergâh-ı şerîfînde Postnişîn Muhammed Ali Hilmi Baba merhumun muhibbânından bulunduğundan bir kıt'a icâzetnâme müstehak fî'l-hakîka mümaileyh Çerkeşi Ali Ulvî Baba Efendi ibn-i Ali Baba 'ulûm-ı şerîyyeye 'ârif ve âdâb ve erkân tarîkine vâkıf edîb ve kâmil ve ehl-i 'ırz ve ashâb-ı temkîn olub dâhil-i silsile-i irşâda

⁶⁷ Siren Bora Arşivi, "Ali Ulvî Baba'ya ait İcâzetname Sureti". İcâzetname'nin çevirisi Prof. Dr. Vehbi Günay tarafından yapılmıştır. Sayın Günay'a müteşekkirimiz.

⁶⁸ "İkrâ bismi rabbikellezî halak, haleka'l-insane min 'alak", "Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insam bir aşılannmış yumurtadan yaratı." Kur'an-ı kerîm, el-Alak, 96/1-2.

⁶⁹ "el-insan yeb'asun ve temutun ve sümme yeb'asun",

⁷⁰ "Min râni fekad reyü'l-bakk". Ebu Said Hudrî'den naklen: "Her kim rüyasında beni görürse, muhakkak o, hak ve gerçek olarak beni görmüştür. Çünkü şeytan benim şekil ve hilkatime giremez. (2105)

⁷¹ "İnnellezîne yübai'üneke innemâ yübüyâ'üne Allah ...", "Mubakkak ki, sana biat edenler, ancak Allah'a biat etmektedirler." Kur'an-ı kerîm, el-Fetih, 48/10.

⁷² "Ene medînetü'l-ilm ve Ali bâbuba", "Ben ilimin şehriyim, Ali onun kapısıdır."

⁷³ "... Fabla' na'leyk inneke bi'l-vâdi'l-mukaddesi Twâ", "... Hemen nahınların çkar! Çünkü sen kutsal vâdi Twâ'dasın." Kur'an-ı Kerîm, Tâ-Hâ, 20/12.

⁷⁴ "... ve nabnu akrebu ileybi min habli'l-verîd.", "... ve biz ona şah damarından daha yakınız.", Kur'an-ı Kerîm, Kaf, 50/16.

ehliyeti ‘ind-i fakîrânemde mübeyyen ve müsellemler olduğundan âdâb-ı ehlullah ve erkân-ı evliyaullahı gördüğü gibi icrâ eyledikçe ricâl-i tarîkimizden bir ferd dahl ve ta‘arruz etmemek üzere ⁷⁵ “اهلها الى الامانات تودوا ان يامرهم الله” âyet-i kerîmesinin mâsadakınca mümaileyh Çerkeşî Ali Ulvî Baba Efendi ibn-i Ali Baba’ya izn ve icâzeti hâvî işbu havâletnâmem tahrîr olunmuşdur. Allah Eyvallah Hu Dost

Ketebe Kıtımîr-i Ehl-i	Fî 15 Saferü'l-hayr	Halife-i Kadîm Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî
İlkişâ es-Seyyid Hâfız	sene 1327 [8 Mart	Rumelihisarı’nda Şehîdlik Dergâh
Mehmed Latîf Baba	1909]	Postnişîni Hâdimü'l-fukara Seyyid
		Mehmed Abdünnâfi‘ Baba

Bu Dahi İcâzetnâme Suretidir

Hacı Bektaş -ı Velî Hazretlerinin Postnişîni ecille-i hulefâ ve ‘ulemâdan Mehmed Al i Hilmi Dede Baba Hazretlerinin dervişânından olub ve Tarîkat-ı ‘Aliyye-i Bektaşîye ecille-i hulefâ-yı kadîmesinden ve Rumeli hisarı Şehidlik Dergâh-ı Şerîfi Postnişîni reşâdetlü Abdünnâfi ‘ Baba Hazretlerinden de icâzet alub ve el-yevm İzmir’ de Balpınar Dergâh - ı Şerîfi Postnişîni Çerkeşli Ali Ulvî Baba nâmıyla ma‘ruf bulunan mümaileyhin Tarîkat-ı Aliyye-i Bektaşîye’de gösterdiği iktidâr ve ehliyetine binâen taraf-ı dâ‘iyânemizden işbu icâzetnâme usûlüne tevfiқан tasdik kılındı. Fî 15 Teşrîn-i evvel sene 1329 [28 Ekim 1913]

ed-Dâ‘î Mihmandâr Ahmed Baba	ed-Dâ‘î Abduhu Âl- i Âbâ el-fakîr Mehmed Baba	ed-Dâ‘î Sâlih Baba	ed-Dâ‘î be-Dergâh-ı Hacı Bektaş-ı Velî Peridâr el-Hac Feyzullah Baba
ed-Dâ‘î Bende-i Âl-i Âbâ Abduhu Hasan Baba	ed-Dâ‘î Dedebağı Babası Zeynelâbidîn Baba		

Huzur-ı Sâmi-i Cenâb-ı Vilâyet-penâhî’ye

İzmir’de Mızraklıtepe civarında Tarîkat-ı Aliyye-i Bektaşîye’den Balpınar Dergâhı Postnişîni reşâdetlü Ali Ulvî Baba İzmir’de ve şimdîye kadar şehri mezkûrun mahallât-ı muhtelifesinde bulunduğ müddet zarfında umum ahâlinin hüsn-i zannına mazhar olan bir mürşid-i fâzil olduğu ve Baba-yı müşârünileyhin ahlâk-ı memduhası umumun taht-ı tasdikinde ve Şerî‘at-ı mutahhara-i Hazret-i Peygamberî ahkâm-ı celîlesince Tarîkat-ı Aliyye-i Bektaşîye’yi ihvân-ı dîne telkîn etmekte ve ahkâm-ı tarîkat vechle şimdîye kadar Dergâh-ı feyz-iktinâh-ı Hazret-i Pîr’e mürâca‘at eden gerek ehl-i tarîke ve gerek sâirfukarâ bî-kes ve bî-vâvegâna hüsn-i mu‘âmele idâre ve i‘âşelerine hüsn-i makduret eden mürşidân-ı tarîkatden olduğu ve tarîk-i mezkûrun memleketimizde dahî neşr ve feyz [okunamıyor] mürşidâneleri mesbuk ve’l-hâsıl her suretle müşârünileyhin hüsn-i hâl ve etvârimumuzca müsellemler ve ma‘lum bulunduğu ma‘ruzunda işbu şehâdetnâmemiz memhuren vetasdiken ‘arz ve takdîm kılınur. Fî 28 Nisan 1331 [11 Mayıs 1915]

Muhibbândan Rejî Anbar Memuru es-Seyyid Süleyman	Muhibbân- ı kirâmdan Hüseyin Hüsnü	Muhibbândan Kıdemli Süvari Yüzbaşı Ebu Mâcid Hâlid	Mülkiye Tekâ‘üd Kaymakamlarından Suda Beği-zâde Mustafa Sâdık	Berber Esnafından Ali bin Hamîd Girdî
---	---	---	--	--

⁷⁵ “İnnallabe ye‘murukûm en tüeddül emanati ila ebliba ...”, “Allah sizge, mutlaka emanetleri eblî olanlara vermenizi emreder ...”, Kur‘ân-ı Kerîm, en-Nisa, 4/58.

Ali Paşa Meydanı Civarında	Muhibbândan	Muhibbândan İttihâd Terakki Kulübü Kavası	Tarikat-i Aliyye-i Bektaşîye Muhibbânından el-Hac Hâfız Sıdkı		
Muhibbândan Ahmed Hamdî	Muhibbândan Beyler Sokağı'nda Esnaf-ı Mu'tebereden Kunduracı Ustası Ali	Muhibbândan Beyler Sokağı'nda Lokantacı Esnafından Ali Sırrı	Muhibbândan Ali Paşa Meydanı Civarında Taşçı Esnafından Ali Rıza		
Muhibbândan Gümruk Ketebesinden Mehmed	Bu dahî Hüdâ Yâverim es-Seyyid Mehmed Emin	İkiçeşmelik'te Aklâpsâr-zâde Ahmed Sâmih	Taşçıoğlu Mehmed Efendi Mehmed bin Ali		
Hapishâne Karşusunda Bakkal Hüseyin Hüsnü	Bu dahî Ali bin Hüseyin	Bu dahî Hüseyin	Bu dahî Ahmed Hamdî	Muhibbândan es-Seyyid Hayreddin	
Bu dahî Halil	Bu dahî Ali Rıza	Muhibbândan Ali	Evkâf Dairesi'nd e Hüseyin	Bu dahî Hüseyin bin Kâsım	Girid Muhâcirlerinden Sâlih bin Derviş
Girid Eşrâfından Bekçerâki İbrahim Ağa	Timurcu Esnafından Nuri Âbidîn	Bu dahî Fâik	Mütekkâ'idin-i Askeriye'den Yusuf bin Cemil	Bu dahî Sâdik	Derviş Hâfız Sâmî
Mustafa bin Mehmed Nuri	Muhibbândan Hasan	Seferihisar Ali Rıza	Türâbiye Mahallesi İbrahim Osman	Ahâlisinden Mustafa	

Balpınar Dergâhı Postnişini Ali Ulvî Baba'nın hakkındaki hüsn-i şehâdeti hâvi temhîr eden zevât ashâb-ı haysiyet ve namusdan ve Tarikat-ı Aliyye-i Bektaşîye muhibbânından olub her suretle Baba-yı müşârünileyh hakkındaki hüsn-i şehâdetleri şâyân-ı kabul ve i'timâd olub Ali Ulvî Baba elhak şâyân-ı takdîr ve tahsîn bir mürşid olduğu cihetle hakkında biz dahî ifâ-yı hüsn-i şehâdeti bir vazîfe add ederek işbu şehâdetnâme zîrini tasdik ederiz.

Fi 2 Mayıs sene 1331 [15 Mayıs 1915]

Ali Kâzım

Süleyman Celâleddin

İzmir Orhaniye Mahallesi Muhtar-ı Sânisî

İzmir Orhaniye Mahallesi İmamı

Ali Ulvî Baba'nın hüsn-i hâli umumca ma'lum ve müsellemdir. Binâenaleyh mahalleimizce Baba-yı müşârünileyh ma'ruf bir mürşid-i fâzil olduğunu nâtik işbu mahalle tasdiklen temhîr eyledik. Fi 4 Mayıs sene 1331 [17 Mayıs 1915/Pazartesi]

Fi 2 Mayıs sene 1331 [15 Mayıs 1915]

Mehmed Ahmed

Ahmed Cemal

İzmir İkinci Süleymaniye Mahallesi Muhtar-ı
Sânisî

İzmir İkinci Süleymaniye Mahallesi
İmamı

Bâlâya suretleri ihraç olunan icâzetnâme ve mazbata asıllarıyla bi'l-mukâbele mutâbık olduğu tasdik olunur.

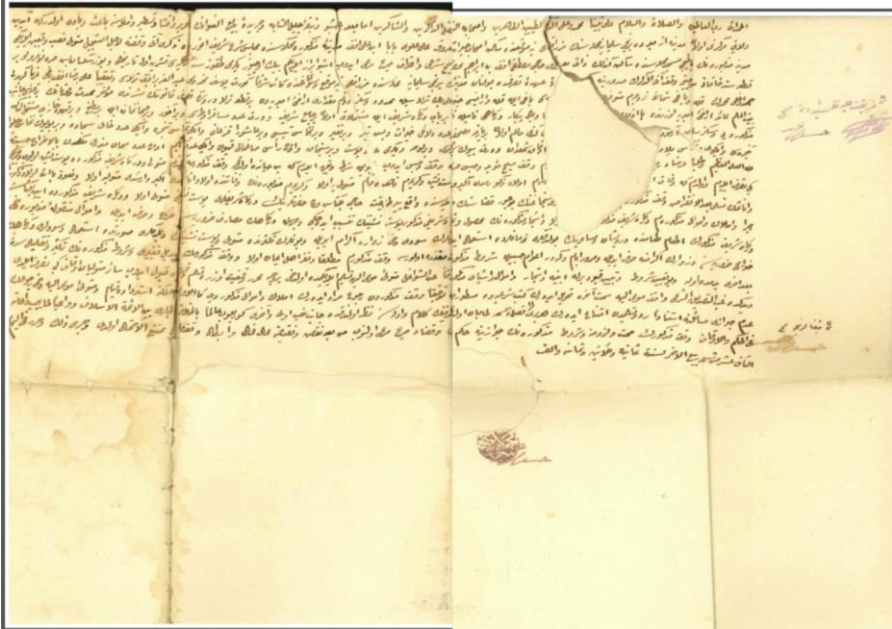
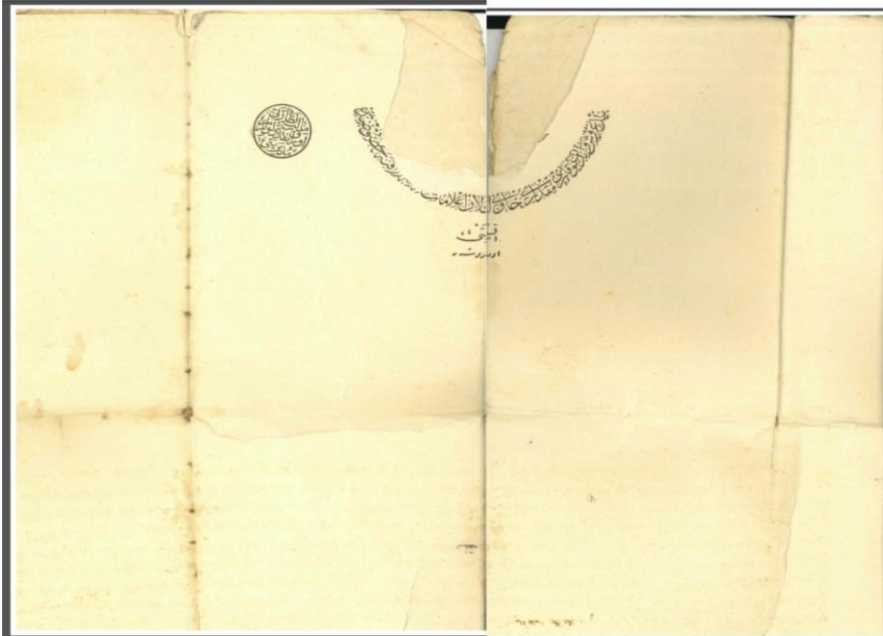
Mukayyid
(Mühür)

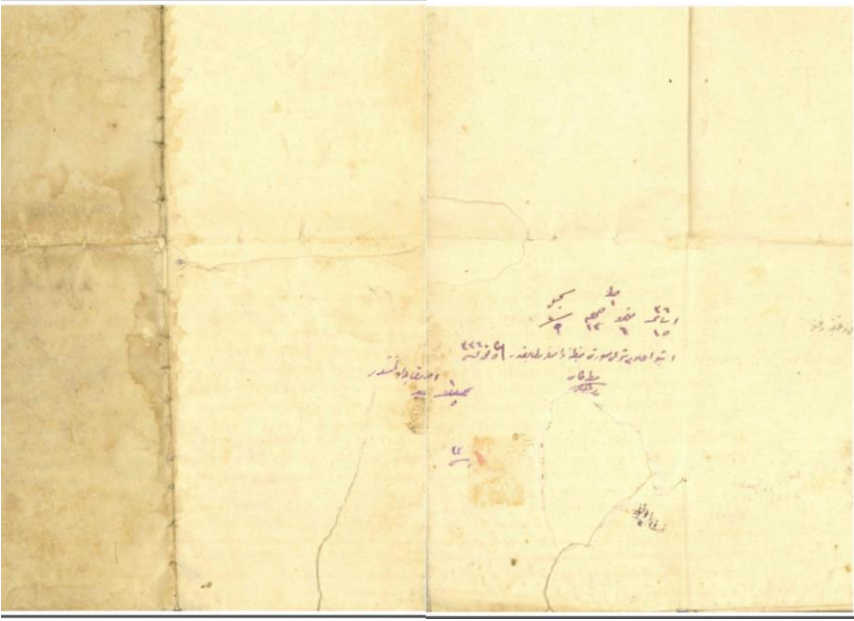
Başkâtib
(Mühür)

Fî 22 Muharremü'l-harâm
sene 1334

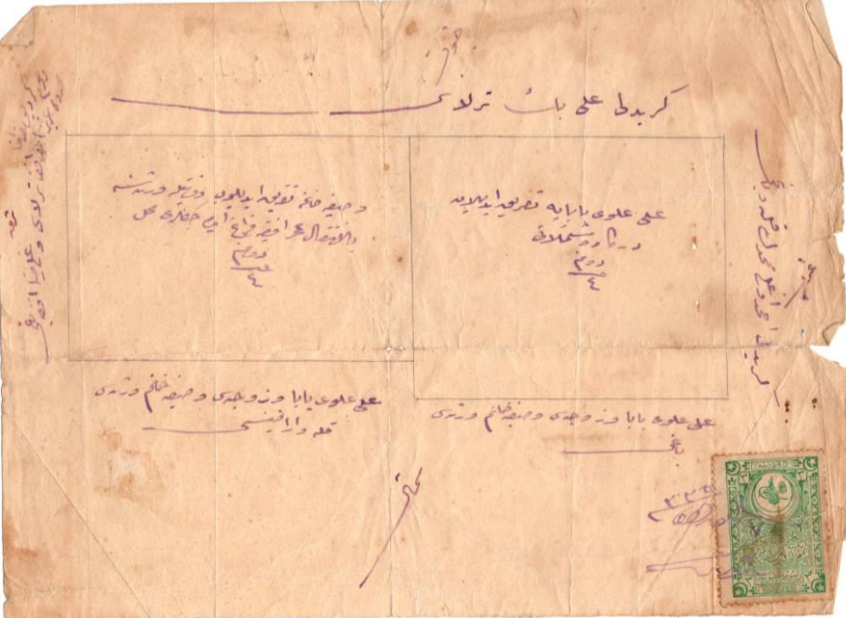
Fî 12 Teşrîn-i sâni sene 1331
[30 Kasım 1915]

Ek 4: İzmir Balpınar Dergâhı Vakfiyesi (Kaynak: Siren Bora Özel Arşivi)

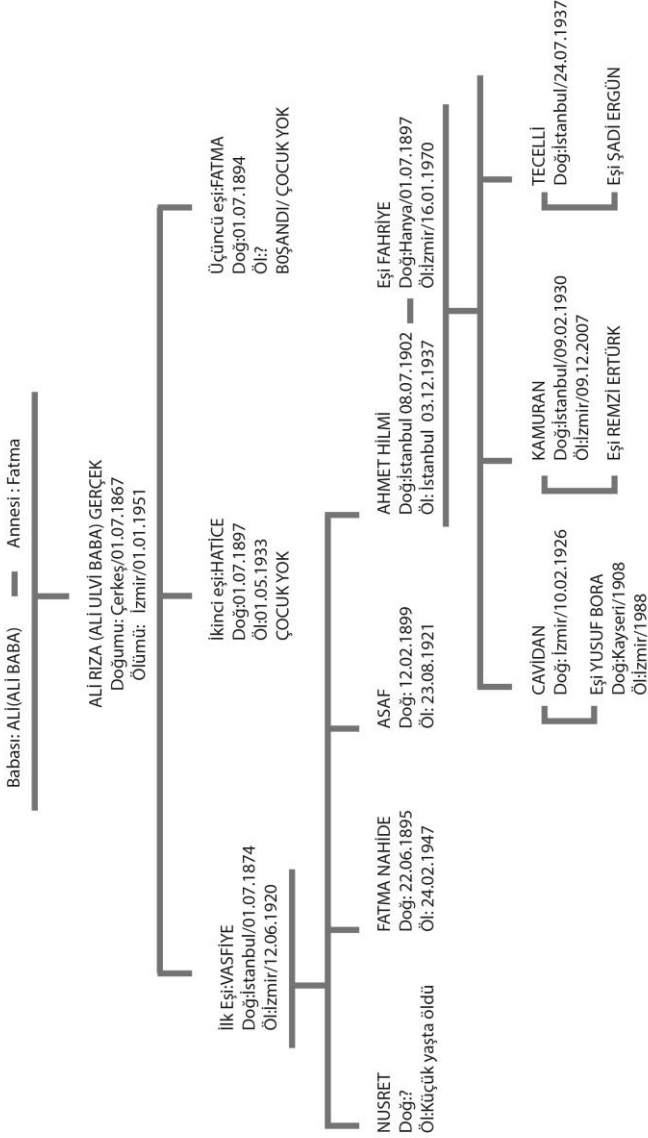

Ek 5: Balpınar Dergâhı Vakfına ait Krokidir. (Kaynak: Siren Bora Özel Arşivi)

Ek 6: Ali Ulvî Baba ve ailesine ait soy ağacıdır. (Kaynak: İzmir Karşıyaka Nüfus Müdürlüğü'nden alınan Vukuatlı Nüfus Kayıtları)

THE IMPORTANCE OF ARMS EXPENDITURE AND ARMS PRODUCTION IN THE CZECHOSLOVAK ECONOMY*

Jan Hladík** & Radim Ječný***

Abstract

This article maps out the nature of arms expenditure, its interconnection with arms production in interwar Czechoslovakia, and it investigates the role of arms expenditure in the national economy of the state. At the time of deepest economic crisis, the state minimised arms expenditure, something which had a negative impact on the arms industry. With increasing political tensions, however, the state's demand for arms industry products was rising, and eventually – for strategic reasons – the state endeavoured to support the relocation of production to safer locations. The state's extensive investment in arming itself and in the buildup of defence infrastructure required substantial resources, which the state was unable to cover, not even with the aid of newly instated tax revenue. Thus, the state decided to cover the costs through debt financing. The public debt rose fast, even though the state owed most of this debt to domestic creditors and debt servicing costs also remained reasonable. The multiplication effect of extensive arms costs affected areas where the arms industry was concentrated, while the border region received hardly any stimulus, with high unemployment persisting there.

Keywords: Arms, Expenditure, Military, Unemployment, Gross Domestic Product

Çekoslovakya Ekonomisinde Silahlanma Giderleri ve Silah Üretiminin Önemi

Öz

Bu makale Çekoslovakya silahlanma giderleri karakteri ve bunların iki dünya savaşı arasındaki dönemde silah üretimi ile arasındaki bağlantıları ve ülke

* This article is part of the project, “The importance of arms production and arms for the economies of selected Central European countries during the 1930s”, (IGA VŠE, project: F5/51/2018).

** Ing. Jan Hladík, *University of Economics in Prague (VŠE), Faculty of Economics, Department of Economic History*, 1938/4 Náměstí Winstona Churchilla, 130 67 Praha 3 - Žižkov/Czech Republic, jan.hladik@vse.cz, Orcid ID: 0000-0001-6293-1810

*** Ing. Radim Ječný, *University of Economics in Prague (VŠE), Faculty of Economics, Department of Economic History*, 1938/4 Náměstí Winstona Churchilla, 130 67 Praha 3 - Žižkov/Czech Republic, radim.jecny@sbscargo.cz, Orcid ID: 0000-0003-2029-4002

ekonomisindeki savunma harcamalarının rolünü ele almaktadır. En derin ekonomik kriz zamanında ülke silah sektörünü olumsuz yönde etkileyen silah harcamalarını asgariye indirdi. Artan siyasi gerilimlerle birlikte ülkenin silah ürünlerine olan talebi arttı ve sonrasında da stratejik nedenlerle ülke üretimin daha güvenli yerlere taşınmasını teşvik etti. Silahlanmaya yönelik kapsamlı devlet yatırımları ve savunma altyapısının inşası ülkenin yeni getirilen vergilerden bile karşılayamadığı kaynaklara büyük talepler gerektiriyordu. Bu nedenle giderlerini borçlanarak finanse etmeye başladı. Devlet borçları hızla büyüdü, ancak devlet genellikle yerel alacaklılara borçlandı ve borçlanma oranlarını da makul sınırlar içinde muhafaza etti. Büyük silah harcamalarının çoklu etkisi silah sanayisinin yoğunlaştığı alanlara gelmişken sınır bölgeleri neredeyse etkilenmemiş ve orada yüksek işsizlik devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Silahlar, Harcamalar, Ordu, İşsizlik, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

Arms Expenditure and Financing during the First Half of the 1930's

Under the difficult economic situation of the first half of the 1930's, the government's budget policy was motivated by the endeavour to achieve balanced budgets,¹ and as such the policy involved, amongst other features, the reduction of public sector expenditure.

Table 1: Forecast and actual National Defence Ministry expenditure²

Year	National Defence Ministry expenditure (in million CSK):	
	Planned	Actual
1930	1 400	1 393
1931	1 400	1 409
1932	1 309	1 310
1933	1 252	1 208
1934	1 212	1 327
1935	1 280	1 476
1936	1 340	2 276
1937	1 360	-

The table above shows planned spending by the National Defence Ministry compared to actual expenditure. The table indicates clearly a noticeable tendency to come up with budgets with a decreasing spending volume each year up to 1934, whereas actual expenditure adhered to the forecasts fairly faithfully up to 1933. This trend was interrupted in 1934 when the actual National Defence Ministry's

¹ Nevertheless, they were unable to meet these objectives. Against plan, there was a gradual increase in budgetary expenditure, which is apparent looking at the government national accounts. See: *Statistická ročenka republiky Československé 1937*, Praha 1937, p. 283.

² *Statistická ročenka republiky Československé 1937*, p. 284. *Statistická ročenka republiky Československé 1934*, Praha 1934, pp. 272-273. *Statistická ročenka republiky Československé 1936*, Praha 1936, p. 274. *Statistická ročenka republiky Československé 1938*, Praha 1938, p. 300. Own work.

expenditure began to rise. Subsequently, there was also an increase in planned expenditure, although it was rising at a somewhat more moderate pace. However, in terms of funding the army itself, it should be noted that this was funded not from the budget alone (Chapter 5 of the state budget), but also from various extrabudgetary sources, whose importance in the funding of the army rose over time. This is shown in the table below. Over time, the proportion of extrabudgetary funds used to finance the army increased from 17.53 % in 1932 to 71.29 % in 1937 when this proportion was at its highest. This level was not reached in 1938 because there was an increase in budgetary funding for the army. Nevertheless, it remains true that in 1938 the ratio of extrabudgetary funding to budgetary funding was 275.56 % of its value in 1932 when this ratio was just 21.25 %.

Table 2: Army funding from budgetary and extrabudgetary sources³

Year	Ratio of extrabudgetary to budgetary funding [%]	Proportion of extrabudgetary funding of total funding [%]
1932	21.25	17.53
1933	21.84	17.92
1934	38.36	27.72
1935	115.53	53.6
1936	149.11	59.87
1937	248.41	71.29
1938	275.56	68.71

One of these funds was the *National Defence Material Needs Fund* established through Act no. 240/1926 Coll.⁴ of 17 December 1926. This fund was established in order to accumulate the funds necessary for procuring the most essential military material and building essential military constructions. The financial source for this fund was to be annual contributions of 315 million CSK paid by the Finance Ministry over an eleven-year period beginning in 1927, but other sources could include various gifts, collections or inheritances. These funds were kept in an interest-bearing current account administered by the Finance Ministry. The National Defence Ministry administered the fund alongside the Finance Ministry, with final annual accounts submitted to the Supreme Audit Office.

It should also be pointed out, however, that in terms of subsidising the fund, the fund did not always receive the maximum 315 million CSK from the Finance Ministry, but as shown in the table below, the actual sums received frequently differed from those laid down in the law. In 1931, for example, a sum of 335.52 million CSK was given to the fund, which came out at 106.51 % of the sum

³ Pavel Šrámek, *Ve stínu Mnichova: z historie československé armády 1932-1939*, Praha 2008, p. 43. Own calculations.

⁴ Collection of Laws and Regulations of the Czechoslovak State ("Coll."), Section 111, Act no. 240/1926, on a military administration budget amendment, of 17 December 1926, p. 1283.

laid down by law. The ministry did this as a result of higher fund expenditure in the previous accounting period.⁵ The Fund was unable to use the entire subsidy received for national defence material needs, with 63 million CSK unspent. The interest received for this unspent subsidy came to over 2.5 million CSK.⁶ This may be why funding was markedly lower in 1932 and 1933 than the 315 million CSK laid down by law - coming out at around just 84.06 % of this sum.

Table 3: Subsidies for the National Defence Material Needs Fund during the first half of the 1930s by the Finance Ministry⁷

Financing of the National Defence Material Needs Fund from subsidies:		
Year	Actual subsidy amount [in thousands of CSK]	Actual subsidy as a proportion of subsidy laid down by law [in %]
1930	287 324.49	91.21
1931	335 520.11	106.51
1932	264 788.99	84.06
1933	264 794.49	84.06

The table below gives information on the National Defence Material Needs Fund's economic activities in 1930-1933. It shows that the fund had its highest expenditure in 1931, following which it appears to be forced to reduce its volume of expenditure due to the economic crisis, something it managed to do, with 1932 financial statements showing expenditure of just 21.80 thousand CSK higher than income. In 1933, a marked surplus was seen, with income exceeding expenditure by 5 million CSK. The fund's net worth⁸ more than doubled between 1931 and 1933, and essentially the same can be said for the value of its assets.

⁵ National Archives in Prague ("NA"), Fond Nejvyšší účetní kontrolní úřad ("NÚKÚ"), box 480, inv. oo. 235, National Defence Ministry ref. no. 2113-dův.V./4.odděl.1932, *Key to financial statements "National Defence Material Needs Fund" for 1931*, p. 2.

⁶ NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no. 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2113-dův.V./4.odděl.1932, *Popis jmění Fondu pro věcné účely národní obrany k 31. prosinci 1931 ze dne 18. dubna 1932*.

⁷ NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no. 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 1964-dův. V./4. odděl.1934, *Účetní závěrka fondu pro věcné potřeby národní obrany za rok 1933 ze dne 27. dubna 1934*. NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. číslo 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2259-dův.V./4.odděl.1933, *Fond pro věcné potřeby národní obrany. Účetní závěrka za rok 1932 ze dne 29. dubna 1933*. NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2113-dův.V./4.odděl.1932, *Fond pro věcné potřeby národní obrany. Účetní závěrka za rok 1931 ze dne 18. dubna 1932*. NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2451-dův.V./4.odděl.1931, *Fond pro věcné potřeby národní obrany. Účetní závěrka za rok 1930 ze dne 26. března 1931*. Own work.

⁸ This is the difference between the total financial and non-financial assets and total liabilities. For a precise definition see: "Čisté jmění", *Úspory.cz* [cit. 2018-07-22]. Available online at: <https://uspor.cz/financni-gramotnost/ciste-jmeni>

Table 4: National Defence Material Needs Fund accounting overview, 1930-1933
(data in thousands of CSK)⁹

Item	1930	1931	1932	1933
Net worth	97 882.24	83 288.38	136 349.84	203 616.81
Assets	100 296.56	84 318.61	137 276.00	203 856.04
Liabilities	2 414.32	1 030.23	927.18	239.23
Expenditure	302 067.54	354 702.07	280 439.21	281 480.49
Income	302 447.01	354 402.41	280 417.41	286 492.58
Balance	379.47	-299.66	-21.8	5 012.09

At this time, national defence was also funded through a loan provided for by Act no. 312/1921 Coll.¹⁰ The objective of this act was to procure military clothing and arms for soldiers, with the state to finance these purchases with a sum of 332 million CSK through loan operations, the sale of government bills, overdraft allowances, government bills and other tools. Creditors' promissory notes were exempt from income tax. Nevertheless, it is important to note that in the 1930s the significance of these expenditures was significantly reduced. As J Pavel notes in his study, the expenditures implied in Act no. 312/1921 Coll. fell from 26.56 million CSK in 1928 to a quarter-million CSK in 1933. In other words, total expenditure in 1933 came to 0.85 % of total spending in 1928.¹¹

With Adolf Hitler's rise to power and a general increase in tensions, there was increased pressure within Czechoslovakia for an increase in defence expenditure. In regard to this matter, there was an acceleration in the growth of budgetary and extrabudgetary spending. Act no. 127/1934 Coll. extended the Finance Ministry's obligation to subsidise the National Defence Material Needs Fund with 315 million CSK for a further ten years, and from 1934 the act permitted the awarding of additional finances to the fund.¹² By the final day of September 1936, the fund had collected 3.15 billion CSK.¹³ The overall realised

⁹ NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no. 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2113-dův.V./4.odděl.1932, *Popis jmění Fondu pro věcné účely národní obrany k 31. prosinci 1931 ze dne 18. dubna 1932*. NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2451-dův.V./4.odděl.1931, *Popis jmění fondu pro věcné potřeby národní obrany k 31. prosinci 1930 ze dne 26. března 1931*. NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no. 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2259-dův.V./4.odděl.1933, *Popis jmění fondu pro věcné potřeby národní obrany k 31. prosinci 1932 ze dne 29. dubna 1933*. NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 1964-dův. V./4. odděl.1934, *Popis jmění fondu pro věcné potřeby národní obrany k 31. prosinci 1933 ze dne 27. dubna 1934*. Own work.

¹⁰ Coll., section 71, Act no. 312/1921, authorising a loan for procuring the first part of augmentation supplies of squadron clothing and arms, of 12 August 1921, p. 1256.

¹¹ Calculated using data in: Jan Pavel, *Velikost a struktura výdajů na národní obranu v Československu v letech 1918-1938*, Praha 2004, p. 25.

¹² Coll., section 53, Act no. 127/1934, on a budget adjustment for the military, of 27 June 1934, p. 461.

¹³ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, ref. no. 18958 Taj. - V./4. odděl 1936, *Stav přidělení fondu podle zákona 127/1934 a zvláštních úvěrů*. As J Pavel noted, Act no. 240/1926 and no. 127/1934

expenditure of the fund came to a total value of 3.92 million CSK in 1934-1937.¹⁴

In December of the same year, a draft bill was discussed at the National Assembly which would increase the length of compulsory military service to two years from 14 months. The table below shows the anticipated growth in key budgetary items linked to this increase in the military service period. The total increase was to come to around 164 million CSK, with expenditure on arms and equipment for new conscripts to see the largest increase, alongside the increase in bed numbers - in relative terms expenditure on these items was to rise by around 47 %. In absolute figures, the highest cost growth was to be seen in payments in kind. In relative terms, costs for military service were to rise by 35 %, while in contrast no increased costs were anticipated for ammunition. Proponents justified the need to extend military service by referring to the threat to freedom and democracy from abroad, more specifically arguing for organisational reasons with older soldiers having already completed their military service period and returned home, while new conscripts did not yet have the necessary skills such that the Czechoslovak Republic basically did not have anyone with whom to defend itself. In terms of the impact on economic development, in this context one should particularly note the voices of politicians using the social issue as an argument. Since some of the conscripts likely did not have any work, extending military service would basically save the state money which they would otherwise use to pay unemployment benefits. In the two scenarios presented, a saving of 30-42 million CSK annually in the state's expenditure on the unemployed was anticipated.

German member of parliament, Fritz Oehlinger, was one of those who were against the measure, claiming that it was a heavy burden for the population at a period of severe economic and social difficulties.¹⁵ Military service was extended to two years through passage of Act no. 267/1934 Coll. on Wednesday 19 December

adjusted the same fund in nominal terms, but not in accounting terms. In: Pavel, *Velikost a struktura výdajů*, p. 28.

¹⁴ Calculated using: *Ibid.*, p. 35.

¹⁵ Chamber of Deputies of the Parliament of the Czech Republic: Digital repository. Common Czech-Slovak digital library ("PSP ČR"). Stenographic protocols from the meeting of the Czechoslovak National Assembly 1929-1935. *Stenoprotokol z 353. schůze konané ve středu 5. prosince 1934.* [cit 2018-07-22]. Available online at: <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/353schuz/s353001.htm>

Also discussed at the meeting was the unfavourable population growth for the size of the army. This was a major popular topic during the 1930s. Dr J Trapl looked at it, for example, in the magazine *Vojenské rozhledy*, and according to his prognoses most recruits should be found in 1941, 146 thousand men, and from that time the number was to fall to 96 thousand men by 1955. The author also proposed a number of methods to increase the birthrate, and his advice can be considered still relevant today. In: Josef Trapl, "Populace a brannost", *Vojenské rozhledy*, 19/4, (1938), pp. 417-421.

1934.¹⁶ The extension of military service required expenditure to be increased by 175 million CSK for 1935 as undetermined costs, and it was also increased in 1936. The largest percentage of this increase involved personnel costs.¹⁷

Table 5: Anticipated increase in costs as a result of extending military service to two years¹⁸

Type of cost	Original cost [million CSK]	New cost [million CSK]	Growth in cost [%]
Pay	118	149	26.27
Payment in kind	280	385	37.5
Arms, equipment and beds	49	72	46.94
Accommodation expenditure	14	17.5	25
Healthcare	13.14	14.06	7
Total	461	623.5	35.25

Measures ensuring new income were required in order to secure the new expenditure, and these were to be made through a defence contribution provided for in Act no. 266/1934 Coll. Every Czechoslovak citizen aged between 25 and 50 years old paid this defence contribution if they had not served in the Czechoslovak or Austro-Hungarian army for at least 12 weeks. This contribution comprising a ten-percent surtax to income tax was taken off employees' earnings by the employer, although the contribution did not have to be made if the employee's income tax levy did not reach 1 CSK within a week, or 4 CSK within a month. This exemption also applied to people who had been unable to undertake twelve weeks of military service due to a health issue caused by doing military service. Also exempt were heads of families where at least one family member had undertaken military service. This family member could be, e.g., a son or husband. Mothers whose taxable income did not exceed 12 000 CSK and whose weekly total benefits did not exceed 293 CSK, or whose monthly benefits did not exceed 1 265 CSK, did not have to pay the contribution either.¹⁹

¹⁶ Coll., section 96, Act no. 267/1934, on the length of military service, of 19 December 1934, pp. 1037-1038.

¹⁷ Pavel, *Velikost a struktura výdajů*, pp. 28-29. National Defence Ministry costs increased by 49 billion CSK for 1936. This was the result of the increase in personnel expenditure, while expenditure on material needs was to fall. In: Jan Kozák, *Finanční politika československá v době krise*, Praha 1937, p. 26.

¹⁸ PSP ČR. Stenographic protocols from the meeting of the Czechoslovak National Assembly 1929-1935. *Stenoprotokol z 353. schůzky konané ve středu 5. prosince 1934*. [cit 2018-07-24]. Available online at: <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/353schuz/s353001.htm>. Own calculations.

¹⁹ Coll., section 96, Act no. 266/1934, on a defence contribution, of 19 December 1934, pp. 1035-1037. A specific example of the application of the defence contribution can be found in: Stanislav Čása, "Pozor! Nová daň: Branný příspěvek", *Zpravodaj O. S. Ú.*, no. 33, (1935), p. 4.

Gross revenue from the defence contribution as stated in data on revenue from direct taxes for the state national accounts for 1935, shown in the table below, came to 6.42 million CSK, with the revenue for 1936 coming to 5.54 million CSK, and these figures are markedly below the original anticipated state budgets for these two years. The budgets for the next two years saw a growth in revenue from defence contributions to 8.00 million CSK in 1937 and 8.50 million CSK in 1938. Only 0.86 million CSK less than the state budget for that year anticipated was collected in 1937. In contrast, 1.12 million CSK more than the budget anticipated was collected in 1938 despite territorial changes – in the Czech lands the average contribution proceeds increased by 40 % compared to the previous year, representing the largest increase over the period looked at.

Table 6: Gross defence contribution revenue by region and a comparison of anticipated and actual collection (data in thousands of CSK)²⁰

Region	1935	1936	1937	1938
Bohemia	3 688	3 557	4 649	6 344
Moravia	1 473	1 109	1 350	1 930
Silesia	236	155	250	353
Slovakia	756	660	805	993
Carpathian Ruthenia	56	63	90	0
Czechoslovakia	6 418*	5 544	7 144	9 620
State budget	10 000	10 000	8 000	8 500
Final figures and state budget (difference)	-3 582	-4 456	-856	1 120

Another important source of financing the increased defence expenditure was the “work loan” announced in March 1933, which preceded the defence contribution. The National Defence Ministry received 280 million CSK from this fund, 86 % of which it was to use to restock missing augmentation material, and the remaining 14 % of which was to be used for standard operations at the National Defence Ministry.²¹

²⁰ *Hospodářský rok 1937 v Československé republice*, Praha 1937, p. 101; *Hospodářský rok 1935 v Československé republice*, Praha 1935, p. 38; NA. Fond NÚKÚ, box 2243, inv. no.424, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1935*. NA. Fond NÚKÚ, box 2243, inv. no.424, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1936*. NA. Fond NÚKÚ, box 2244, inv. no.427, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1937*. NA. Fond NÚKÚ, box 2244, inv. no.427, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1938*. Own work and calculations. *The total sums also include revenue from the Finance Ministry to the sum of around 209 thousand CSK. It should be added that the values in the table are rounded, and as such data may differ slightly in the range of thousands of CSK.

²¹ Pavel, *Velikost a struktura výdajů*, p. 28. In 1936, funds received from the “work loan” covered 21.53 million CSK of defence expenditure. In: NA. Fond NÚKÚ, box 487, inv. no. 239, *Nejvyšší účetní kontrolní úřad ref. no. 299 res. 1937. Dohlídka u ministerstva národní obrany v roce 1937. Sdělení o poznatcích a vadách. Spis ze dne 30. října 1937*, p. 7 (information section).

In order to acquire funds for the air force, the “National Air Force Collection” was declared in 1934.²² In 1934, donations made to the collection came to 12.363 million CSK, in the subsequent year 3 million CSK was collected, while in 1936 just 186 thousand CSK was collected. Thus by 1936 the collection had managed to receive 15 550 thousand CSK, with 15 346 thousand CSK used to place a number of orders.²³

Defence Investment Projects, the role of the Arms Industry and Other Sectors

On Thursday 4 June 1936, the Supreme National Defence Council²⁴ met and discussed a number of points regarding national defence and how costly this would be. In the first part of the meeting, the National Defence Ministry endeavoured to procure additional funding to arm the military and fortify the country out of fear of external danger, multiplied by Hitler’s occupation of the Rhineland demilitarised zone. The original request for funds of a total of 7.802 billion CSK for 1936-1938 as formulated by the National Defence Ministry previously in 1936 did not appear to suffice, since a billion CSK designed to construct fortifications was unable to cover the necessary faster pace of construction, nor the construction of fortifications which now appeared necessary for political reasons. In order to cover these costs, the National Defence Ministry requested that this sum be increased by a further 1.5 billion CSK, such that the total funds came to 9.302 billion CSK. In the end however only funds of 8.775 billion CSK proved necessary, since the above expenditure could also be covered by 427 million CSK from the National Defence Material Needs Fund and also through a loan for 100 million CSK provided by the Public Works Ministry.²⁵ The Finance Ministry was against this request, only promising 7.275 billion CSK to cover costs for arming and fortifying the national border, with a further 1.5 billion CSK able to be released to pay necessary expenditure in 1938 and subsequent

²² Ladislav Kudrna, “Zpráva divizního generála Ing. Aloise Vicherka o událostech od československé mobilizace do 4. března 1941. Neznámý archivní dokument ve světle faktů,” *Securitas imperii*, no. 18, (2011), pp. 70-143.

²³ NA. Fond NÚKÚ, box 487, inv. no. 239, Ministerstvo národní obrany ref. no. 10349 Taj. pres./19. odděl./1938. *Dobřídka NÚKÚ u MNO v r. 1937, dodatek z 19. dubna 1938*, pp. 8-9.

²⁴ This body was established in 1933 and comprised ministers of the Czechoslovak government who were appointed and removed from their role by the Prime Minister, who chaired the council, on the suggestion of the President of the Republic, who had the right to take over presidency of the council. The council also included various advisors from the military and from other sectors where required. Its job was to make decisions on civil defence plans against the Czechoslovak Republic’s enemies. It dealt with urgent questions in military power. The economic side of its activities focused on the production, circulation, distribution and utilisation of goods and the use of labour forces. In: V. KR. (unknown name), “Nejvyšší rada obrany státu,” *Venkov*, 28/238, (1933), p. 1. Also found in: “Naše armáda”, *Legie: Organ nezávislé jednoty československých legionářů*, 8/42, (1933), pp. 2-3.

²⁵ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Schůze nejvyšší rady obrany státu dne 4. června 1936*, pp. 2-3.

years.²⁶ The resolution of the Supreme National Defence Council shows that the decision made was the proposal submitted by the Finance Ministry.²⁷

The second part of the meeting focused on the direct extent and programme of building fortifications on the country's borders. The National Defence Ministry further requested that it be allowed to recruit 300 civil technicians and engineers for a temporary period to accelerate the construction of the border fortifications. They also requested a short-term reactivation of eight retired officer-rank engineers.²⁸ In this matter, the Supreme National Defence Council decided upon a total fortification works expenditure of 10.014 billion CSK.²⁹

Another point on the meeting's agenda was the National Defence Ministry's proposal as discussed the previous month to build and move the arms industry, including securing stores of the most important raw materials. In order to do this, a special commission was established comprising figures in the National Defence Ministry and Finance Ministry who were instructed not just to assess proposals for building and moving industry, but also to procure the most important raw materials for national defence.³⁰

The fourth part of the meeting also looked into increasing the quota to create new fortification forces by 30 thousand men and also increasing the number of new weapons. Previously an annual quota of 70 thousand men had been set, with this quota able to be increased by 75 thousand men if necessary. From a financial perspective, the National Defence Ministry's request meant an increase in expenditure of 280 million CSK. In addition to this, however, extra personnel costs of 60 million CSK had to be added, meaning an increase in the total budget by 340 million CSK. Nevertheless, it should also be noted that it was anticipated that this request would not begin to be undertaken until the period subsequent to 1941.³¹ It seems that the National Defence Ministry's lobbying was at least partially successful, as in March of the following year, Act no. 26/1937 Coll. was passed, which abolished the five-thousand limit for increasing conscript numbers.³² The

²⁶ Ibid., p. 4.

²⁷ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Usnesení NROS z 9. schůze, konané ve dnech 27. 4., 8. 5. a 4. 6. 1936*. The government took note of this resolution on 5 June 1936

²⁸ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Schůze nejvyšší rady obrany státu dne 4. června 1936*, p. 6.

²⁹ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Usnesení NROS z 9. schůze, konané ve dnech 27. 4., 8. 5. a 4. 6. 1936*.

³⁰ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Schůze nejvyšší rady obrany státu dne 4. června 1936*, pp. 6-7.

³¹ Ibid., pp. 9-10.

³² Coll., section 11, Act no. 26/1937, amending Section 3 of the act of 11 May 1932, no. 66 Coll., of 3 March 1937, p. 413. Section 3 of Act no. 66/1932 Coll. laid down that the number of conscripts could be increased if needed by the National Defence Ministry with the consent of the

penultimate point of the Supreme National Defence Council meeting was the issue of the statutory regulation of dealing in mineral oils. Also involved in discussions were top ministerial officials, with representatives of refineries, mineral oil merchants and the Industry Union General Secretary also stating their positions. An outline for any future modifications was also prepared at the meeting, although the law was not enacted until March 1946, with the act passed differing from the ten-year old outline in certain matters.³³

The final point discussed was the Finance Ministry's proposal that reducing unemployment be incorporated into fortification and other work. The National Defence Ministry was to submit a proposal dealing with the issue of establishing work camps for earthworks in fortification, railway, road, water construction work, etc.³⁴

However, state expenditure was also focused directly on stimulating arms production within the Czechoslovak Republic. This was seen in particular at the 10th meeting of the Supreme National Defence Council which building on the 1936 resolution regarding the construction of the armed industry, decided to construct a new factory producing aircraft machine guns. The new factory was to be built in Uherský Brod and to come under the arms company in Strakonice. A new limited liability company was to be set up in order to build the factory. The state was to be the majority owner of this company with 51 % of share capital, or it could have fewer shares on condition that the state had the final word over all other shareholders in the factory. The state's buy-in to the factory involved the supply of machinery to a value of 7.10 million CSK,³⁵ although modifications to the number of machines and price increases meant this sum later grew to 7.78 million CSK.³⁶ Another deposit of 6 million CSK was to be borne by the Strakonice munitions factory. The munitions factory was to secure assets of a long-term nature for the new factory - i.e. land, buildings and also intellectual property. Share capital was to come to 7 million CSK at most. In the event that a limited

government, but that the number of conscripts should not exceed 5 thousand conscripts.. In: Coll., section 26, Act no. 66/1932, on the length of military service and on some changes to the Defence Act and the act of 8 April 1927, no. 53 Coll., of 11 May 1932, pp. 333-334.

³³ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Schůze nejvyšší rady obrany státu dne 4. června 1936*, pp. 12-13. Coll., section 23, Act no. 48/1946, on managing mineral oils and fuels, of 5 March 1946, pp. 270-272.

³⁴ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Schůze nejvyšší rady obrany státu dne 4. června 1936*, pp. 13-14.

³⁵ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20424 Taj.-gen. sekr. 1937, *Vybudování nového závodu fy „Česká zbrojovka Strakonice“ - usnesení 10. schůze NROS, 5. června 1937*, pp. 1-2. It should further be noted here that data on the state's deposit differed slightly in different parts of the document - according to one of the officers employed at the National Defence Ministry, 7.75 million CSK was spent building the new factory.

³⁶ NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. ref. no. 20424 Taj.-gen. sekr. 1937, *Usnesení NROS z 10. schůze, konané dne 3. května 1937 z 5. 6. 1937 - zvl. čís. 7 Taj.*

liability company could not be established, the factory was to be managed by a temporary administration committee comprising representatives of the Finance Ministry, the National Defence Ministry, and the Strakonice munitions factory. Each of these entities was to have one representative within the committee.³⁷ At the end of June 1936, the new factory was established with production beginning in January 1937 and work given to two thousand people.³⁸

The Supreme National Defence Council further decided to construct a new Československé zbrojovky Brno, a. s. (Czechoslovak munitions factory Brno) factory to produce large and heavy machine-guns in Vsetín, Moravia at a total budget cost of 453 million CSK. 34 million CSK of this was to be used to procure machinery designed for producing ammunition for large machine-guns. Funding of the costs for constructing the Vsetín factory was to be covered from foreign and domestic sources. The Brno munitions factory was told to increase its share capital by 50 million CSK to 120 million CSK as soon as possible using a 400 % premium on their shares. The share subscription price at a nominal value of 400 CSK was set at a level of 2 000 CSK. The Brno munitions factory was to pay the remaining 203 million CSK from its own sources. The resolution also “recommended” that all government departments support Brno munitions factory by prioritising it for any procurements.³⁹ By 1937, the state issued almost 200 million CSK from loan proceeds from the increased share capital of the Brno munitions factory to go towards national defence (see below).⁴⁰

In fulfilling the programme for building up the arms industry, the creators of the defence policy focused on building up the aviation industry, submitting a proposal in this regard to the Finance and Defence Ministries’ joint commission. The proposal was discussed by the Supreme National Defence Council at its tenth meeting, and they came to the following resolution: For the purposes of rebuilding and transferring the aviation industry, the Supreme National Defence Council recommended releasing the sum of 130 million CSK from the revenue of the national defence loan. The Finance Ministry and National Defence Ministry were told to agree to the capital involvement of the state such that the state would be ensured the final word in the constructed factories. Some of the most significant

³⁷ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20424 Taj.-gen. sekr. 1937, *Vybudování nového závodu fy „Česká zbrojovka Strakonice“ - usnesení 10. schůze NROS, 5. červen 1937*, p. 2.

³⁸ “Historie České Zbrojovky”, CZUB.cz [cit 2018-07-22]. Available online at: http://www.czub.cz/wp/cs_CZ/o-nas/historie-ceske-zbrojovky/

³⁹ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát obrany státu ref. no. 20426 Taj.-gen.sekr. 1937. *Vybudování nového závodu fy „Čs. zbrojovka a. s. Brno“ - usnesení 10. schůze NROS*, pp. 1-3.

⁴⁰ NA. Fond NÚKÚ, box 484, inv. no. 239, Ministerstvo národní obrany ref. no. 22.085 Taj.-V/4. odděl.1938. *Dotace fondu pro věcné potřeby NO. A účtování výnosu z půjčky obrany státu v roce 1937 ze dne 10. března 1938.*

firms expressing an interest were the Avia and Walter factories, and Aero's aviation division and Českomoravská Kolben-Daněk.⁴¹

In securing national defence, there was also an expansion of investment in building the railways. There was a resolution that the total sum spent on this construction should come to 3.11 billion CSK, 1 billion CSK of which should be invested in constructing a line between Prešov and Khust, between Prešov and Poprad via Orlov, and between Prešov and Uzhhorod. Although the building of these lines had begun in 1935 and continued in 1936, there was a lack of funds for its further construction, something the resolution dealt with. They planned the gradual completion of the railway lines by 1944.⁴² The specific construction plan for some sections was prepared at the end of June 1937 by the Railways Ministry. Construction of the three railway sections was begun. Only preparatory work for the first section of line heading from Khust to Svaliava, roughly 70 kilometres long and at a cost of 320 million CSK, took place in 1937, with actual construction not anticipated until the following year. The case was similar for the 74-km long Strážske-Prešov section of line whose costs were the same as for the Khust-Svaliava section. The final section in the plan was the line from Vernár to Poprad (Veľká district) which, although only 32 kilometres long, required construction costs of around 160 million CSK. The construction of this section of line was to begin in 1937.⁴³

The next decision on defence investments was made a month later, i.e. in July 1937. This was a proposal from the Finance and National Defence ministries' joint commission to construct new factories to produce ammunition for large machine-guns. The Supreme National Defence Council agreed to the method by which the military were to purchase the machinery and production equipment necessary to produce ammunition for large machine-guns. This method is indicated in the table below.

⁴¹ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20428 Taj.-gen. sekr. 1937, *Vybudování leteckého průmyslu - usnesení NROS, 5. června 1937.*

⁴² NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20429 Taj.-gen. sekr. 1937, *Rozšířený železniční investiční program, usnesení NROS, 5. června 1937, pp. 1-2.*

⁴³ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Ministerstvo železnic ref. no. 31.911/II-2b/1937, *Úhrada výdajů za přípravné práce pro projektované dráhy Chust-Svalava, Strážské-Prešov, spis ze dne 30. června 1937.*

Table 7: Partial company costs coverage for production of equipment to produce ammunition, and the maximum sum for which the state would purchase the equipment to produce ammunition from these companies⁴⁴

Company name	Location	Maximum sum [thousands of CSK]
Tauš	Nové Město nad Váhom	1 980
Bratři Micherové	Stará Turá	2 895
Minerva	Boskovice	2 100
Báňská a hutní Armat	Trnava	2 200
Ing. Janáček	Ransko	2 200
Total costs		11 375
Company name	Investment costs covered by state[%]	
Tauš	56,5	
Bratři Micherové	65	
Minerva	70	
Báňská a hutní Armat	68	
Ing. Janáček	60,5	
Average	64	

The equipment and machinery to produce ammunition for large machine-guns were to be owned by the military, but they were to be maintained by the above listed companies up to 1947. Following this date, it was anticipated that the machinery would be returned to the companies.

The Supreme National Defence Council awarded the company Sellier & Bellot 11.25 million CSK, representing 75 % of investment costs. Such a high sum was invested due to special manufacturing procedures and difficulties requiring significant investment sums. In order to minimise costs as far as possible, the state was to pay the eleven-million sum in the form of subsidies, meaning that the company did not have to tax on earnings. In this case, the state did not purchase the equipment for manufacturing the ammunition, but reserved the right to use the equipment until 1947. Another condition was that Sellier & Bellot also build a new bullet factory at a combined cost of 15 million CSK, with both sections maintained until the end of 1952, with the company able to charge these costs to the price of the ammunition supplied to the military produced in its old factory in Vlašim.⁴⁵

As part of building up the defence industry and its relocation, the Supreme National Defence Council submitted a proposal to build a new factory to produce explosives. Council members agreed that a new factory would be built at a total cost of 250 million CSK, followed by construction of a new nitric acid manufacturing site at a cost of 70 million CSK. Both these new factories were to

⁴⁴ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20466 Taj.-gen. sekr. 1937, *Zřízení nových výroben munice pro velké kalometry - usnesení NROS, 12. července 1937*, pp. 1-2. Own work.

⁴⁵ *Ibid.*, pp. 2-4.

be located in Turčiansky Svätý Martin (today's Martin) in Slovakia. The construction of the factories and their operation was to be entrusted to the company Explosia, a.s., then holder of monopoly rights to manufacture explosives. The first phase of construction was to end in 1939 with roughly half of the factories built as expressed in terms of funds, and the second and final phase to end in 1942. Explosia committed itself to pay construction costs in full for the first phase, while there was an option of state involvement in construction costs in the second phase with Explosia to negotiate the size of this involvement with the Finance Ministry and National Defence Ministry. The same parties were also to agree on a price for the explosives.⁴⁶

Another huge increase in arms expenditure was approved by the Supreme National Defence Council at its 11th meeting held on 9 July and 14 July 1937. As long as public finances income and expenditure was balanced, the military was to receive funds of 5.648 billion CSK, 3.198 billion CSK of which was to be spent on securing material equipment for the army, and the remaining 2.450 billion CSK to be invested in the construction of military fortifications. It was anticipated that this sum would be paid out gradually between 1938 and 1942. The National Defence Ministry was able to make use of these funds upon agreement with the Finance Ministry.⁴⁷

Since the state was unable to fund the growth in defence expenditure from its own resources, politicians were forced to increase the national debt. The means for acquiring the funds needed was a national defence loan provided for by an act passed in the Collection of Acts of 30 May 1936. This loan involved lenders to the state being able to purchase bonds with a 4.5 % or 3 % interest rate. This loan was to be amortised over a fifty-year period beginning in 1938 (i.e. until 1987). Interest received from bonds with the 3 % interest rate was tax exempt.⁴⁸ Individual bonds were issued for the values of 500 CSK, 1 000 CSK, 5 000 CSK, 10 000 CSK and 50 000 CSK. The subscription period was from 8 June 1936 to 11 July 1936. Its purpose was not just to secure "security and peace", but it also represented a means to reduce unemployment.⁴⁹ As the press at the time stated, the national defence loan was highly popular amongst the population, as over the determined period bonds to a total value of over 3.55 billion CSK were subscribed to.⁵⁰

⁴⁶ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20467 Taj.-gen. sekr. 1937, *Výbudování nového závodu na výrobu výbušnin - usnesení NROS*, pp. 1-3.

⁴⁷ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20474 Taj.-gen. sekr. 1937, *Povolení finančních prostředků pro vojenské účely - usnesení NROS*, pp. 1-2. These funds were described as Special Loan I. In: Karel Straka, *Československá armáda, pílň obrany státu z let 1932-1939*, Praha 2007, pp. 66-67.

⁴⁸ Coll., section 39, Act no. 142/1936, on a national defence loan, of 29 May 1936, p. 555.

⁴⁹ "Půjčka obrany státu", *Národní osvobození*, 13/132, (1936), p. 8.

⁵⁰ "Peněžní trh a půjčka obrany státu", *Národní listy*, 76/210, (1936), p. 6.

The presidency of the ministerial council discussed the distribution of the funds and ratified the awarding of funds as shown in the table below. Their resolution anticipated the distribution of funds to an amount exceeding 1.24 billion CSK with 81 % of all funds to be directly given to defence and arms, 250 million CSK of which was subject to further decision-making, and in April of that year the assignment of 2.55 million CSK was decided upon for special defence purposes.⁵¹ A further 13 % of the sum was given to the Public Works Ministry for the construction and renovation of airports, electrification of the state and construction of roads and bridges.

Table 8: Distribution of funds received from the national defence loan according to a Ministerial Council Presidency Resolution of 18 February 1937⁵²

	User	Sum [thousands of CSK]
1	Public Works Ministry	163 900.00
1a/	Aviation	71 300.00
1b/	State electrification	4 000.00
1c/	Construction/maintenance of roads and bridges	88 600.00
2	State Water Management Fund	66 706.80
3	National Defence Ministry (1937)	753 000.00
4	National defence special circumstances	10 000.00
5	Other funds for the National Defence Ministry to fund arms	250 000.00
Σ	Total	1 243 606.80

The National Defence Ministry ordered ammunition of 3.7 cm and 4 cm calibre from Škoda Works in early 1938 at a total value of 297.36 million CSK. The ammunition was to be supplied in stages, but by the end of 1939 at the latest. At the request of the Finance Ministry, payment was not to be made in cash, but rather Škoda Works was to be paid with the highest possible sum of bonds issued within the national defence loan. Škoda Works promised that rather than cash payment it would take national defence loan bonds with a 4.5 % interest rate to the value of 20 % of ammunition costs, and also 25 % of the price in supply bills. It was imposed on Škoda Works that in purchasing raw materials and parts necessary to implement the order they should under similar quality and price market conditions prioritise supplies from Poldi ironworks on condition they do not use raw materials and parts.⁵³

⁵¹ NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Ministerstvo financí Ad. č. 22508/37-I/1. *Využití půjčky obrany státu, 29. dubna 1937.*

⁵² NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Předsednictvo ministerské rady ref. no. 1549/1623/5/37/m.3r. *Využití půjčky obrany státu, 18. února 1937*, pp. 1-2. Own work.

⁵³ NA. Fond NÚKÚ, box 485, inv. no. 239, K ref. no. 505 res. 1938. *Sdělení o požnatcích a vadách 1938*, pp. 16-17.

The same payment method would apply to other orders made by the National Defence Ministry. This included the order for bridge material from Alfréd Ippen, bridge and engineering works for 7.84 million CSK and bridge parts for 2.04 million CSK. Bridge parts for 4.12 million CSK and machinery for 1.60 million CSK were ordered by the National Defence Ministry from Českomoravská Kolben-Daněk. The National Defence Ministry purchased propulsors to a value of almost 2.50 million CSK from Prague company Josef Walter. The order for roller devices from Olomouc company Ing. Adolf Salivar for 349 thousand CSK and for carriages from Neptun, J. Jakoubek a spol. for 158.20 thousand CSK can be considered less costly orders.⁵⁴

The National Defence Ministry also planned to purchase combat vehicles paid for by the National Defence Material Needs Fund (from an accounting perspective both the fund according to Act no. 240/1926 and according to Act no. 127/1934). Already in December 1935 the ministry had placed an order for the production of 160 vehicles from Škoda Works and Českomoravská Kolben-Daněk, each responsible for half the order. The total cost for purchasing the vehicles came to 84.18 million CSK, of which the order of vehicles from Škoda Works totalled roughly 0.13 million CSK more than those from Českomoravská Kolben-Daněk, and the vehicles were to be delivered by 15 February 1937. On 12 May 1936 the original order was expanded by a further 35 vehicles at the same price as the original order, increasing total costs by 18.42 million CSK to 102.60 million CSK. There was a further modification to the originally agreed amount in the subsequent year when the ministry requested the purchase of a further 103 armoured vehicles. Škoda Works was to manufacture 51 vehicles, while Českomoravská Kolben-Daněk was to secure 52 armoured vehicles. This changed involved costs increased by a further 55 million CSK to a total 158 million CSK. The delivery deadline was extended to the last day of February 1938.⁵⁵ The need to quickly furnish the air force with new equipment so that they were not outdated by the time they were delivered meant that the National Defence Ministry decided to purchase new aircraft prototypes – multi-seater fighter bombers. The National Defence Ministry ordered the A-300 aircraft prototype from Aero, with the price agreed at 4.70 million CSK. The National Defence Ministry paid half this price through two interest-bearing instalments for 50 % of the agreed price. The second prototype ordered came from Avia, and this aircraft cost 4.88 million CSK. The ministry also purchased 20 complete Zlín Z-12 aircraft from Zlínské letecké akciové společnosti, plus five engines for the aircraft and four propellers. In total, this order came out at 844.8 thousand CSK. The last aircraft purchased was the well-equipped cabin aircraft, the Beta-Minor-Be 51, designed for the Czechoslovak aviation attaché in London. Following negotiations between representatives of the

⁵⁴ Ibid., p. 14.

⁵⁵ NA. Fond NÚKÚ, box 485, inv. no. 239, K ref. no. 505 res. 1938. *Sdělení o poznatcích a vadách 1938: Informační část*, pp. 1, 3-6.

state and company Eng. P. Beneš and Eng. J. Mráz, the Choceň aircraft plan managed to reduce the price of the aircraft by almost 4 thousand CSK to 104 thousand CSK.⁵⁶

In 1937, the National Defence Ministry also purchased 124 instruments for engineers' mobile kit from Českomoravská Kolben-Daněk with a total cost of almost 1.6 million CSK financed from the national defence loan money (included in the "Special loan" section). The delivery was to be completed by the end of July 1938 at the latest.⁵⁷ The same money was also to be used to fund a March 1938 order for single-cable aerial lifts and steel cables for military purposes from a company called "Belka" for a total of 2.46 million CSK.⁵⁸ The ministry ordered 2 600 long coats for its soldiers using funds accumulated as part of the "Special loan" for a total price of almost 1.89 million CSK. 1 400 coats were provided by the Hlinsko fur co-operative which offered the cheapest price. The remaining 1 200 coats were shared out amongst four other companies.⁵⁹ The same funds were also used to finance the purchase of 36 workshop-produced hauling machines from the František Melichar - Umrath a spol. Combined farm machinery plant for 1.71 million CSK.⁶⁰ The National Defence Ministry ordered 158 petrol generators of 8 kW and 4 kW power and 16 electrical charging units for a total cost of almost 6.80 million CSK. Almost 61 % of this sum was to be covered by the National Defence Material Needs Fund (charged to the fund 240/1926), with a further 38 % paid for from "Special loan" money, and only the remaining sum comprising separate expenditure within the National Defence Ministry's budget. The most expensive part of the order (78.1 % of costs) was the 104 8 kW petrol generators which were to be supplied by Českomoravská Kolben-Daněk, with the remaining less powerful 54 petrol generators provided by Josef Sousedlík, alongside 16 electrical charging units for 163 thousand CSK.⁶¹ A further 16 petrol electrical units designed for welding were contracted to Českomoravská Kolben-Daněk, with one electric arc welding unit to be supplied by ČKD and another by company Svě. The costs came to 1.16 million CSK with payment mainly coming from the National Defence Material Needs Fund (fund 127/1934) and the "Special loan". Only a minimal amount was paid by the National Defence Ministry from its budget.⁶²

In order to satisfy the demand of arms workshops, offensive division workshops, automotive divisions and other divisions for machine tools, the National Defence Ministry ordered such machine tools to a total value of 1.71

⁵⁶ Ibid., pp. 19-26.

⁵⁷ Ibid., p. 74.

⁵⁸ Ibid., pp. 80-83.

⁵⁹ Ibid., p. 18.

⁶⁰ Ibid., p. 17.

⁶¹ Ibid., pp. 14-15.

⁶² Ibid., p. 16.

million CSK. The largest proportion of the order at 76 % in terms of cost was taken on by Čelákovice company, Josef Volman. Funds for this order came from a number of sources, with the most important of these being the National Defence Material Needs Fund (charged under the fund according to Act no. 127/1934), which contributed 1.52 million CSK to funding, i.e. 89.29 % of total costs. The remainder of the sum came from the National Defence Ministry budget.⁶³ Also worth noting is the fact that the National Defence Material Needs Fund also paid loans to towns and villages for the construction of barracks. Archive material notes, for example, payment of a loan on 1 January 1938 for Spišská Nová Ves for construction of barracks at a total cost of 250 thousand CSK. Similarly, Turčiansky Svätý Martin (today's Martin) received a loan of 900 thousand CSK from the fund to purchase land for the construction of military barracks.⁶⁴

Also purchased for the military were 114 new track-laying tractors for a total sum of 19.15 million CSK, 83.54 % of which came from the "Special loan". The machines were to be produced and supplied by Českomoravská Kolben-Daněk over time on three dates - January 1938, May 1938 and the end of 1938. In the event of late delivery, the contract obliged the company to pay 6 % interest on payments made by the National Defence Ministry. This in fact occurred when the first supply was not delivered on time.⁶⁵

Another source of funds for the increased state expenditure at the end of 1937 was the national defence contribution legislated for at the end of 1937. The national defence contribution was taken by the employer out of wages beginning on the first pay day of 1938. The contribution was calculated as 60 % of income tax or 1.5 % of the income from which income tax was deducted. This was a progressive tax, with net income over 200 thousand CSK being charged a contribution of 5 %. An exceptional tax on profits was also charged progressively on the tax base. The lowest, 2.5 %, tax was paid by companies with a tax base of up to 100 thousand CSK, while companies with a tax base of over half a million CSK were subject to an 8 % tax.⁶⁶ It was originally estimated in 1937 that this would bring in 600 million CSK,⁶⁷ although the budget anticipated a somewhat more modest income from the tax of a total 440 million CSK. As the table below shows, the actual tax income was a further 38.70 million CSK lower, i.e. these

⁶³ Ibid., p. 13.

⁶⁴ NA. Fond NÚKÚ, box 487, inv. no. 239, Ministerstvo národní obrany ref. no. 10349 Taj. pres./19. odděl./1938. *Dobřídka NÚKÚ u MNO v r. 1937, dodatek z 19. dubna 1938*, p. 6.

⁶⁵ Ibid., pp. 9-10.

⁶⁶ Coll., section 67, Act no. 247/1937, on a national defence contribution, and on an exception tax on profits, from 21 December 1937, pp. 1174-1177.

⁶⁷ PSP ČR. Chamber of Deputies N. S. R. Č. 1937. 4th electoral period. 6th meeting. *Zpráva výboru rozpočtového o vládním návrhu zákona (tisk 1112) o příspěvku na obranu státu a o dani z mimořádných zisků ze dne 10. prosince 1937*. [cit 2018-08-01]. Available online at: http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/tisky/t1174_00.htm

national defence contributions managed to bring in 401.30 million CSK, although it should be borne in mind that one reason for the failure to reach the anticipated income may have been the territorial loss following the Munich Agreement.

Table 9: Gross income from the national defence contribution by region, and a comparison of anticipated and actual collection in 1938 (data in millions of CSK)⁶⁸

Region	1938
Bohemia	258.17
Moravia	81.13
Silesia	15.34
Slovakia	46.66
Carpathian Ruthenia	0
Czechoslovakia	401.3
State budget	440
Final accounts and state budget (difference)	-38.7

Another source of funding at this time was donations collected for the Jubilee Fund for National Defence. Mentions of contributions to this fund can be found, e.g. in various municipal chronicles, with companies and individuals from workers and shop assistants to MPs and various interest groups also contributing. A number of contributions were also made to the National Air Force Collection.⁶⁹

The partial mobilisation in May 1938 caused significant strain on public finances, as did the subsequent general mobilisation declared by Government Decree no. 183/1938 Coll.⁷⁰ The Czechoslovak State Bank attempted to deal with growing demands on the state budget through an expansionary monetary policy involving increasing the circulation of “minor currency” within the economy by 375 %, and later one-hundred crown banknotes were also declared “minor currency”.⁷¹

The Importance of Defence Expenditure within the Economy

In terms of the impact of arms expenditure on the economy, it is important to note that the increasing military expenditure was reflected in the size of the public debt, which rose by almost 14 billion CSK between 1929 and 1937. This gradual debt increase was caused by other expenditure to military expenditure in the first half of the 1930s, with military expenditure reducing at the time. From 1934 or 1935, however, there was a growth in expenditure on defence, and as the graph shows there was also a steeper growth in the debt. From 1934 when direct

⁶⁸ *Hospodářský rok 1937 v Československé republice*, p. 101. NA. Fond NÚKÚ, box 2244, inv. no. 427, *Skontro přímých daní, daně z obrátu a daně z přepychu, rok 1938*. Own work and calculations.

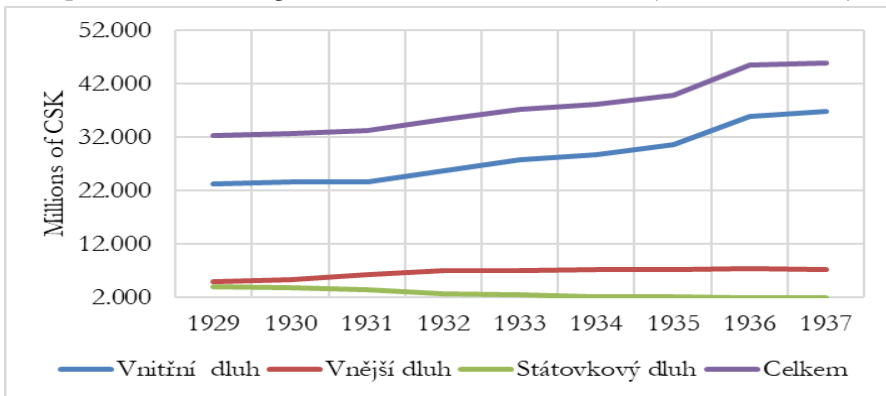
⁶⁹ “Dary na obranu republiky”, *Legie: Orgán nezávislé jednoty československých legionářů*, 13/25, (1938), p. 5.

⁷⁰ Coll., section 63, vládní vyhláška 183/1938, o vstupu státu do branné pohotovosti, ze dne 23. září 1938, p. 863.

⁷¹ Otakar Franěk, *Dějiny koncernu brněnské Zbrojovky. Díl 1. 1918-1939*, Brno 1969, p. 219.

expenditure on the army came to 1.84 billion CSK, these costs had increased almost three-fold by 1937 (coming to 5.15 billion CSK). In 1937, military expenditure made up 37.3 % of the state budget and 8.6 % of national income. In 1938, military expenditure was planned to reach 54.2 % of the state budget and 11.4 % of national income.⁷² Statistical yearbook data shows, however, that the most important creditors of the state were domestic economic entities. In 1937, 80 % of the public debt was in the hands of domestic creditors, with just 16 % of the total sum owed to foreign creditors and 4 % of the debt arising from the issue of fiat money. It should be noted, however, that relative and absolute amount of this debt gradually fell over time. Despite the increasing volume of debt, the state managed to keep public debt administration costs at a fair level. It is interesting that these public debt costs rose from 2.44 billion CSK in 1929 to 2.79 billion CSK in 1933. In 1934, this cost fell to 1.74 billion CSK, as a result of lowered expenditure on paying internal debt redemption. By 1936, the cost of administering the debt remained at a level of around 2.10 billion CSK.⁷³ By 1937, debt servicing now came to 2.60 billion CSK.⁷⁴ It is hard to assess what path the Czechoslovak economy would have taken if the Czechoslovak border territory had not been occupied by its neighbours and the rest of Czechoslovakia had not been taken over by Germany later. The German occupying administration implemented a wartime economy, marked by high underlying inflation and supply crises.⁷⁵

Graph 1: Czechoslovak public debt between 1929 and 1937 (state balance sheet)⁷⁶

⁷² Pavel, *Velikost a struktura výdajů*, p. 35.

⁷³ *Statistická ročenka republiky Československé 1936*, p. 280. *Statistická ročenka republiky Československé 1938*, p. 306.

⁷⁴ Vladimír Klimecký, "Finanční hospodářství státu v letech 1937-38", *Obzor národohospodářský*, XLIII, (1938), p. 696.

⁷⁵ Vladimír Nálevka, "Každodenní život v protektorátu Čechy a Morava," *Nacistická okupace: sedmdesát let poté - sborník textů*, Praha 2009, p. 18.

⁷⁶ *Statistická ročenka republiky Československé 1934*, p. 280, *Statistická ročenka republiky Československé 1936*, p. 280, *Statistická ročenka republiky Československé 1938*, p. 305, Klimecký, "Finanční hospodářství státu", pp. 696-697 (data for 1937).

Increased arms expenditure and the intensification of arms manufacture had a positive impact on economic output and unemployment. J Pavel has noted that most companies involved in arms production were located outside the border areas where Germans lived which were plagued by unemployment.⁷⁷ This claim is proven by “hard” data; in districts with 80 % German residents the unemployment rate in February 1938 was 18.4 %, whereas in districts where the German population was less than 20 % mainly located away from the border, unemployment was just 8 % of the economically active population.⁷⁸

Conclusion

The economic crisis afflicted Czechoslovakia in the first half of the 1930s. The state endeavoured to secure the maximum savings it could, and this led to marked restrictions in government expenditure, including in national defence. The situation began to transform in 1934 when there was an extension to the military service period and with the introduction of a defence contribution. In 1934, the National Air Force Collection was also set up. Over subsequent years, in particular from 1936, state expenditure increased both on purchasing arms production products for military purposes, and on constructing border fortifications, investment in constructing strategically important railways and support for the transferral of the arms industry to other places less reachable for any invaders. Although the increased arms expenditure undoubtedly had a positive impact on economic output, it was also a great burden on public finances and the accumulated deficits fed into the ever-growing public debt. In this regard, it was mainly domestic economic subjects who were the state’s creditors, e.g. through purchasing bonds in the national defence loan, with foreigners comprising a much smaller proportion of all creditors. Despite the marked increase in the public debt, the cost of administering the public debt remained at a relatively fair level. In terms of economic importance, one can also say that alongside the growth of the economy during the period of this arms boom, unemployment also fell as a result of the operations of the arms industry, although not to the same extent everywhere. The arms industry was mainly located deeper inside the country, and thus logically the multiplication effect of arms production and arms expenditure did not reach the mainly German-speaking border region - here the unemployment rate persisted at a level of 18.4 % of the economically active population.

⁷⁷ Pavel, *Velikost a struktura výdajů*, p. 55.

⁷⁸ This data only related to the Czech lands; i.e. it does not relate to Slovakia and Carpathian Ruthenia. For more information, see: Jaromír Nečas, *Nezaměstnanost a podpůrná péče v Československu*, Praha 1938, p. 28.

Bibliography

Unpublished sources

- Chamber of Deputies of the Parliament of the Czech Republic: Digital repository. Common Czech-Slovak digital library ("PSP ČR"). Stenographic protocols from the meeting of the Czechoslovak National Assembly 1929-1935. *Stenoprotokol z 353. schůze konané ve středu 5. prosince 1934*. [cit 2018-07-22]. Available online at: <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/353schuz/s353001.htm>
- PSP ČR. Stenographic protocols from the meeting of the Czechoslovak National Assembly 1929-1935. *Stenoprotokol z 353. schůze konané ve středu 5. prosince 1934*. [cit 2018-07-24]. Available online at: <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/353schuz/s353001.htm>.
- PSP ČR. Chamber of Deputies N. S. R. Č. 1937. 4th electoral period. 6th meeting. *Zpráva výboru rozpočtového o vládním návrhu zákona (tisk 1112) o příspěvku na obranu státu a o dani z mimořádných zisků ze dne 10. prosince 1937*. [cit 2018-08-01]. Available online at: http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/tisky/t1174_00.htm
- National Archives in Prague ("NA"),. Fond Nejvyšší účetní kontrolní úřad ("NÚKÚ"), box 480, inv. no. 235, National Defence Ministry ref. no. 2113-dův.V./4.odděl.1932, *Key to financial statements "National Defence Material Needs Fund" for 1931*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Ministerstvo financí Ad. č. 22508/37-I/1. *Využití příjmy obrany státu, 29. dubna 1937*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 2243, inv. no.424, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1935*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 2243, inv. no.424, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1936*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 2244, inv. no.427, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1937*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 2244, inv. no.427, *Skontro přímých daní, daně z obratu a daně z přepychu, rok 1938*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. číslo 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2259-dův.V./4.odděl.1933, Fond pro věcné potřeby národní obrany. *Účetní závěrka za rok 1932 ze dne 29. dubna 1933*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no. 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 1964-dův. V./4. odděl.1934, *Účetní závěrka fondu pro věcné potřeby národní obrany za rok 1933 ze dne 27. dubna 1934*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no. 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2113-dův.V./4.odděl.1932, *Popis jmění Fondu pro věcné účely národní obrany k 31. prosinci 1931 ze dne 18. dubna 1932*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no. 235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2259-dův.V./4.odděl.1933, *Popis jmění fondu pro věcné potřeby národní obrany k 31. prosinci 1932 ze dne 29. dubna 1933*.
- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2113-dův.V./4.odděl.1932, Fond pro věcné potřeby národní obrany. *Účetní závěrka za rok 1931 ze dne 18. dubna 1932*.

- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2451-dův.V./4.odděl.1931, Fond pro věcné potřeby národní obrany. *Účetní závěrka za rok 1930 ze dne 26. března 1931.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 2451-dův.V./4.odděl.1931, *Popis jmění fondu pro věcné potřeby národní obrany k 31. prosinci 1930 ze dne 26. března 1931.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 480, inv. no.235, Ministerstvo národní obrany ref. no. 1964-dův. V./4. odděl.1934, *Popis jmění fondu pro věcné potřeby národní obrany k 31. prosinci 1933 ze dne 27. dubna 1934.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Schůze nejvyšší rady obrany státu dne 4. června 1936.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 1946 Taj. § gen. sekr. 1936, *Usnesení NROS z 9. schůze, konané ve dnech 27. 4., 8. 5. a 4. 6. 1936.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 481, inv. no. 237, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. ref. no. 20424 Taj.-gen. sekr. 1937, *Usnesení NROS z 10. schůze, konané dne 3. května 1937 z 5. 6. 1937 - zv. čís. 7 Taj.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20424 Taj.-gen. sekr. 1937, *Vybudování nového závodu fy „Česká zbrojovka Strakonice“- usnesení 10. schůze NROS, 5. červen 1937.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát obrany státu ref. no. 20426 Taj.-gen.sekr. 1937. *Vybudování nového závodu fy „Čs. zbrojovka a. s. Brno“- usnesení 10. schůze NROS.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20428 Taj.-gen. sekr. 1937, *Vybudování leteckého průmyslu - usnesení NROS, 5. června 1937.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20429 Taj.-gen. sekr. 1937, *Rozšířený železniční investiční program, usnesení NROS, 5. června 1937.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20466 Taj.-gen. sekr. 1937, *Zřízení nových výroben munice pro velké kulometry - usnesení NROS, 12. července 1937.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20467 Taj.-gen. sekr. 1937, *Vybudování nového závodu na výrobu vybušnin - usnesení NROS.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Generální sekretariát Obrany státu ref. no. 20474 Taj.-gen. sekr. 1937, *Povolení finančních prostředků pro vojenské účely - usnesení NROS.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Ministerstvo železnic ref. no. 31.911/II-2b/1937, *Úbrada výdajů za přípravné práce pro projektované dráhy Chust-Svalava, Strážné-Prešov, spis ze dne 30. června 1937.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, Předsednictvo ministerské rady ref. no. 1549/1623/5/37/m.3r. *Využití půjčky obrany státu, 18. února 1937.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 482, inv. no. 238, ref. no. 18958 Taj. - V./4. odděl 1936, *Stav přidělení fondu podle zákona 127/1934 a zvláštních úvěrů.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 484, inv. no. 239, Ministerstvo národní obrany ref. no. 22.085 Taj.-V/4. odděl.1938. *Dotace fondu pro věcné potřeby NO. A účtování výnosu z půjčky obrany státu v roce 1937 ze dne 10. března 1938.*

- NA. Fond NÚKÚ, box 485, inv. no. 239, K ref. no. 505 res. 1938. *Sdělení o poznatcích a vadách 1938.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 485, inv. no. 239, K ref. no. 505 res. 1938. *Sdělení o poznatcích a vadách 1938: Informační část.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 487, inv. no. 239, Ministerstvo národní obrany ref. no. 10349 Taj. pres./19. odděl./1938. *Dobřídka NÚKÚ u MNO v r. 1937, dodatek z 19. dubna 1938.*
- NA. Fond NÚKÚ, box 487, inv. no. 239, Nejvyšší účetní kontrolní úřad ref. no. 299 res. 1937. *Dobřídka u ministerstva národní obrany v roce 1937. Sdělení o poznatcích a vadách. Spis ze dne 30. října 1937.*

Published sources

- Collection of Laws and Regulations of the Czechoslovak State ("Coll."), section 111, Act no. 240/1926, on a military administration budget amendment, of 17 December 1926, p. 1283.
- Coll., section 11, Act no. 26/1937, amending Section 3 of the act of 11 May 1932, no. 66 Coll., of 3 March 1937.
- Coll., section 23, Act no. 48/1946, on managing mineral oils and fuels, of 5 March 1946, pp. 270-272.
- Coll., section 26, Act no. 66/1932, on the length of military service and on some changes to the Defence Act and the act of 8 April 1927, no. 53 Coll., of 11 May 1932, pp. 333-334.
- Coll., section 39, Act no. 142/1936, on a national defence loan, of 29 May 1936, p. 555.
- Coll., section 53, Act no. 127/1934, on a budget adjustment for the military, of 27 June 1934, p. 461.
- Coll., section 63, vládní vyhláška 183/1938, o vstupu státu do branné pohotovosti, ze dne 23. září 1938, s. 863.
- Coll., section 67, Act no. 247/1937, on a national defence contribution, and on an exception tax on profits, from 21 December 1937, pp. 1174-1177.
- Coll., section 71, Act no. 312/1921, authorising a loan for procuring the first part of augmentation supplies of squadron clothing and arms, of 12 August 1921, p. 1256.
- Coll., section 96, Act no. 266/1934, on a defence contribution, of 19 December 1934, pp. 1035-1037.
- Coll., section 96, Act no. 267/1934, on the length of military service, of 19 December 1934, pp. 1037-1038.
- Hospodářský rok 1935 v Československé republice*, Praha 1935.
- Hospodářský rok 1937 v Československé republice*, Praha 1937.
- Statistická ročenka republiky Československé 1934*, Praha 1934.
- Statistická ročenka republiky Československé 1936*, Praha 1936.
- Statistická ročenka republiky Československé 1937*, Praha 1937.
- Statistická ročenka republiky Československé 1938*, Praha 1938.

Literature

- Franěk, Otakar, *Dějiny concernu brněnské Zbrojovky. Díl 1. 1918-1939*, Brno 1969.
- Klimecký, Vladimír, "Finanční hospodářství státu v letech 1937-38", *Obzor národohospodářský*, XLIII, (1938), pp. 688-708.

- Kozák, Jan, *Finanční politika československá v době krise*, Praha 1937.
- Kudrna, Ladislav, “Zpráva divizního generála Ing. Aloise Vicherka o událostech od československé mobilizace do 4. března 1941. Neznámý archivní dokument ve světle faktů,” *Securitas imperii*, no. 18, (2011), pp. 70-143.
- Nálevka, Vladimír, “Každodenní život v protektorátu Čechy a Morava,” *Nacistická okupace: sedmdesát let poté – sborník textů*, Praha 2009, pp. 17-23.
- Nečas, Jaromír, *Nezaměstnanost a podpůrná péče v Československu*, Praha 1938.
- Pavel, Jan, *Velikost a struktura výdajů na národní obranu v Československu v letech 1918-1938*, Praha 2004.
- Šrámek, Pavel, *Ve stínu Mnichova: z historie československé armády 1932-1939*, Praha 2008.
- Straka, Karel, *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932-1939*, Praha 2007.
- Trapl, Josef “Populace a brannost”, *Vojenské rozhledy*, 19/4, (1938), pp. 417-421.

Daily press

- “Dary na obranu republiky”, *Legie: Orgán nezávislé jednoty československých legionářů*, 13/25, (1938), p. 5.
- “Naše armáda”, *Legie: Orgán nezávislé jednoty československých legionářů*, 8/42, (1933), pp. 2-3.
- “Peněžní trh a půjčka obrany státu”, *Národní listy*, 76/210, (1936), p. 6.
- “Půjčka obrany státu”, *Národní osvobození*, 13/132, (1936), p. 8.
- Čása, Stanislav, “Pozor! Nová daň: Branný příspěvek”, *Zpravodaj O. S. Ú.*, no. 33, (1935), p. 4.
- KR., V. (unknown name), “Nejvyšší rada obrany státu,” *Venkov*, 28/238, (1933), p. 1.

Online

- “Čisté jmění”, *Úspory.cz* [cit. 2018-07-22]. Available online at: <https://uspory.cz/financni-gramotnost/ciste-jmeni>
- “Historie České Zbrojovky”, *CZUB.cz* [cit. 2018-07-22]. Available online at: <http://www.czub.cz/wp/cs/CZ/o-nas/historie-ceske-zbrojovky>

Umberto Eco (Editör), *Antik Yakınoğu*, (Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2018, 520 sayfa, 47 resim + 9 harita, ISBN: 978-605-171-780-7

İtalyanların Mezopotamya bölgesindeki ilk arkeolojik kazı faaliyetleri Guiseppe Furlani ve Doro Levi önderliğinde 1933 yılında, kuzey Mezopotamya'daki Erbil'in yaklaşık 28 kilometre batısında yer alan bir Asur yerleşimi Kilizu (Kasr Şamamuk)'da başlamıştı. 1930'ların başlarında bu iki İtalyan arkeolog Irak'ın o zamana kadar bilinen bazı Sümer, Babil ve Asur yerleşimlerine keşif amaçlı geziler düzenlemişti. İtalyan arkeoloji heyetinin Kilizu'da yaptığı çalışmalar çok sayıda zengin buluntunun gün yüzüne çıkmasına neden olmuştu. Ancak buradaki kazı faaliyetleri iki ay gibi oldukça kısa bir süre devam etti. İtalya'daki iç ve dış siyasi gelişmeler ve daha sonrasında patlak veren II. Dünya Savaşı neticesinde buradaki kazı faaliyetlerine devam edilemedi.¹ Bununla birlikte özellikle 1950'lerde sonra İtalyanların Mezopotamya bölgesinde tekrardan aktif olmaya başladığı görülmektedir. Onların Anadolu'daki benzer bilimsel faaliyetleri de hemen hemen aynı dönemlere denk düşer. 1961 yılından bu yana devam eden ve günümüzde Türk bilim heyetinin de dâhil olduğu farklı disiplinlerden bilim insanlarının bir araya geldiği Melid (Arslantepe) kazıları,² 1964 yılında Paolo Matthiae önderliğinde Suriye-Halep şehrinin 60 kilometre güneybatısında yer alan ve Suriye bölgesindeki özellikle M.Ö. 3. bin yıl ile 2. binin ortalarına kadar varlığını güçlü bir şekilde hissettiren krallıklardan birisine (Ebla) ev sahipliği yapan Ebla (Tel Mardik)'da başlatılan kazılar,³ Suriye-Humus'un yaklaşık olarak 18 kilometre kuzeybatısında yer alan Orta Tunç Çağı'nın önemli yerleşim yerlerinden Katna (Tell Mişrife)'da 1999 yılında başlayan Suriye, Alman ve İtalyan ortak kazı projesi⁴ ve Türkiye- Suriye sınırında yukarı Fırat nehri civarında konumlanan Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı'nın önemli yerleşmelerinden Karkamış kentinde Türk-İtalyan heyetinin yürüttüğü ortak kazı (2011-2017) projeleri İtalyan arkeoloji heyetinin Yakınoğu'da yürüttüğü akla ilk gelen önemli bilimsel çalışmalarıdır.⁵

¹ Stefano Anastasio, "Assyrian Pottery Between the Middle and Neo-Assyrian Periods: The Case of Qasr Shamamuk", (Editörler: Peter A. Miglus - Simone Mühl), *Between the Cultures. The Central Tigris Region from the 3rd to the 1st Millennium BC* (HSAO 14), Heidelberg: Heidelberger Orientverlag 2011, 343-345.

² Malatya'daki Geç Hitit dönemi yerleşimlerinden Arslantepe kazılarının tarihi ve son durumu ile ilgili bakınız: <http://www.arslantepe.com>

³ Paolo Matthiae, "A Long Journey: Fifty Years of Research on the Bronze Age at Tell Mardikh/Ebla", *Ebla and Its Landscape*, (Editörler: Paolo Matthiae - Nicolo Marchetti), Walnut Creek – California: Left Coast Press, 2013, 35-48.

⁴ Katna (Qatna) kazılarının tarihi ve son durumu ile ilgili bakınız: <http://www.qatna.org>

⁵ Ayrıca İtalyanlar tarafından gerek Mezopotamya'nın gerekse de Anadolu'nun başka yerlerinde tarih öncesi dönemlerden Ortaçağlara kadar uzanan dönemlerle ilgili yürütülmüş ve halen devam etmekte olan birçok başka proje bulunmaktadır. Türkiye'de kesintisiz bir şekilde düzenlenmeye devam eden ve en son 9-10 Mart 2018'de dokuzuncusu tertiplenen "Türkiye'deki Arkeolojik

Mezopotamya bölgesinde yürütülen söz konusu arkeolojik faaliyetler neticesinde özellikle 1950 sonrasında İtalya'daki birçok üniversitede eski Yakınoğu tarihiyle ilgili çalışmalar artış göstermeye başlamıştı. Zaman içerisinde özellikle Suriye'de bulunan Ebla kentindeki kazılardan ele geçirilen çok sayıda çivi yazılı metin ve arkeolojik malzeme etkisiyle eski Yakınoğu tarihi çalışmalarına özgün katkılar sunularak Almanya, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinin yanı sıra İtalya'nın da Asur bilimi alanında söz sahibi olması arzulanmıştı.⁶ Son yıllarda eski Yakınoğu arkeolojisi, epigrafisi ve tarihine ilgi ve bu alanlarda yürütülen çalışmalar bu disiplinin kendi içerisinde bir "İtalyan tarzının" akademik bir gelenek halinde sürdürülmeye çalışıldığını göstermektedir.⁷ Bu çalışmalar hem ilgili akademik camialara hem de Yakınoğu'nun eski tarihi ve arkeolojisine ilgi duyan meslekten olmayan okuyucuya yönelik yayınları da içermektedir. Bu yazıda hakkında bilgi verilecek olan kitap söz konusu ikinci okuyucu kitle açısından uygun bir örnek olarak görülebilir.

Burada hakkında bilgi verilecek "L' antichità. Le civiltà del Vicino Oriente" orijinal ismiyle ilk olarak İtalyanca yayınlanan ve editörlüğünü 2016 yılında vefat eden ortaçağ tarihçisi, roman yazarı ve edebiyat kuramcısı olarak ünlenen Umberto Eco'nun yaptığı kitap, Alfa (Tarih) Yayıncılık tarafından 2018 yılının ortalarında Leyla Tonguç Basmacı tarafından Türkçe'ye aktarıldı. Yaklaşık 520 sayfadan ve çok sayıda görselden oluşan Türkçe kitabın hemen hemen çok büyük bir kısmının eski Yakınoğu'nun tarihi konusunda uzman İtalyan arkeolog ve tarihçi tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.⁸ Bu araştırmacıların çok büyük bir kısmı halen faal olarak akademik çalışmalarını yürüten görece genç nesilden oluşmaktadır. Bununla birlikte kitaba yazılarıyla katkıda bulunanlar arasında Mario Liverani, Frederick

Çalışmalara Eğitim, Araştırma ve Kazıda İtalya Katkısı Sempozyumları'nda İtalyanların Anadolu'da yürüttükleri bilimsel çalışmalara dair veriler ilgili akademik camialarla paylaşılmaya devam edilmektedir. Ayrıca "Türkiye'deki Arkeolojik Çalışmalara Eğitim, Araştırma ve Kazıda İtalya Katkısı" başlıklı *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*'nin 148. özel sayısındaki (2015) İtalyanca-Türkçe çift dilli yayınlar da Anadolu'da yürütülen İtalyan projeleri hakkında güncel haberler içermektedir.

⁶ İtalya'da Asur bilimi Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinin tersine tıpkı Fransa'da olduğu gibi eski çağ tarihinin bir dalı olarak görülmüştür. Bu alanda uzmanlaşma büyük oranda lisans üstü eğitimle mümkün olmuştur. Bakınız: Dominique Charpin, "How to be an Assyriologist", şurada: <https://books.openedition.org/cdf/4924> (ilgili bölüm: 1.2.12).

⁷ 1-2 Mart 2018'de İtalya-Verona Üniversitesinde düzenlenen "l'incontro dei Giovani Ricercatori italiani di Assiriologia" başlıklı konferansta bir araya gelen genç İtalyan Asur bilimciler kendi projeleriyle ilgili ileriye dönük fikirlerini tartıştılar. Bakınız: Simonetta Ponchia, Silvia Salin ve Francesca Minen, "First Meeting of Giovani Ricercatori Italiani di Assiriologia (GRIA)", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2018/1, 59-60.

⁸ Bazı bölümler İtalyan kökenli olmayan araştırmacıların imzasını taşımaktadır. "*İmparatorluk Mirası: Keldaniler, Medler ve Persler (M.Ö.600-300)*" başlığı altındaki beş bölüm Yeni Babil dönemi ekonomisiyle ilgili çalışmalarıyla bilinen Viyana Üniversitesi'nden Michael Jursa ve "*Müzik*" başlığı altındaki 3 bölüm ise İngiltere'deki Cambridge Üniversitesi'nden Graeme Lawson (antikçağ müziği ile ilgili çalışmalar mevcut), Almanya'daki Freie Universität Berlin'den Alexandra von Lieven (eski Mısır tarihi çalışmaktadır) ve Würzburg Üniversitesi'nden Dahlia Shehata (antikçağ müziği ile ilgili yayınları bulunmaktadır) tarafından kaleme alınmışlardır.

Mario Fales ve Alfonso Archi gibi eski Yakınoğu tarihi ile ilgili çalışmalarıyla tanınan daha eski kuşağa mensup İtalya'nın önde gelen tarihçilerin ve arkeologların yazılarının yer almadığı görölmektedir.

Kitap beş ana bölümden oluşmaktadır: Tarih, Görsel Sanatlar, Bilim ve Teknik, Tıp ve Müzik. Ele alınan konuların coğrafı dağılımları Mezopotamya, Mısır, Suriye-Filistin, Anadolu ve İran bölgeleriyle sınırlandırılmıştır. Zaman dilimi olarak ise yaklaşık olarak M.Ö. 8000-4000 arası yani büyük ölçüde Neolitik dönemini içeren dönemle Pers (Akamenid) ve Helenistik (M.Ö.600-300) dönem arası belirlenmiştir.⁹ Devletler arası siyasi-askeri gelişmeler ve ilişkiler, ticari aktiviteler, ekonomik düzenlemeler, sosyo-kültürel yapılar ve unsurlar ile bilim, sanat ve mimari alanlardaki gelişmeler yazıların temel odak noktasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte özellikle “Tıp” ve “Müzik” başlıkları altında ele alınan konularda başka coğrafyalardaki söz konusu alanlardaki gelişmelerin de üzerinde durulduğu görölmektedir. “Çin Tıbbı”, “Hint Tıbbı” ve “Etruria’da Müzik” alt başlıkları buna örnek gösterilebilir. İlk etapta söz konusu başlıklara bu kitapta neden yer ayrıldığı anlaşılamasa da, bu konuların eski Yakınoğu tıbbı ve müziği açısından bir “karşılaştırma olanağı” sunmuş oldukları anlaşılacaktır. Bazı yazarların birden fazla alt bölüm kaleme aldığı görölmektedir.¹⁰ Kitabın alana en önemli katkılarında bir tanesi, yazarlarının birçoğunun İtalyan araştırmacılar oluşması nedeniyle eski Yakınoğu tarihi ve arkeolojisindeki İtalyan merkezli bir bakışın çerçevesinin belirlenmesine olanak sağlamasıdır.¹¹

Her ne kadar kitabın kapağında büyük harflerle Umberto Eco'nun editörlüğu vurgusu, (en kötüsünden) bu ismi tanıyanların kitabı eline alıp şöyle bir göz atmasına neden olsa da, eski Yakınoğu tarihi alanında çalışan araştırmacıların aklına ilk olarak Eco'nun kitaba nasıl bir katkı sunmuş olabileceği gelmiş olmalıdır. Açıkçası kitabın başındaki Eco imzalı kısa bir “Antikağa Giriş” başlıklı yazıda eski Yakınoğu tarihi ve arkeolojisi ile ilgili hiçbir bilginin hatta ifadenin bile yer almaması bu katkının boyutu hakkında bilgi vermektedir. Kendisinin imzasını taşıyan eski Yunan ve Roma antikağının kültürel ve edebi yönlerinden dem vurduğu bu kısa giriş yazısının her bir satırı yine kendisinin editör olarak görüldüğu

⁹ Bu zamansal ve mekansal belirlenim çoğu zaman değişkenlik arz etmektedir. Bakınız: Marc Van De Mieroop, *Antik Yakınoğu'nun Tarihi (İ.Ö. 3000-323)*, (Çeviren: Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları: Ankara, 2006, 17-21.

¹⁰ Örneğin Roma'daki Sapienza Üniversitesi'nden arkeolog Davide Nadali, “*Güznel Sanatlar*” başlığı altındaki on üç alt bölüme imzasını atmıştır.

¹¹ Alfa Yayıncılığın Tarih serisi altında Türkçe'ye aktarılan benzer bir başka çalışma eski Yakınoğu tarihi alanındaki araştırmalarda Fransız ekolünün/metodolojisinin anlaşılmasına katkıda bulunmuştu. Bakınız: Pierre Bordreuil, Françoise Briquel (Chatonnet) ve Cecile Michel, *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakınoğu Kültürü ve Uygarlıkları*, (Çeviren: Levent Başaran), Alfa Yayıncılık: İstanbul, 2015.

ve Türkçe'ye de çevrilen bir başka kitabın giriş yazısının birebir aynısıdır.¹² Dolayısıyla kitabın “Giriş” bölümünde eski Yakınoğu'nun artık genel bir kabulü haline gelen “uygarlıkların beşiği” söyleminden arındırılması gerektiğini tartışarak okuyucuya kitabın içeriği ve yöntemi hakkında kısmen bilgi veren Lucio Milano'nun “editörlüğünün” kitaba dair ifadeleri açısından daha değerli olduğu ifade edilmelidir.

Kitapta ele alınan konuların içeriği ve iç dizaynı ile ilgili göze çarpan ilk şey, ne (alt) bölümlerin sonunda ne de kitabın sonunda herhangi bir kaynakçanın verilmemiş olmasıdır. Metinlerin içerisinde ya da alt kısımlarında başka çalışmalara dair herhangi bir referans verme yoluna gidilmemiş olduğu görülmektedir. Ancak birçok (alt) bölümün sonunda okuyucu, kitapta yer alan diğer bölümlere referanslar verilerek “çapraz okumalara” yönlendirilmiştir. Bu durumun editöryal bir durumundan mı kaynaklandığı yoksa okuyucu kitlesini belirleme politikasıyla mı ilgili olduğu bilinmemektedir. Yazıların içeriğine göz atıldığında ele alınan konularla ilgili bilgilerin çok derinlikli ve analitik nitelikte olmadığı daha ziyade herkesin genel anlamda bilgi sahibi olacağı düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın orta kısmında (orijinalinde kitabın arkasında verilen) yaklaşık 50 sayfa civarında renkli kuşe kâğıda basılmış arkeolojik alanlarla ilgili resimlerin; çivi yazılı tabletlerin, stellerin, heykellerin, maddi kültür unsurlarının fotoğraflarının ve haritaların okuyucunun anlama düzeyine katkıda bulunacak nitelikte olduğu düşünülebilir. Ayrıca kitabın en arkasında yine renkli bir şekilde kitapta bahsedilen dönemler ve içerikle ilgili birtakım görsellerin bulunduğu eski Yakınoğu kronolojisinin de tablolaştırılmış olduğu görülecektir. Kitabın çevirisinin çok büyük oranda başarılı olduğu ifade edilmelidir. Alanın kavramlarıyla ilgili önemli sayılabilecek çeviri yanlışlarının olmadığı söylenebilir. Ancak bazı yerlerde birtakım yazım ve noktalama hataları tespit edilmiştir.¹³ Dizin kısmında bazı önemli kelimelerin eksik olduğu belirlenmiştir. Kitabın orijinalinde (Türkçe çeviride göz önünde bulundurulmuş EncycloMedia Publishers'in 2017 tarihli baskısına bakılmıştır) herhangi bir dizine rastlanmadığı için Türkçe dizinin belirlenmesinde kısıtlamalara gidilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Antik Yakınoğu isimli bu kitap, eski Yakınoğu'da hüküm sürmüş olan devletlerin askeri ve siyasi geçmişleri ile kültürel, bilimsel ve sanatsal faaliyetleri hakkında okuyucuya genel bir fikir vermektedir. Böylece genel olarak M.Ö. 3. ve 1. bin yıllar arasında Yakınoğu'da varlık göstermiş her bir uygarlığın kendi iç dinamikleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Ayrıca bu uygarlıkların

¹² Çok büyük ihtimalle bu yazı (ilk olarak?) “Antik Yunan” şeklinde Türkçe'ye aktarılan *L'Antichità. Grecia* isimli kitap için yazılmıştı. Bakınız: Umberto Eco (Ed.), *Antik Yunan*, (Çeviren: Leyla Tonguç Basmacı), 2. basım, Alfa Yayıncılık: İstanbul, 2018, 13-22.

¹³ İçindekiler kısmında geçen “Lusia Barbato” (doğrusu: Luisa), sayfa 28'deki “yeterinde” (doğrusu yeterince), sayfa 61'deki başlık “Mısır Anadolu'da” (doğrusu Mısır ve Anadolu), sayfa 90'daki başlık “Ön Hanedanlar” (tercihen: Erken ya da Er-hanedanlar), sayfa 94'deki “İri-inim-gina” (tercihen: Urukagina) ve sayfa 144'deki “Eştar” (doğrusu: İhtar) bunlardan birkaçıdır.

ve kültürlerin birbirleriyle ilişkileri sayesinde de karşılaştırmalı birtakım sonuçlara varabilmek mümkün olmaktadır. Bununla birlikte bu kitap, eski Yakınoğu tarihi çalışmalarındaki bir “İtalyan tarzının veya metodolojisinin” ipuçlarını göstermesi açısından özgün bir yere sahip olmakla birlikte, Helenistik döneme kadarki süreci “toplu olarak” (kronolojik) ele alan “Eskiçağ’ da Yakınoğu ya da Yakınoğu’nun Eskiçağı” temalı Türkçe’deki diğer kitaplardaki (çeviri ve telif) içeriklerden ya da bilgilerden büyük oranda ve farklı-yeni bir şey sunamamaktadır.

Gökhan Kağnıcı*

* Dr. Öğr. Üyesi, *Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, İzmir Yolu 8. km Bir Eylül Kampüsü 64200 Uşak/Türkiye gokhan.kagnici@usak.edu.tr

Michael B. Barry, *Homage to al-Andalus: The Rise and Fall of Islamic Spain*, Andalus Press, Dublin, 2016, 256 shf., ISBN: 9780993355417

Klasik tarihi anlatının dışına çıkan bu eserde Michael B. Barry okuyucuya sadece İslam hâkimiyeti altındaki Endülüs topraklarının değil İber Yarımadası'nın Hristiyan hâkimiyeti altında kalan topraklarının da tarihi, içtimai, dini ve kültürel yönlerini sunmaktadır. Ortaçağ Endülüs tarih ve medeniyeti çerçevesini aşan bu eser İber Yarımadası'nın tarih öncesi devirlerini, İslam hâkimiyetinin sağlanmasıyla yaşanan dönüşüm sürecini, bölgenin İslam hâkimiyeti altındaki devirlerini ve son olarak da Reconquista Hareketi neticesinde Hristiyanların eline geçmesinden sonraki devri anlatılmaktadır.

Giriş ve sekiz ana bölümden oluşan eserde zengin görsel kullanımı dikkat çekmektedir. Bahsedilen konulara göre kitabın içerisine yerleştirilen fotoğraflar ve haritalar okuyucunun muhayyilesinde konunun daha iyi kavranmasına katkı sağlayacak niteliktedir.

Eserin ilk bölümünde İber Yarımadası'nın coğrafi konumu ve stratejik önemi hakkında malumat verildikten sonra yarımada'nın tarih öncesi devirlerden 711 yılındaki İslam fethine kadar olan tarihinden muhtasar olarak bahsedilmektedir. Yarımada'daki ilk insan izlerinden başlayarak burada hüküm süren sırasıyla Fenikeliler, Romalılar, muhtelif Barbar kavimleri ve son olarak da Vizigotlar devrinde yarımada'nın siyasi ve içtimai durumu anlatılmaktadır. Bölümün sonlarında Barry Hz. Muhammed riyasetinde İslam devletinin kurulmasına ve daha sonraki Hulefâ-yi Râşidîn devrindeki İslam fetihlerine değinmektedir. Yarımada'nın Müslümanlarca fethine kadar olan süreci işleyen yazar bu bölümde okuyucuya Kuzey Afrika'dan Cebelitarık'a yani Endülüs'ün fethinin gerçekleştiği bölgeye kadar olan İslam fetihlerinin seyri hakkında fikir vermektedir.

İkinci bölümde Barry İspanya'nın Müslümanlarca fethi sırasında Vizigotların içinde bulunduğu durum ve o devirde bölgedeki güç dengelerinden bahsedip Tarif b. Malik liderliğinde bir öncü birliğin Müslümanlar tarafından yarımada'ya akın yaptığını belirtmektedir. Ancak yazarın aksine devrin Hristiyan ve Müslüman kaynakları Tarif b. Malik'in bu seferinden bir akından ziyade yarımada'nın durumunu öğrenmek için gönderilen keşif seferi olarak bahsettiklerini de hatırlatmamız gerekmektedir. 711 yılında Tarık b. Ziyad'ın yarımada'ya ayak basması ve daha sonra onun azatlısı olduğu Emevilerin Mağrib valisi Musa b. Nusayr'ın da sefere dâhil olmasıyla Vizigot hâkimiyetindeki toprakların Müslümanların eline geçişi bu bölümde anlatılmaktadır. Yarımada'nın Müslümanların eline geçmesiyle bölgedeki yerel sakinlerle Müslümanlar arasında yapılan anlaşmalardan bahseden Barry bu anlaşmalara örnek olarak Musa b. Nusayr'ın oğlu ve Emeviler tarafından Endülüs'e atanan ilk vali olan Abdülaziz. b. Musa ile yerel idarecilerden Tudmir (Theodomiro) arasında 713 yılında imzalanan Tudmir Antlaşması'nı zikretmektedir. Bu bölümde Vizigotlar devrinde başkent olan Toledo yerine Müslümanların Kurtuba'yı merkez olarak tercih etme sebeplerine değinen yazar bu tercihte

bölgenin mümbit topraklara sahip olmasının ve şehrin Akdeniz'e yakınlığının etkili olduğunu vurgulamaktadır. Endülüs'ün fethini takip eden yıllarda Müslümanların Avrupa içlerine yapmış oldukları seferler hakkında malumatın yer aldığı bu bölümde Endülüs Müslümanlarının Toulouse, Bordeaux, Burgundiya bölgesinde ilerleyişi ve 732 yılında Poitiers havalisinde cereyan eden savaşla bu ilerleyişin büyük ölçüde durması anlatılmaktadır. Tarihi olayların yanında o devirde sanatsal ve mimari yönden yaşanan dönüşümden bahseden Barry Vizigotların Roma geleneklerini yarımadaya entegre ettiklerini bununla da kalmayıp emirlerde ve paralarda Latince kullandıklarını aktarmaktadır. Burada yarımada'daki Hristiyan mimarisinde biçimsel olarak Roma esintisi olduğu ve figürel benzerliklerin bulunduğu vurgulanmaktadır. Kitabın bu bölümünde Müslümanların İber Yarımadası'nın büyük bir kısmını ele geçirmesiyle Hristiyanların Pelayo önderliğinde 718 yılında Covadonga Savaşı'nda Müslümanları yenerek başlattıkları ve asırlarca sürdürdükleri Reconquista süreci hakkında malumat verilirken bahsedilen Covadonga adının asırlar sonra İspanya'da cumhuriyete karşı isyan eden Falanjistler tarafından bile benimsendiği belirtilmektedir. Yine bu bölümde Endülüs'ün Müslümanlarca fethi sonrasında buraya yerleşen unsurlar ve yakın bölgelerdeki anlaşmazlıklardan bahseden Barry Endülüs'te Dimaşk'a bağlı valiler tarafından yönetildiği devirden I. Abdurrahman'ın Endülüs'e ulaşip 756 yılında Endülüs Emevi Devleti'ni kurma sürecini aktarıp onun icra-i saltanat yıllarının sonuna kadar olan devirde yaşanan siyasi ve sosyo-kültürel olaylara da değinmektedir.

Eserin üçüncü bölümünde Endülüs Emevi Devleti'nin ilk hükümdarı olan I. Abdurrahman devri sonundan başlayarak III. Abdurrahman'ın Endülüs'te 929 yılında hilafeti kurmasına kadar olan devrin tarihi, sosyal ve kültürel olaylar anlatılmaktadır. Siyasi olayların haricinde Michael B. Barry bu bölümde Endülüs'ün dünyanın önemli bir ilim merkezi haline gelme sürecini ve bu sürecin altında yatan saiklerin üzerinde durmuştur. Endülüs coğrafyası başlangıçtan itibaren buradan kutsal topraklara yapılan hac ziyaretleri ve Abbasi coğrafyasıyla etkileşim halinde olmasının sonucunda doğu-batı arasında din, bilim ve sanat gibi muhtelif sahalarda bilgi aktarımı sayesinde büyük bir ilim beldesi haline geldiği burada vurgulanmaktadır. Endülüs Emevi Hükümdarı II. Abdurrahman'ın bilim, sanat ve edebiyata düşkün olup sanatçı, âlim ve edipleri sarayında himaye ediyordu. Bu devirde Abbasi topraklarından meşhur musikîşinas Ziryab'ın Endülüs'e gelmesiyle oradan birçok yenilik Endülüs topraklarına taşınmış oluyordu. Ayrıca bu dönemde İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıklarla Avrupa'dan İber Yarımadası'na sefer düzenleyen Şarلمان hakkında malumat verilip o yıllarda Avrupa'daki güç dengelerinden bahsedilmektedir. Endülüs'e dışarıdan gelen saldırılardan bahseden yazar ayrıca iç karışıklıklar ve bu karışıklıkların sebepleri üzerine de tahliller yapmaktadır. Yine bu bölümün sonunda İber Yarımadası'nda Endülüs Emevi devrindeki Müslüman-Hristiyan çatışmalarının tarihi seyri hakkında malumat verilmektedir.

Dördüncü bölümde Barry Endülüs Emevi Devleti hükümdarı III. Abdurrahman'ın iktidara gelmesinden Endülüs Emevi Halifeliği'nin ilga edilmesine kadar olan devri siyasi, içtimai, dini ve kültürel yönleriyle mercek altına almaktadır. Bu bölümde yazar olayları siyasi, içtimai ve kültürel ayrımı yapmaksızın karma olarak anlatma yoluna gitmiştir. III. Abdurrahman'ın iktidara gelişi sonrasında İbn Hafsun gibi iç gâileleri bertaraf etmesi, Hristiyan İspanya'ya karşı başarılı askeri seferler düzenlemesiyle devlet büyük güç kazanmıştı. Öte taraftan Kuzey Afrika'da Fâtımilerin Endülüs Emevilerine karşı siyasetler izlemeleri ve Şîî hilafetini kurduklarını ilan etmelerinden sonra III. Abdurrahman harekete geçip Endülüs Emevi Halifeliği'ni kurdu. Barry III. Abdurrahman'ın kendisini halife ilan etmesinde heretik olarak telakki ettiği Fâtımileri kendisine karşı bir tehdit olarak algılamış olmasının etkili olduğunu vurgulamaktadır. III. Abdurrahman Kurtuba şehri yakınlarında inşa ettirdiği Medinetüzzehra Sarayı'nın temel özelliklerinden bahsedip burada yabancı elçilerin ağırlandığını dile getirmektedir. III. Abdurrahman devrinde her açıdan gelişen Endülüs Emevi Devleti gönenç devrini yaşamış ve başkent Kurtuba zenginlik ve ihtişam olarak Konstantinapolis ve Bağdat ile yarışacak seviyeye gelmişti. Endülüs Emevi Devleti'nin en haşmetli yılları olan III. Abdurrahman devrinde bilim ve teknikte Endülüs büyük bir gelişme kaydettiğini zikreden yazar hükümdarın eğitilmiş olmasının yanı sıra edebiyat ve bilim hamisi olduğunu vurgulamaktadır. Yazar, zamanla müreffeh bir ülke haline gelen Endülüs'te ekonomik zenginliğe bağlı olarak şair ve âlimlerin Medinetüzzehra'da hükümdarın sarayına akın ettiklerini böylelikle Endülüs'ün bilim ve kültürde büyük gelişme gösterdiğini söylemektedir. III. Abdurrahman devrinde gönenç devrini yaşayan Endülüs entelektüel bir şahsiyet olan II. Hakem'in devrinde de bilhassa kültürel sahada gücünü korumuştur. Bunun yanı sıra II. Hakem hâkimiyet yılları Kuzey Afrika'daki Müslüman devletler ve İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıklarla mücadelelerin yaşandığı bir devirdir. Barry bu bölümde Endülüs Emevi Halifeliği'nin son zamanlarındaki siyasi olaylardan bahsettikten sonra 1031 yılında halifeliğin ortadan kaldırılmasıyla bölümü sonlandırır.

Yazar kitabının beşinci bölümünde Endülüs'te 1031 yılından Murabıtların bölgeye hâkim olduğu olduğu devre kadar olan olaylar ele almaktadır. Endülüs Emevi Devleti'nin inkıraza uğramasıyla bu topraklarda kurulan irili ufaklı Müslüman emirliklerinin hüküm sürdüğü Mülûkü't-Tavâif Devri'nde (1031-1090) her biri birbirinden bağımsız devletçiklerin mücadeleleri neticesinde yarımadada Müslüman nüfuzu zayıflamıştı. Barry bu devirde hüküm süren bu devletçiklerin yöneticileri, halkı ve bu devirde oynadıkları rollerden bahsetmektedir. Burada vurgulanan hususlardan birisi de hangi etnik unsurların hangi bölgede daha güçlü olduğudur. Kitabın bu bölümünde siyasi olayların haricinde teknolojik gelişmelerden de bahsedilmektedir. Endülüs Müslümanlarının sulama sistemleri kullanımında Romalılar ve daha erken devirlerdeki tekniklerin de benimsendiğini bunun sonucunda Endülüs'ün mûmbit topraklarında tarımsal ürün çeşitliliğinin arttığı zikredilmektedir. Yazar bu verimlilikte Endülüslülerin geliştirdikleri su tekerleğinin yanı sıra kanal ağları, su kemerleri ve barajların da etkili olduğundan

bahsetmektedir. Son olarak bu bölümde 1085 yılında Müslümanların elindeki en büyük şehirlerden olan Tuleytula'nın Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi ve Reconquista Hareketi'nin o zamana kadarki en müspet başarısı olan bu olayla İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan mücadelesinin nasıl değiştiği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Barry eserin altıncı bölümünde Kuzey Afrika merkezli Murabıtlar ve Muvahhidler devletlerinin Endülüs'e hâkim olduğu devir hakkında birtakım malumat aktarılmaktadır. Berberi menşeli olan bu iki devletin kurucularının atalarının Müslüman olma süreci, yaşadıkları coğrafya ve yaşam tarzlarından bahseden yazar daha sonra Murabıtlar'ın devlet kurma süreçleri ve Endülüs Müslümanlarının Hristiyan baskısı altında onlardan yardım istemeleri neticesinde Murabıtlar'ın yarımadaya geçişini anlatmaktadır. Yusuf b. Taşfın önderliğinde Murabıtlar'ın bölgeye yaptığı askeri seferler ve en sonunda Endülüs coğrafyasını kendi devletlerine bağlama süreçlerinden bahseden yazar Murabıtlar'ın başkentini zaptederek devleti ortadan kaldıran Berberi menşeli Muvahhidlerin kuruluş ve Endülüs'e hâkim olmalarına değinmektedir. Murabıtlar ve Muvahhidler devri dini gelişmelerinden de bahseden Barry İslam dininin bu iki devletin kuruluşunda ve gelişiminde etkili olduğunu işaret etmektedir. Barry ayrıca Murabıtlar ve Muvahhidler devrinde yetişmiş İbn Meymûn gibi önde gelen âlimlerden de bahsetmektedir. Bölümün sonunda Reconquista Hareketi'nin yarımada tarihinde en büyük zaferi olarak kabul edebileceğimiz 1212 yılındaki Las Navas de Tolosa Savaşı'nda Muvahhidler'in birleşik Hristiyan-Haçlı ordusu karşısında aldığı ağır hezimet ve bunun neticesinde Endülüs'te Muvahhid hâkimiyetinin ortadan kalkış sürecinden bahsedilmektedir.

Yedinci bölüm Endülüs'e hâkim olmuş son Müslüman devlet olan Nasriler devrine ayrılmıştır. Gırnata ve çevresine egemen olan Nasriler yaklaşık 250 yıl yarımada hükümlüklerini sürdürmüşlerdi. Barry'nin görüşüne göre Nasriler düşman Hristiyan devletlerle anlaşma stratejisini güdüyorlardı. Nasriler'in İbnü'l-Ahmer devrinde Sierra Nevada Dağları'nın eteklerinde inşa ettikleri Elhamra Sarayı'nı Endülüs Emevileri devrinde inşa edilen Medinetüzzehra'ya benzeten yazar bu yapının zamanla Nasri hanedanının kalbi olduğunu vurgulamıştır. Siyasi olarak Hristiyanların baskısıyla muhataralı günler geçiren Nasriler'in bu devirde ilmi sahada önemli gelişmeler kaydettiğini belirten Barry I. Yusuf tarafından 1349 yılında medrese inşa edildiği ve onun devrinde Gırnata'nın altın çağını yaşamaya başladığını ifade etmektedir. Son olarak 1469 yılında Kastilya Kraliçesi İzabella'nın Aragon Kralı Ferdinand ile izdivacı neticesinde bu iki devletin birleşmesi ve gözlerini Nasri topraklarına dikmesine değinen yazar 1492 yılında Endülüs'te İslam hâkimiyetinin ortadan kalkış sürecinden bahsetmektedir.

Kitabın sekizinci ve son bölümü İber Yarımadası'nda İslam egemenliğinin sona ermesinden sonra Hristiyan hâkimiyeti altında kalan Müslüman Moriskolar'ın yaşadıkları zulüm ve Hristiyanlarca yarımada kovuluş süreci ele alınmaktadır. Zorla vaftiz edilen ve İslam dinini yaşamalarına engel olunan Moriskolar'ın

yarımada dan kovulmalarından bahseden yazar göçe zorlanan Moriskolar'ın sayısı ve göç ettikleri coğrafyalar hakkında malumat vermektedir.

Eser yaklaşık sekiz asırlık İslam hâkimiyeti devrinde Endülüs'ün siyasi, içtimai, dini ve kültürel yönlerini ihtiva etmekte olup bu devrin kimi zaman kronolojik sıra olmaksızın ele alınması eserin olumsuz yönlerindedir. Yine siyasi, içtimai, dini ve kültürel meseleler tasnif edilemeksizin birlikte anlatılması okuyucunun konuyu anlamasını zorlaştırmaktadır. Bu eksikliklere rağmen eser, hacmi büyük olmamasına rağmen sekiz asırlık uzun bir devri farklı yönleriyle sınırlı da olsa ele alabilmesi bakımından önemlidir. Farklı olaylar arasında bağlantı kuran eser okuyucunun Endülüs tarihi ve medeniyeti tasavvuruna katkı sağlamaktadır. Hristiyan İspanya ile Müslüman Endülüs'te cereyan eden olayların yazar tarafından zaman zaman birlikte değerlendirilmesi bu bağlantıya bir örnektir. Buna ilaveten Barry salt siyasi tarih üzerinden bir anlatı sunmak yerine devrin içtimai, dini ve kültürel meselelerine de vurgu yapmış olması yerinde bir yaklaşımdır. Sonuç olarak eser Endülüs tarihi üzerine çalışan ya da bu sahaya ilgi duyan araştırmacılar için bu eser Endülüs'te siyasi, içtimai, dini ve kültürel hayata dair malumat ihtiva etmesi bakımından önemli bir çalışmadır.

Enes Şanal*

* Doktora öğrencisi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, enes.sanal91@gmail.com

Joris Oddens, *Een vorstelijk voorland. Gerard Hinlopen op reis naar Istanbul (1670-1671)*, Walburg Pers; Zutphen, 2009, 272 s., res., hrt., ISBN: 9789057306020

On yedinci yüzyılda *Altın Çağ*ını yaşayan [Kuzey] Hollanda Birleşik Eyaletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari varlığı her ne kadar diğer Frenk taifeleriyle kıyaslandığında küçümsenemeyecek derecede mühim olsa da, gerek Hollanda arşivleri gerekse de kişisel belgeler ancak son dönemlerde tarihçilerin dikkatini çekmektedir. İncelemeye aldığımız eser *Prenslere Layık Bir Kader: Gerard Hinlopen'in İstanbul'a Seyahati (1670-1671)*, yeni uyanan bu merakın bir yansımasını ifade etmektedir. Asıl uzmanlık alanı on sekizinci asır Hollanda parlamenter tarihi olan Joris Oddens'in, Amsterdam Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki el yazmasından transkripte edip ayrıntılı bir şekilde dipnotlandığı Gerard Hinlopen'a (1644-1691) ait bu seyahatname, Osmanlı tarihi ve coğrafyası açısından pek çok bağlamda önem arz etmektedir. Kitabı kısaca biçimsel olarak inceledikten sonra, Osmanlı tarihi için ifade ettiği anlama değineceğiz.

Neşri takdire şayan bir itinayla gerçekleştiren editör Joris Oddens'in üç sayfalık önsözüyle açılışını yaptığı çalışma, toplamda beş bölüm altında sunulmuştur. İlk kısımda 1612 yılına kadar [Kuzey] Hollanda-Osmanlı ilişkileri ve ikincisinde de on yedinci asrın geri kalanında Hollandalılar ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iktisadi ve diplomatik ilişkiler değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde seyyah Gerard Hinlopen'in kısa biyografisi verildikten sonra seyyahın yolculuğu, İzmir ve İstanbul'daki hatıraları ve geri dönüş macerası değerlendirilip özetlenmiştir. Dördüncü bölümde ise Oddens el yazmasının ötesine geçmekte ve seyahatnamenin bir siyasi okumasını yapmaktadır: Oddens burada seyahatnameyi sadece bir gezi kitabı olarak görmekten ziyade metinde geçen kavramları 1670'lerin Avrupa siyasi bağlamı içinde değerlendirerek Hinlopen'in niyetini okumaya girişir ve kanımızca başarılı bir yorumlamaya imza atar. Bu dört bölümü yaklaşık elli sayfa altında topladıktan sonra da neredeyse iki yüz sayfa kadar sürecek ve günlük şeklinde kaleme alınmış seyahatnamenin transkripsiyonunu, "Het Journaal van Gerard Hinlopen" başlığı ile nihayet başlatır.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, her ne kadar metin günümüz okurları için gerekli olduğu ölçüde dipnotlandırılmışsa da, on yedinci yüzyıl Hollandacasının (özellikle de anadili Hollandaca olmayan) okurlara kimi yerlerde sıkıntılı anlar yaşattığı aşikâr. Yine de, metnin sürükleyici ve bilgilendirici bir anlatı akışı sunmasından ötürü bu arkaiklik, alanın çalışanları için çok büyük bir engel teşkil etmeyecektir. Bu hususu göz önünde bulundurduktan sonra seyahatin güzergâhına girişebiliriz: 1670'in 23 Haziran'ında Texel Limanı'ndan yola çıkan bir konvoya katılan Hinlopen, Manş Denizi ve Cebelitarık Boğazı'nı geçerek Akdeniz'e girer. Yol üzerinde İspanya ve İtalya'nın çeşitli noktalarında konakladıktan sonra Ege Denizi'ne ulaşır. Kimi Ege adalarını görüp ayrıntılı şekilde tasvirini yaptıktan sonra konvoyun nihai hedefi olan İzmir'e ulaşır. Burada, [Kuzey] Hollanda konsolosu

olan Jacob van Dam'ın yanında ikamet ettiği sırada Hinlopen, seyahatini İstanbul'a çıkararak renklendirmek ister. Yol üzerinde Midilli Adası ve Gelibolu'ya da uğrayarak, nihayet İstanbul'a varır. Hinlopen, 13 Aralık 1670'te ayak bastığı ve 1671 Şubatına kadar konakladığı İstanbul'da görüp dinlediklerini not eder. Günlük, Hinlopen'in İzmir'e geri dönüş yolculuğuna, kendi yokluğu süresince İzmir'deki Hollandalıların başına gelenlere ve son olarak İzmir'den Atlantik Okyanusu'na geri dönüşlerine kısaca değinerek sona erer.

Bu uzun yolculukta, yukarıda da belirttiğimiz üzere, dikkat çekmemiz gereken birkaç farklı husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki seyahatnamenin antik döneme yaptığı referanslardır. Hinlopen yol boyunca gördüğü Antik Yunan ve Roma döneminden kalma yazıtları seçebildiği kadarıyla deşifre edip metnine dâhil etmiştir. Ayrıca Oddens de dipnotlarda bu antik yazıtları modern Hollandacaya çevirerek okurun işini bir hayli kolaylaştırmıştır.

Vurgulamamız gereken ikinci nokta ise Hinlopen'in geriye bıraktığı görsel malzemedir. Zira Hinlopen yoluna çıkan belli başlı pek çok eseri kendi kara kalemıyla çizmiş ve böylece bizlere bu eserlerin on yedinci yüzyıldaki hallerine dair bir fikir edinebilme şansı vermiştir. Bu eserlerden kimileri Osmanlı mimarisi olan kale veya camiler iken (Seddülbahir, Kilitbahir, Çimenlik, Bozcaada; Süleymaniye ve Yeni Valide Camileri) kimileri de Roma-Bizans dönemlerinden kalma (ancak günümüze ulaşmamış) Pompeius Sütunu gibi daha eski yapılardır. Kısaca özetlemek gerekirse Hinlopen gerek filolojik gerekse görsel olarak kıymet biçilebilecek bir seyahatnameyi sonraki kuşaklara aktarmıştır.

Her seyahatnamede olduğu gibi, çalışmanın asli değeri Hinlopen'in Osmanlı İmparatorluğu'nda gündelik yaşama dair gözlemlerinde yatmaktadır. Hinlopen İzmir ve İstanbul'da yüz yüze geldiği gayrimüslim tebaaya dair yorumlarda bulunmuştur. Örneğin 21 Kasım 1670'de İzmir'e ilişkin düştüğü notlarda şöyle bir bilgiye yer vermektedir: “Şehrin deniz karşısına gelen tarafında küçük ve harap bir kale yer almaktadır ki bir tarafında şehrin Türkleri, pek çok Rum ve birkaç Yahudi ikamet etmektedir. Öte tarafında ise tümüyle [Frenk] Hıristiyanlar, birkaç Rum ve Yahudi de bulunur. Bunların hepsi bir cadde üzerinde yan yana meskûn olduğundan ötürü buraya Hıristiyan Caddesi denmektedir” (s. 118).

Hinlopen'in İstanbul'daki gözlemleri ise daha ilgi çekicidir: Özellikle 9 Ocak 1671 günü Fener-Rum Patriarlığı'na giderek, dönemin Patriarki III. Methodius'a yaptığı yeni yıl tebrik ziyareti (s. 176-178) dikkate değer niteliktedir. Bunun haricinde dönemin Fransız elçisi Nointel'in geçit alayını tasviri; Ceneviz elçiliği ve maiyetini betimlemesi ile İstanbul'daki Hollanda elçiliğine dair gözlemleri, şehrin diplomatik yaşamına dair önemli ayrıntılar sunar. Genel olarak şehirde yabancı seyyahların gördüğü muamele, gayrimüslim tebaanın dini uygulamaları ve Hinlopen'in gezip gördüğü binaların tasviri, seyyahın İstanbul serencamını özetlemektedir. Tabi ki İstanbul'un antik mirasına dair izlenimlerinin, o dönemde mutad olduğu üzere bolca klasik metinlerden veya daha önceki Avrupalı seyahatnamelerden malumat takviyesiyle bezendiğini vurgulamalıyız.

Genel gözlemlerinin ve hem İzmir hem de İstanbul limanlarına gün gün gelen gemileri sayması gibi geniş çaplı malumatın yanı sıra, Hinlopen'ın seyahati sırasında müsadıf olduğu kimi münferit olaylar da dikkat celbeden türdendir. Mesela hapisane olarak kullanılan Yedikule'yi ziyaret etme isteği, tam o sıralarda buradan firar etmiş olan Fransız beyzadesi Beaujeu'nün aranmasından ötürü hisarın ziyaretçilere kapalı olması nedeniyle gerçekleşmemiştir (s. 198). Keza İzmir kadısının şehre yığılan sahte paralara göz yummasından ötürü 1671 Şubat ayında başını kaybetmesi ve Mart ayında yeni atanan kadının elli küreklilik bir kadırgayla selam topları eşliğinde limana girmesi de bu bağlamda görülebilir (s. 230-231).

İncelememizi bitirmeden önce söylememiz gerekir ki seyahatnamenin, uzunluk, içeriğindeki çeşitlilik ve görsellik bakımından asrın Türkçe'ye çevrilmiş diğer pek çok Fransız ve İngiliz seyahatnamesinden farkı yoktur. Ayrıca neşri yapan Joris Oddens'in hazırlamış olduğu dipnotlar, haritalar, fihristler ve kaynakça son derece özenlidir. Ancak kitabın geçtiğimiz on yıl içinde ne yurtiçinde ne de yurtdışında Osmanlı tarihçilerinin dikkatini çektiği söylenebilir.¹ Hâlbuki metnin gerek Osmanlı tebaasının gündelik yaşamını ve İstanbul'un fiziksel yapısını, gerek imparatorlukta Frenklere dair tafsilatı, gerekse de dönemin popüler kültürünü yansıtması bakımından haiz olduğu önem tartışılmaz.

Mahmut Halef Cevrioğlu*

177

¹ Tek istisna olarak emekliliğinden önce Leiden Üniversitesi'nde yıllarca çalışmış Hollandalı filolog Jan Schmidt'i burada anmamız gerekir: Jan Schmidt, "Dutch Travel Accounts on the Ottoman Empire, 1590-1800", *TUBA/Journal of Turkish Studies*, 35 (2011), s. 121-132.

* Arş. Gör., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, halefcevrioğlu@gmail.com

***A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, Ed. Yannis Stouraitis, Leiden: Brill, 2018, 490 shf., ISBN: 978-90-04-35551-4 (hardback); ISBN: 978-90-04-36373-1 (e-book)**

Brill'in "Brill's Companions to the Byzantine World" serisinin üçüncü cildini oluşturan ve editörlüğünü Yannis Stouraitis'in üstlendiği "A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204" başlıklı eser, giriş kısmı haricinde toplam oniki bölümden meydana gelmektedir. 2018 yılında basılan eserde Bizans İmparatorluğu'nun askeri yönü, aralarında içerik bakımından bazı benzerlikler bulunsa da, farklı temalar içeren konu başlıkları altında incelenmiştir. Birinci Konstantinos döneminden başlayarak Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgaline kadar uzanan süreçte Bizans ordusu içerisinde gerçekleşen dönüşüm ve değişimler ve de Hıristiyanlığın, çevre devletlerin ve dâhili gelişmelerin bu dönüşüm ve değişimlerin üzerindeki etkileri eserde katkıları bulunan yazarlar tarafından, yer yer genel kabul gören düşüncelerin doğruluğu sorgulanarak tartışılmıştır. Bunun yanında her bir bölümün sonunda bir kaynakça kısmı verilmiş, eserin sonunda da genel bir eser listesi verilmiştir.

Eserin giriş bölümü "Introduction: Military Power in the Christian Roman Empire, ca. 300-1204" Yannis Stouraitis tarafından kaleme alınmıştır. Stouraitis bu bölümde öncelikli olarak eserin amaçlarını sıralamıştır. Bunlardan ilki olarak eserin hedef noktasının Doğu yönünde yani Konstantinopolis merkezli Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nda olduğunu; ikinci olarak da mezkûr dönem içerisinde inişli çıkışlı dönemler geçirmiş bulunan Doğu Roma'nın sürekliliğinde askeri gücün ve savaşın rolü üzerinde odaklanılacağını ve dönemlendirmeye ilgili yeni bir bakış açısı sunmanın amaçlandığını belirtmiştir. Bunun ardından 300-1204 yılları arasında Bizans askeri kültüründe yaşanan gelişmeleri genel olarak özetlemiştir. İslam'ın yükselişinin Doğu Roma üzerindeki etkilerini anlattığı kısımda verdiği genel bilgilerin yanında önemli değerlendirmelerde de bulunmuştur. Mısır ve doğu eyaletlerinin kaybının ardından büyük bir gelir ve kaynak kaybına uğrayan devletin Anadolu topraklarında dönemin gerektirdiği şekilde, yöneticilerinin daha fazla inisiyatif sahibi olduğu daha özerk bölgelerin meydana gelmesine rağmen devletten ayrı bir yapı haline gelmemelerini, diğer meselelerden ziyade, Müslümanların kutsal savaşının yani cihadın Anadolu'daki askeri elitleri bir araya getirmeye ve Konstantinopolis merkezli yönetime bağlı kalmaya zorlamalarında aranması gerektiğini belirtmiştir. Bundan sonraki kısımlarda ise thema ordularının kurulmasından tagma sistemine geçişi ve son olarak Vareng birliği ve paralı askerlerin orduda önemli bir konuma sahip olmalarını sırasıyla anlatmıştır.

Paul Stephenson'ın yazdığı ve eserin ilk bölümü olan "The Imperial Theology of Victory"de Roma İmparatorluğu döneminden başlayarak Orta Bizans dönemine kadar uzanan süreçteki zafer algısı, Hıristiyanlığa geçişle birlikte değişen semboller ve araçlar gibi bir takım soyut meseleler işlenmiştir. Çalışmasının girişinde Bizans imparatorlarının, her ne kadar önceki modeller kullanılmaya devam

etse de, özellikle yedinci yüzyıldan sonra Davud peygamber gibi egemenliği savaşla kurulan ve ilahi bir seçimin nesnesi olan bir modele göre betimlendiğini ya da onunla karşılaştırıldığını belirten Stephenson bunun ardından Roma'dan başlayarak Orta Bizans'a kadar olan dönemdeki algı, sembol ve araçları kronolojik bir sıraya göre alt başlıklar altında inceler. Roma'daki felicitas “iyi talih” ve virtus “cesaret, erdem” gibi kavramların I. Konstantinos devrinde, imparatorun özüne ve ordunun sadakatini arttırmak amacıyla dağıtılan bir takım ödül sembollerine aktarılan dönüşümleri betimler. Buna göre felicitas imparatorun kendisine kutsal efendisi tarafından verilen kişisel bir hediye olur, virtus ise sadakat yoluyla ordudaki komutanla paylaşılan bir meziyet haline gelir. Bunun ardından Konstantinos devrinde Hıristiyanlığın orduda ve yönetimde egemen inanç haline gelmesiyle birlikte değişen simgelerden ve anlamlardan söz edilir. Örneğin, çarmıh bir zamanlar bir işkence enstrümanı iken daha sonra Hıristiyanlar için İsa Mesih'in ölümüne karşı zaferini simgeleyen bir sembol olur. Romalı Hıristiyan İmparator artık en büyük Tanrının yoldaşı değil, tek Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olur ve Mesih rolünü üstlenerek dünyadaki adaleti sağlar. Bölümde daha sonra 1204'e kadar devlet ve ordu içerisindeki Hıristiyanlığın soyut rolü incelenmeye devam eder. Stephenson'un soyut kavramlar üzerinden işlediği bu çalışma oldukça ufuk açıcıdır.

Kitabın ikinci bölümü “State War Ethic and Popular Views on Warfare” isimli çalışmasıyla Yannis Stouraitis'e aittir. Stouraitis bu bölümde temel olarak devletin savaş etiğini ve günümüzde harple ilgili genel kabul gören hususları irdeler. Örnek olarak daha önce genel kabul gören Hıristiyanların Roma ordusunda yer almamasına dair algının değiştiğini ve hatta İmparator Konstantinos'tan önce bile Hıristiyanların orduda bulunduğu yönünde bir düşünce üzerinde karar kılındığını belirtir. Bunun haricinde Konstantinos'un ritüel uygulamalara yeni Hıristiyanlık sembollerini dahil etmesini kendisi ve ordusu için ilahi bir destek edinmek istemesine bağlar. Konstantinos'la birlikte Roma İmparatorluğu'nun eski pax romana'sının Hıristiyanlıkla birlikte dini bir hüviyet kazandığını ve artık savaş etiğinin bunun üzerinden biçimlendiğini açıklar. Bundan sonra Roma imparatorunun imparatorluk barışının sürdürülmesi ve yenilenmesi hususundaki siyasi programının savaş yoluyla Tanrı tarafından desteklendiği konusunda bir düşüncenin meydana geldiğini anlatır. Yani savaşlar yeryüzündeki Tanrı temsilcisi olan imparator tarafından kutsal barışı ve Hıristiyanlık dünyasını korumak adına gerçekleştirilir. Bunun ardından savaş düşüncesinin entellektüeller tarafından da konu edinilmesine değinir. Örneğin, kendisini savunmak adına bir insanın karşı taraftan bir kişiyi öldürmesinin suç olmadığı konusunda bir takım düşüncelerin ortaya konulduğunu ifade eder. Daha sonra İustinianos ile birlikte değişen savaş algısını açıklar. Artık batıdaki topraklarının büyük bölümünü kaybetmiş olan devletin yeni batı politikası barbar egemenliğindeki Roma topraklarını özgürleştirmektir. Herakleios dönemi ile birlikte de mezkûr imparatorun savaşta kendilerini tehlikeye atan askerlerin şehitlik payesiyle sonsuz huzur bulmaları gerektiğine dair düşüncesini ortaya çıkışı üzerinde durulur. Ardından İslam'ın yükselişe geçmesiyle birlikte gündemde olan cihat politikasını anlatan Stouraitis son

olarak Birinci Haçlı Seferinden sonraki eslden çıkan toprakların tekrar ele geçirilmesi sürecinden bahsedip 1204'teki Dördüncü Haçlı Seferi'nin etkisinden bahsederek yazısını tamamlar.

“Civil War in the Christian Empire” adlı üçüncü bölüm yine Stouraitis tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde yazar, Bizans'taki iç savaşları genel yapı olarak ele almıştır. Bölümün girişinde Modern dönem iç savaşlarının gerçekleşen ölüm sayısına göre sınıflandırmalarının yapılabiliyorken, Ortaçağ'da böyle bir ayırım yapılmasının mümkün olmadığını hem kaynaklardaki verilerin yetersizliğinden hem de doğruluk oranının şüpheli olmasından dolayı mümkün olmadığını belirtir. Burada Treadgold'un iç savaşı önemli sayıda zayıtın olduğu silahlı bir çatışma olarak formüle etmesini reddeder ve bu konuda Aleksios Komnenos'un ciddi bir mücadele olmadan Konstantinopolis'i ele geçirmesi gibi bir örnek verir. İç savaşı bir ayaklanma ya da isyandan ayıran belirleyici kriterin iki tarafın silahlı kuvvetlerinin uğradığı zayıtın ya da katılım miktarının değil, rejime karşı gerçekleştirilen silahlı bir çatışma olduğunu belirtir ve buna göre bir iç savaş tanımı yapar: İmparatorluk askeri kuvvetlerini ve silahlı kuvvetleri olan ve imparatorluk hâkimiyetini imparatorun şahsına ya da imparatorluğun bütünlüğüne karşı mücadele ederek tehdit eden bir ya da daha fazla organize grubu içeren silahlı bir çatışma iç savaştır. Bunun ardından iç savaşları devam etme sürelerine göre iki ana gruba ayırır: Birkaç haftadan birkaç aya kadar süren küçük ölçekli iç savaş ve bir seneden fazla süren ve büyük miktarda imparatorluk toprağını etkileyen büyük ölçekli iç savaş. Ayrıca Latince *bellum civile* olan iç savaşın Bizans kaynaklarında *emphylios polemos* olarak adlandırıldığını belirtir. Bu adlandırmada etnisitenin önemli olmadığını, Roma tebaası olan herhangi iki grubun karşı karşıya geldiği savaşta *emphylios polemos* kavramının kullanıldığını anlatır. Bunun haricinde yeri geldiğinde Hristiyan birliğine mensup ülke ya da gruplara karşı yapılan savaşın da bu tanımlama altında kaydedildiğini de ekler.

Dördüncü bölüm olan “The Enemies of the Empire: Portrayed Images” adlı kısımda Michael Grünbart yazılı kaynaklar ve betimlemeler üzerinden İmparatorluk düşmanlarının yazılı ve görsel olarak resmedilmesini konu edinmiştir. İlk olarak *ethnos* kavramının kullanımı konusunda tartışan Grünbart daha sonra kronolojik olarak Bizans İmparatorluğu'nun düşmanları hakkında bilgi verir. Ardından Bizans sarayındaki başta Varengler olmak üzere yabancı unsurlardan bahseder. Bundan sonra kaynaklar konusunda bilgi veren yazar, ilk önce arkeolojik malzemedan söz eder ve Bizans ordusu ve yabancılar hakkında genel bilgi veren görsel malzeme konusunda anlatımlarda bulunur. Daha sonra yazılı eserlerdeki diğer uluslara yönelik tasvirleri inceledikten sonra hem yazılı hem de görsel malzemede betimlenen düşman imgeleri konusuna geçer.

Beşinci bölüm “Warfare as Literary Narrative” adlı bölüm Stamatina McGrath tarafından yazılmıştır. Yazar bu bölümde harp anlatımındaki temel öge olan muharebe tarifinin bir savaşçı kültürü ve Hristiyan toplumu değerleri arasındaki köprü olarak bir takım kahramanlık işinin aydınlatılması, muharebe

sonucunda takdir-i ilahinin rolünün biçimlendirilmesi ve geniş bir dinleyici grubunu ortak bir kültürel deneyimle bağlama hususunda tartışacağını belirtir. Bu edebi anlatım grubu içerisinde kutsal kişi yaşamları, mektuplar, hitabet eserleri, destansı şiirler, romanslar ve tarihi metinlerin yer aldığını açıklar. Bunların içerisinde tarihi metinler de dâhil olmak üzere pek çok sözlü ögenin yer aldığını da anlatır ve hepsinin genel bir dinleyici kitlesine okunmak üzere kaleme alındığından söz eder. Bundan sonra da savaş anlatımlarının genel özellikleri hakkında bilgi verir. Ardından da savaş anlatımları içerisindeki destansı noktalardan ve dini betimlemelerle ilgili anlatımlarda bulunur.

Tilemachos Longos “Alternative Means of Conflict Resolution” adlı çalışmasının girişinde Petros Patrikios ve Konstantinos Porphyrogennitos gibi eser sahiplerinin eserlerinden “barış” ile ilgili alıntılar yapar ve buradan savaştan kaçınma ilkesinin Roma ülkesi için 378’deki Adrianapolis savaşında Gotlara karşı alınan yenilgiden sonra Gotlardan Athanarik’in Konstantinopolis’te ağırlanması ile bağlantılı olduğunu belirtir ki bu ilke bundan sonraki dönemin genel belirleyici politikası olacaktır. Öyle ki, Bizans’ın en temel siyasetlerinden biri olan bir yabancı ulusu başka bir yabancı ulusun üzerine hareket ettirme uygulamasının dördüncü yüzyıl sonlarından başlayarak I. Aleksios Komnenos’un Peçeneklere karşı Kumanları kullandığı onbirinci yüzyıla kadar devam ettiği görülür. Bizans kuvvetinin en zirve anlarında dahi, geçici zayıflık anlarında, bu siyasetin uygulandığı görülmüştür. Bunun yanında özellikle İustinianus’un batı seferlerine yoğunlaştığı dönemde, doğuda savunma durumunda olması gibi, bir cephede savaşırken aynı anda diğer bir cephede savaşmaktan kaçınıldığı da gözlenmiştir. Bunun haricinde bir savaş taktiği eseri kaleme almış olan Kekaumenos da sonunda bir haraç ödenecek dahi olsa düşmanın barış önerisinin kabul edilmesi gerektiğini belirtir ve sadece toprak konusunda imtiyaz verilmemesi gerektiğini söyler. Bu konudaki istisnanın eğer yabancı bir ulus Roma tebası olmayı kabul ediyorsa yapılmasının elzem olduğunu da ekler. Longos çalışmasının sonunda onbirinci ve onikinci yüzyıllardaki savaştan kaçınma politikasına dair örnekleri inceler.

Savvas Kyriakidis “Army Structure: Roman Continuity and Byzantine Change” adlı çalışmasının girişinde Doğu Roma İmparatorluğu’nun 1204’e kadarki askeri güç yapısındaki devamlılıkları ve değişimleri, siyasi, askeri ve sosyal değişimleri göz önüne alarak incelediğini belirtir. Bunun ardından Doğu Roma ordularıyla ilgili eserler vermiş olan tarihçilerin alana sağladığı katkılardan kısaca bahseder. Daha sonrasında ise kronolojik sıralamaya göre ayarlanmış başlıklar altında Diokletianus’tan başlayarak 1204’e kadarki süreç içerisindeki değişimleri inceler. İlk başlıkta sınır birlikleri limitanei ve saha ordusu birlikleri comitanenseslerin yapısı ve işleyişlerini açıklar. Yedinci yüzyıla birlikte doğuda büyük toprak kayıpları, batıda ise Avarlar ve Bulgarların istilaları sebebiyle Doğu Roma’nın yapısının değiştiğini ve Anadolu’da Arapların akınlarına karşı bir takım askeri bölgelerin kurulduğunu belirtir. Bu bilgiyi verdikten sonra thema konusundaki tartışmaların üzerinde durur ve Anadolu’da kurulan bu bölgelerin aslında themata olarak değil strategiai olarak adlandırılması gerektiğini konusundaki

görüşü desteklediğini söyleyip, son teorilere göre askeri ve idari birim olarak bir strategos yönetimindeki themanın kuruluşunu I. Nikephoros'un (802-811) bir reformunun sonucu olarak gerçekleştiğini ekler. Bunların ardından thema sisteminin yapısı hakkında bilgi verdikten sonra Vareng birliğinin kuruluşu, paralı askerlerin önemlerinin artışı, thema sisteminden tagma sistemine geçişi ve orduların daha mobil hale gelişini ve son olarak da pronoia sistemindeki asker sistemini ele alır.

Denis Sullivan "Byzantine Fronts and Strategies 300-1204" adlı sekizinci bölümde yine kronolojik bir sırayı takip ederek Bizans sınırlarında yaşanmış olan gelişmeleri farklı komşularla ilişkili alt başlıklarla incelemiştir. Kitap içerisinde siyasi tarihe en çok odaklanılan bölüm budur ve her ne kadar başlıkta stratejilerden bahsedilse de diğer bölümlere nazaran derinliği düşük görünmektedir. Zira Edward Luttwak'ın eserine binaen ve yeri geldiği ölçüde eleştirerek "Grand Strategy" kavramını çok fazla kullanması ve strateji konusundaki değerlendirmelerinin diğer tarihçilerin olumlu ya da olumsuz eleştirisinden ziyade doğrudan onların görüşlerini aktarması bölümün göze çarpan eksik taraflarıdır. Bu eksikliğe ek olarak çalışmada dönem kaynaklarının çok az sayıda kullanımı çalışmayı biraz daha derleme haline getirmiş izlenimi yaratmıştır. Sullivan, sınır komşuları ya da belirli cephele bakımından genel bir siyasi tarih özetlendirmesi yapmıştır.

"Naval Warfare: Military, Institutional and Economic Aspects" adlı takip eden bölümde Salvatore Cosentino, Bizans donanmasının genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Çalışmanın başlangıcında Roma denizleri ve önemli kereste kaynakları hakkında bilgi vermiş ve altıncı ve onikinci yüzyıllar arasında Doğu Roma'nın önemli bir donanmaya sahip olduğunu söylemiştir. Bunun yanında her ne kadar donanmanın önemi ve Doğu Roma'nın sahip olduğu donanma gücünün büyüklüğü hakkında Kekaumenos ve Nikephoros Phocas gibi şahsiyetlerin vurguladıkları sözler olsa da donanma gücünün bütün Doğu Roma tarihi boyunca her zaman kara ordusundan daha az önemli görüldüğünü de eklemiştir. Gemideki hayatın zorlu ve sert olması, donanma hizmetinin ordu hizmetinde daha az prestijli görülmesi ve denizde savaşmanın çok fazla deneyim ve astronomi bilgisi gerektirmesi gibi sebeplerin bunun başlıca sebepleri olduğunu da açıklamıştır. Sonraki kısımda Doğu Roma'nın gerçekleştirdiği belli başlı deniz savaşlarının kronolojik sıraya göre tarihini anlatmıştır. Bunun ardından ise yine kronolojik sıralamaya göre donanma teşkilatı, hiyerarşisi, donanmada kullanılmış olan gemi tipleri ve tersaneleri hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır. Son olarak da donanmanın lojistiği hakkında incelemelerde bulunmuştur.

"Siege Warfare: The Art of Re-capture" adlı bölümde Christos G. Makrypoulas Bizans dönemindeki kuşatmalar hakkında bir yazı kaleme almıştır. İlk etapta kuşatmalar hakkında bilgi veren dönem kaynaklarından bahsetmiştir. Ardından kuşatma silahları ve kuşatma sırasında kullanılmış olan lağımçılık gibi yöntemlerden bahsetmiştir. Kuşatma kuleleri gibi yapıların gelişimi ve kullanım yöntemlerinden bahsettikten sonra lağım tünellerinin kazılışını tasvir etmiştir. Bir

sonraki bölümde fırlatma silahlarını konu edinmiş ve ballista adlı büyük ok atma silahından başlayarak mancınıklara kadar devam eden teknolojik gelişme sürecini tarihsel sıralamaya göre aktarmış ve bunların nasıl ve ne amaçla kullanıldıklarını detaylı bir şekilde açıklamıştır. Bizans tarihindeki bazı kuşatmaların nasıl gerçekleştirildiğini betimledikten sonra da en etkili yöntem olan uzak mesafeli blokajı anlatmıştır. Son olarak da Bizanslıların bu savaş yöntemlerinden en az emek ve paha gerektiren yöntemi seçtiğini anlatmış ve bu konuyla ilgili Bizans tarihinden oldukça güzel bir örnek sunmuştur. Buna göre Birinci Haçlı Seferi sırasında Antakya kuşatması yaklaşık sekiz ay sürmüş ve binlerce insanın ölümüne sebep olmuşken, 969'da Bizanslılar Antakya'yı sadece bin piyade ve beş yüz atla başarmışlardı.

Philip Rance'ın "The Army in the Peace Time: The Social Status and Function of Soldiers" adlı sondan bir önceki bölümü daha çok sefer sırasındaki rolleri incelenen askerlerin barış zamanlarında ne yaptıkları ve nelerle meşgul oldukları konusunu irdeler. İlk olarak kimlerin asker olduğu sorusu üzerinden hareket etmiş olan Rance, gönüllü ve babadan oğula geçen askerlik tiplerinden, sınır birlikleri limitanei ve daha prestijli şehir orduları comitatenses ve de daha çok barbar olarak nitelenen çeşitli etnik gruplardan oluşan müttefik feoderati ordularının yapılarını ve gelişimlerini incelemiştir. Daha sonra da sırasıyla thema, tagma ve paralı asker birliklerine kısaca göz atmıştır. Sonraki kısımda askerlere devlet tarafından sağlanan imtiyazlardan ve kendilerine verilen maaşlardan ve diğer ödemelerden bahsetmiştir. Bunun ardından askerlerin toprakla olan bağlantılarından söz etmiştir. Askerlerin sahip olduğu topraklar, bunları nasıl yönettikleri, kendilerine sağlanan imtiyazlar, kendilerine verilen toprak karşılığında yapmakla mesul kılındıkları hizmetler ve bu toprakların alım-satım ve mirasla aktarımı gibi hususlarda açıklamalar yaptıktan sonra pronioa arazilerinden bahsetmiştir. Devamında askerlerin zenginlik seviyeleri ve neye göre zengin ya da fakir sayıldıklarını irdemiş ve de askerlerin maddi durumlarına göre kendilerinden beklenenlerin değiştiğinden söz etmiştir. Askerlerle sivilin ilişkilerin irdelendiği kısımda askerlerin yeri geldiğinde sivil idarede vergilerin toplanmasına yardım ettiklerini belirten Rance, bazı durumlarda askerlerin sivillere karşı tutumunun çok sert olduğu ve kimi zaman yağma yaptıkları olayların olduğunu da eklemiştir ki Doğu Roma tarihinde askerlerin sivillere mezalim uyguladığı pek çok olay olduğunu da söylemiştir. Bundan sonraki kısımda da askerlerin savaş dışındaki görevlerini anlatmıştır. Bunlar, yasaların uygulanması, kamu düzenini sağlamak ve sivil idareye yardımcı olmaktır. Bu da bir nevi imparatorluktaki barışı koruma anlamında gelmektedir. Son olarak da ikonoklazm gibi belli başlı dini ve imparatorluğa karşı isyan gibi bir takım siyasi olaylardaki rolleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Kitabın son bölümü "Military Technology: Production and Use of Weapons" Georgios Theotokis'e aittir. Theotokis bu bölümde ilk olarak kaynakların değerlendirilmesi hususundaki temel sıkıntıları ele alır. Örneğin, bazı unvanlar, birlik adları ve silahlar gibi çeşitli isimlerin kaynaklarda o dönemki

adlarından tarihi yazımı geleneği sebebiyle daha çok arkaik versiyonlarının kullanımının, kaynaklardaki bilgilerin doğru değerlendirilmesi ve isabetli çıkarımlar yapılması hususunda zorluklar çıkarmakta ve zaman zaman yanlış varsayımların ortaya konmasına sebep olmakta olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında görsel malzemenin de klasik modellerle yoğun bir şekilde iç içe geçmesi gibi sebeplerle bu malzemelerde yansıtılan görseldeki verilerin gerçeğe uygunluğu gibi hususlarda da bazı sorunlara neden açtığına da eklemektedir. Son olarak da saldırı ve savunma araçlarını ayrı başlıklar altında tarihsel gelişimlerini, hangi ordu mensubu tarafından ne şekilde kullanıldıklarını incelemiştir.

Stouraitis'in editörlüğünü üstlendiği ve birkaç yerde de yazar olarak bulunduğu "A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204" adlı eser genel itibariyle Bizans savaş sanatı ve tarihiyle ilgili önemli bir eserdir. Yazar grubunun genel olarak kaynak ve literatür kullanımının oldukça başarılı olması ve seçilen konuların içerisinde aktardıkları bilginin ve yöntemlerinin ufuk açıcı bir etkiye sahip olması da kayda değerdir. 2018 senesinde basılan bu kitap Bizans'ta savaş mefhumu hakkında ilgili olanlar için oldukça önemlidir.

Arslan Kılıç*

* Arş. Gör., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, arslan.kilic@ikc.edu.tr